

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Г.О. Саміло

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**Запоріжжя
«Просвіта»
2010**

УДК 340.12(075.8)
ББК Х0я73
С 171

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист від 07.11.2008 № 1.4/18-Г-2322)*

Наукові рецензенти:

Коломоєць Т.О., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету (Запорізький національний університет)

Гамбург Л.С., к.ю.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права (Класичний приватний університет)

Автор:

Саміло Г.О., к.ю.н., доцент, доцент кафедри правознавства (Запорізький національний технічний університет).

С 171 Теорія держави і права: Навчальний посібник. –
Запоріжжя: Просвіта, 2010. – 348 с.
ISBN 978-966-653-240-7

ВСТУП

Теорія держави та права (ТДП) завжди посідала й посідає чільне місце в системі юридичних наук, відіграючи при цьому не лише суто академічну, але й практичну роль. Належною є та велика увага, яку приділяють проблематиці ТДП як у юридичній літературі, так і в системі юридичної освіти. Про це, до речі, свідчить велика кількість навчальних посібників, наукових праць вітчизняних і зарубіжних авторів.

Це видання підготовлено відповідно до програми навчального курсу «Теорія держави та права» у вишах. Навчальний характер визначив зміст посібника, форму його викладу та композицію матеріалу. У роботі викладено теоретичний матеріал з кожної теми, подано тестові завдання до кожної з них.

Навчальний посібник підготовлено з урахуванням вимог сучасної методології, відображає плюралізм підходів до державно-правової проблематики.

Закономірності й особливості виникнення та функціонування державно-правових явищ вивчали протягом століть, але й сьогодні перед наукою постають нові, сучасні питання, на які вона має відповісти. Однією з найважливіших проблем пострадянського періоду є проблема переоцінки деяких застарілих державно-правових поглядів, політико-правових і духовних цінностей. Зокрема, йдеться про класовий підхід до пояснення таких явищ, як держава та право, що панував у вітчизняній науці протягом тривалого часу. Сьогодні ми не відмовляємося від нього, але разом з ним цілком заслужену увагу слід приділяти національному, груповому, клановому аспектам держави та права. Змінюється ставлення до таких політико-юридичних явищ, інститутів, як правова держава, принцип розподілу влади, приватна власність, багатопартійність, політичний плюралізм, парламентаризм, поділ права на публічне та приватне. Проте, незважаючи на появу нових віянь, наука ТДП у цілому не зазнала докорінного реформування, а зміни, що відбулися, зумовлені закономірним процесом безупинного розвитку як юридичної науки, так і всього суспільно-політичного життя. Щодо фундаментальних уявлень про державу та право та їх роль, співвідношення, функції, що вони виконують, законність і конституційність, правотворчість і правозастосування, правопорушення і

правомірну поведінку, то ці положення залишилися й залишаться незмінними. Як фундаментальна юридична дисципліна сучасна наука ТДП синтезує сучасний, новітній державно-правовий матеріал з традиційним, що став класичним для вітчизняного державознавства і правознавства. Саме ТДП, розпочинаючи формування висококваліфікованих спеціалістів нового покоління в галузі юриспруденції, дає змогу:

- отримати широкі та глибокі знання про державу та право;
- активно і свідомо брати участь у формуванні громадянського суспільства та правової держави;
- оволодіти основами всіх галузей права, усвідомити їх місце в системі національного та міжнародного права;
- пізнати основи законодавства, правотворчості та законодавчої техніки.

У системі юридичного знання вивченням теорії держави та права розпочинається процес пізнання державно-правового матеріалу і власне сам процес юридичної освіти. У ТДП як у навчальній дисципліні висвітлюються основоположні, вузлові проблеми держави та права, принципи висновки щодо функціонування державної та правової дійсності. Подальше вивчення галузевих, міжгалузевих, прикладних юридичних наук дасть змогу збагатити, поглибити, конкретизувати отримані знання і в майбутньому вдало застосовувати їх у практичній юридичній діяльності.

МОДУЛЬ 1

Тема 1 ПРЕДМЕТ І МЕТОД ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

1 Місце теорії держави та права в системі наук

Об'єктивний світ, якій пізнають насамперед за допомогою наукового знання, складається з численних і різноманітних явищ природи й суспільства, що розвиваються за власними законами. Справжня наука являє собою результат, систему знань про об'єктивний розвиток матеріального світу, істотні внутрішні зв'язки явищ природи або суспільства. Світ, що оточує нас, єдиний, і саме це зумовлює єдність науки. І те, що науки поділяють на природничі та суспільні, ніяк не дозволяє їх протиставляти. Більше того, досягнення природничих наук стимулюють розвиток наук, що визначають, основні закони суспільства. При цьому під **законом** слід розуміти внутрішній *необхідний зв'язок між явищами, на основі якого виникають закономірності*. Так, закономірність падіння предметів вниз, а не вгору можна пояснити законами фізики, зокрема існуванням сили земного тяжіння.

У чому ж полягає відмінність суспільних і природничих наук? **Правознавство** (система юридичних наук) — галузь спеціалізованих знань у сфері гуманітарних наук, на основі й у межах яких здійснюється теоретико-прикладне вивчення державної та правової дійсності. Усі науки, що входять до певного наукового комплексу, характеризуються спільністю об'єкта вивчення. Так, **об'єкт науки** — це сфера, на яку спрямовано науковий вплив і наукове пізнання. Юридичні науки, що в комплексі становлять правознавство, вивчають суспільні відносини, врегульовані правом (державним регулятором суспільних відносин). Об'єктом усього комплексу юридичних наук, тобто сферою, на яку спрямовано науковий вплив правознавства, є **держава** та **право**. Проте кожна окрема юридична наука конкретизує частину спільного об'єкта правознавства, обираючи як предмет свого вивчення певний напрям державно-правової дійсності.

Предметом вивчення наук історико-теоретичного циклу є найбільш загальні закономірності формування та функціонування

державно-правових явищ, що розглядають у динаміці історичного розвитку.

Теорія держави та права вивчає найзагальніші закономірності виникнення, розвитку й функціонування державно-правових явищ.

Історія держави та права вивчає виникнення й функціонування держави та права в конкретній історичній обстановці та чіткій хронологічній послідовності.

Історія вчень про державу та право вивчає процеси виникнення й розвитку різноманітних учень державного, політичного, правового спрямування, що були концептуально викладені й певним чином вплинули на розвиток політико-правових інститутів.

Предметом вивчення галузевих юридичних наук є певні групи однорідних суспільних відносин, що регулюють норми права у межах однієї правової галузі.

Предметом вивчення міжгалузевих наук є однорідні суспільні відносини, що виникають у межах правового регулювання кількох галузей права.

Науки, які вивчають зарубіжні державу та право, розглядають специфіку формування й функціонування державно-правових інститутів зарубіжних держав минулого і сучасності.

Предметом вивчення прикладних юридичних наук є окремі сторони державно-правової дійсності, що вивчаються на основі принципу комплексності. Для вирішення правових питань вони використовують положення та висновки як юридичних, так і неюридичних наук.

Різнманітні прояви держави та права як суспільних інститутів у тому чи іншому вигляді досліджують як юридичні, так і неюридичні науки. Але центральне місце в системі знань про державу та право посідає теорія держави та права, до складу якої входять не тільки знання, набуті цією наукою, але й знання в синтезованому вигляді, нагромаджені іншими суспільними науками. Держава та право у своєму розвитку підпорядковуються загальним об'єктивним закономірностям розвитку суспільства, що досліджують філософія, соціологія, політологія. Як самостійний суспільний інститут держава та право мають специфічні закономірності, порівняно із загальносоціальними та загальнофілософськими законами, котрі

водночас є загальними стосовно окремих державно-правових явищ, досліджуваних галузевими юридичними науками.

Відповідно до цього, теорія, яка вивчає як загальні закономірності соціального життя, що визначають розвиток соціальних і правових явищ, так і відносно самостійні правові явища, які водночас є загальними для всіх інших юридичних наук. Отже, порівняно з соціологією, філософією та іншими суспільними науками, теорія держави та права є більш конкретним щаблем у пізнанні державно-правових явищ, тому що не тільки проникає в їх сутність, але й розкриває їх зміст.

Увесь комплекс галузевих юридичних наук також вивчає державу та право, тобто, одні й ті самі об'єкти потрапляють у поле зору багатьох галузей юридичного знання, що не означає збігу предметів вивчення цих наук. Галузеві науки вивчають окремі аспекти державно-правової дійсності, і залежно від того, який аспект вивчає конкретна юридична наука, формується її предмет. На відміну від галузевих наук, теорія держави та права вивчає не один аспект державно-правового життя, а загальні закономірності розвитку держави та права, а саме: теорія не обмежується вивченням держави та права однієї країни чи суспільно-економічної формації, окремого правового напрямку, а на основі вивчення всіх специфічних виявів держави та права визначає загальні закономірності їх виникнення, функціонування й розвитку. Так, історія держави та права зарубіжних країн вивчає всю хронологію правових явищ. ТДП також не ігнорує історії розвитку держави та права, проте вивчає загальне в їх розвитку, наприклад, причини виникнення держави.

Необхідність виділення ТДП в окрему науку зумовлена тим, що в реальному житті існують закономірності, загальні для цілого комплексу юридичних наук (визначення держави; сутність, форма права; галузь, інститут права; нормативно-правовий акт; правовідносини, правопорушення тощо).

Кожна юридична наука, вивчаючи певний аспект правової дійсності, створює систему власних понять та категорій. Але використання лише понять, вироблених окремими галузевими науками, позбавляє можливості виявляти зв'язки між різноманітними галузями державно-правової дійсності, закономірності розвитку дер-

жави та права загалом, визначати їх місце і роль у житті суспільства.

Висновки, положення ТДП є найбільш суттєвими для характеристики основних тенденцій розвитку державно-правових явищ, саме тому стосовно галузевих наук вона є наукою, що має узагальнююче, методологічне значення, вносить організаційну єдність у дослідження державних і правових проблем.

2 Предмет теорії держави та права

Кожна наука має свій предмет дослідження, під яким розуміється досліджувана сторона об'єктивної дійсності, тобто **предмет науки** — це ті явища і процеси реального світу, що вона вивчає, те, на що спрямоване наукове пізнання.

Як уже зазначалось вище, усі науки вивчають явища природи і суспільства. Теорія держави та права не є винятком. **По-перше**, ТДП вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування держави та права, виділяє державу та право з усієї системи суспільних явищ і досліджує їх внутрішні закономірності. Особливістю предмета є те, що теорія держави та права розглядає державу та право «взагалі», надає їм абстрактні характеристики.

По-друге, ТДП як фундаментальна юридична наука приділяє суттєву увагу аналізу базових юридичних понять, є своєрідною «юридичною абеткою». У курсі ТДП розкриваються такі фундаментальні поняття, як держава, право, норма права, законність тощо.

Тобто, **предметом теорії держави та права** є найбільш загальні закономірності виникнення, функціонування й розвитку держави та права, а також система головних понять юриспруденції.

Предмет ТДП єдиний — держава та право нерозривно пов'язані, тому теорія держави й теорія права — не ізольовані галузі знання, а єдина наука. При цьому, зберігаючи наукову цілісність, теорія поділяється на дві відносно самостійні структурні складові: теорію держави й теорію права. Протиставлення держави та права є недоцільним, тому вони досліджуються у взаємозв'язку, як суспільні інститути, що доповнюють один одного.

Предметом вивчення науки ТДП є таке:

1) походження, сутність, типи, функції, механізм, форму держави, характеристики правової та соціальної держави;

2) проблеми походження, сутності права; форми (джерела) права; правотворчість, законодавство й законодавча техніка; правовідносини; правосвідомість і правова культура; реалізація права; правопорушення; юридична відповідальність; законність і правопорядок;

3) методологічні й теоретичні засоби та способи пізнання держави та права;

4) історія розвитку юридичної науки; перспективи і проблеми розвитку науки про державу та право, її роль у сучасному світі й конкретному суспільстві.

3 Методи та принципи теорії держави та права

Під **науковим методом** розуміються сукупність прийомів, засобів і правил, за допомогою яких вивчаються предмет науки, тобто, методологія дає змогу зрозуміти, як саме відбувається пізнавальний процес.

Методи теорії держави та права — системна сукупність прийомів і засобів дослідження найбільш загальних закономірностей виникнення, функціонування й розвитку держави та права.

1 Філософські методи — світоглядні підходи, які виражають найуніверсальніші принципи мислення.

Серед них виділяють такі:

а) метафізику, що розглядає всі суспільні інститути, серед них державу та право, як сталі та незмінні;

б) діалектику (матеріалістичну та ідеалістичну), що розглядає державно-правові інститути в розвитку та взаємозв'язку.

Матеріалістична діалектика розглядає державу та право в розвитку в конкретній історичній обстановці та в невідривному зв'язку з іншими суспільними явищами (політика, економіка, культура).

Ідеалістична діалектика **включає в себе об'єктивний ідеалізм, що пов'язує факт** виникнення держави та права з божою волею або з об'єктивним розумом, та **суб'єктивний ідеалізм**, який пояснює державно-правові явища за допомогою свідомості людини та її волі (договірна теорія).

У сучасному науковому світі головним філософським методом вважають матеріалістичну діалектику, яка розглядає державу та право у розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами. Але слід зауважити, що на різних етапах розвитку суспільства й науки підходи до розуміння держави та права були різними. Так, для науки періоду Середньовіччя характерним є використання як провідного методу об'єктивного ідеалізму.

2 Загальнонаукові методи — засоби пізнання, що застосовує більшість галузей наукового знання.

Аналіз — метод пізнання, який передбачає умовний поділ явища на окремі складові. Так, більшість державно-правових понять і категорій розкривають шляхом висвітлення їх характеристик та ознак.

Синтез — метод пізнання, що передбачає вивчення явища шляхом умовного цілісного об'єднання його складових.

Аналіз і синтез, як правило, використовуються одночасно.

Індукція — метод дослідження державно-правового явища шляхом сходження від часткового до загального.

Дедуція — метод дослідження державно-правового явища шляхом сходження від загальних положень до часткових висновків.

Абстрагування — метод вивчення державно-правового явища у відриві від соціальних умов (відволікання, яке дає змогу переходити від конкретних питань до загальних понять і законів розвитку).

Конкретизація — метод дослідження явищ та предметів у всій їх різнобічності, в якісній багатогранності реального існування. Дає змогу досліджувати державно-правові явища в усьому комплексі умов, що на них впливають.

Аналогія — метод пізнання одних предметів і явищ на основі їх подібності з іншими.

Моделювання — метод заміни предмета або явища на модель, яка містить істотні риси оригіналу.

Системний підхід — метод дослідження державно-правового явища шляхом виявлення й розкриття різноманітних зв'язків між ним та іншими явищами. Системний метод дає змогу розглядати як цілісне явище систему права, державний апарат, функції держави.

3 Спеціальні методи — способи пізнання, що використовують у межах відокремлених наукових груп (природних або соціальних наук).

Математичний метод передбачає вивчення окремих державно-правових явищ та їх систем за допомогою математичних формул.

Статистичний метод дає змогу отримати кількісні показники якісних державно-правових явищ.

Соціологічний метод надає можливість на основі анкетування та опитування, спостереження, експерименту отримувати дані про рівень взаємодії держави, права та суспільства.

Кібернетичний метод передбачає вивчення державно-правових явищ за допомогою законів і технічних засобів кібернетики.

Психологічний метод вивчає взаємовідносини в системі «держава — людина — право» на основі дослідження законів психіки людини.

4 Приватні методи правової науки (спеціально-юридичні) — способи пізнання, вироблені безпосередньо наукою про державу та право і застосовувані для вивчення її предмета.

Формально-юридичний метод дає змогу визначати юридичні поняття, виявляти їх ознаки, проводити правові класифікації, вивчати право у «чистому вигляді» поза зв'язком з іншими соціальними явищами, тобто на основі узагальнення сформулювати поняття, дефініції, визначення.

Порівняльно-правовий метод призначений для вивчення різних правових систем шляхом зіставлення правил функціонування державних інститутів та правил регулювання суспільних відносин.

Метод тлумачення (інтерпретації) права передбачає з'ясування й роз'яснення змісту правових норм і суті закріплених у них правил поведінки.

Метод державно-правового моделювання використовують для пошуку оптимальної моделі організації апарату держави, раціоналізації адміністративно-територіального поділу, формування системи законодавства, тощо.

Метод правотворчого експерименту застосовують для апробації як нового законодавчого акта, так і окремих правових інститутів.

Іноді з методами дослідження державно-правових явищ плутають принципи дослідження. Для того, щоб позбутися цієї термінологічної плутанини, необхідно з'ясувати, що таке принципи теорії держави та права. Під **принципами** розуміють *керівні ідеї, положення будь-якої діяльності*. Отже, **принципи ТДП** — це *керівні положення, підходи, на яких ґрунтуються державно-правові дослідження*.

Принцип **всебічності досліджень** полягає в тому, що державно-правові явища досліджуються не окремо, а у взаємозв'язку та взаємодії з іншими, пов'язаними з ними явищами, тобто наука досліджує не один, а всі можливі вияви й аспекти окремо взятого явища.

Принцип **історизму** полягає у тому, що державно-правові дослідження відбуваються не лише під кутом зору сьогодення, а й з позицій минулого та гіпотетичного майбутнього, тобто, державу та право розглядають як змінні категорії і тому досліджують в динаміці історичного розвитку.

Принцип **комплексності** передбачає, що державу та право досліджують не лише із суто юридичної точки зору, а й з позицій інших наук — філософії, соціології, політології.

Принцип **об'єктивності** полягає в неупередженому ставленні до отриманої наукової інформації про певне явище, у зведенні до мінімуму впливу суб'єктивних чинників, суспільної думки, сталої традиції.

Принцип **універсалізму** передбачає, що наука ТДП вивчає загальні специфічні закономірності держави та права у відриві від будь-якої конкретної державно-правової системи.

Принцип **плюралізму** затверджує «право на існування» різноманітних ідейно-теоретичних підходів, концепцій, що нерідко відстоюють полярні погляди.

4 Функції теорії держави та права

Функції теорії держави та права являють собою головні напрямки діяльності цієї науки, необхідні для вирішення завдань, що постають перед нею. Як фундаментальна юридична наука, теорія держави та права виконує низку функцій. Функції теорії держави та права — це ті реальні зміни, які ця наука здатна запрова-

дити в суспільній свідомості, державознавчій та юридичній практиці. Прийнято виділяти гносеологічну, онтологічну, теоретичну, евристичну, прогностичну, методологічну, ідеологічну, політико-управлінську, організаційно-прикладну, світоглядну та виховну функції.

Гносеологічна функція. Гносеологія — теорія пізнання, спрямована на вивчення природи пізнання, його особливостей і закономірностей. ТДП виробляє нові конструкції, прийоми, доктрини, концепції, поняття, що сприяють розвитку правової свідомості й допомагають науковому пізнанню держави та права.

Онтологічна функція. Онтологія — вчення про буття, дослідження основних принципів буття, його структури, закономірностей. Виконуючи цю функцію, ТДП пізнає сутність державно-правових явищ і відповідає на питання, чим є держава та право, як і чому вони виникли, що вони являють собою в сьогоденні.

Теоретична функція. Теорія держави та права здатна описувати й пояснювати чинну державну та юридичну практику, правові системи, формулювати загальні та специфічні закони їх розвитку, прогнозувати розвиток права, юридичної науки і практики. Завдяки понятійному апарату теорії держави та права, існує універсальна юридична мова, яка забезпечує взаєморозуміння між представниками різних галузей правознавства щодо загальних юридичних питань, одноманітність оцінок юристами явищ і процесів, що діють у галузях права.

Евристична функція. Евристика — мистецтво знаходження істини, нових відкриттів. У межах цієї функції ТДП відкриває нові закономірності розвитку державно-правових явищ, зокрема, в умовах функціонування сучасного суспільства.

Прогностична функція. На основі пізнання закономірностей наука висуває гіпотези про їх розвиток у майбутньому. ТДП передбачає певні зміни в державно-правовій дійсності, висуває гіпотези щодо майбутнього державно-правових інститутів, визначає тенденції їх розвитку.

Методологічна функція. Теорія держави та права як фундаментальна наука створює систему понять і категорій, що використовують в усіх інших юридичних науках, тобто задає галузевим наукам певний логічний рівень, теоретичну цілісність.

Ідеологічна функція. Ідеологія — система основних (базових) ідей, понять, поглядів, відповідно до яких формується певна життєва позиція окремих особистостей, колективів, суспільства загалом. ТДП систематизує ідеї про державу та право, формуючи загальні засади юридичної культури й безпосередньо впливає на свідомість суб'єктів як важливий ідеологічний чинник.

Політико-управлінська функція. Теорія держави та права певним чином забезпечує науковість державного управління і боротьбу за політичну й державну владу.

Організаційно-прикладна функція. Виявляється у розв'язанні конкретних проблем державно-правового будівництва, реформуванні державно-правового життя.

Світоглядна функція. Світогляд — це система узагальнених поглядів на об'єктивний світ та місце в ньому людини, на її ставлення до об'єктивної дійсності та до самої себе, а також зумовлені цими поглядами переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності.

Виховна функція. Теорія держави та права формує юридичне мислення й відповідну свідомість, визначає правову поведінку, впливає на індивідуальну, групову та масову психологію. Знання основ державно-правового життя необхідно не тільки як елемент гуманітарної освіти, а й для визначення свого вибору в житті.

Функції науки нерозривно зв'язані, і лише їх системний розгляд створює цілісне уявлення про теорію держави та права як фундаментальну юридичну науку.

Контрольні питання

1 У чому полягає різниця між суспільними та природничими науками?

2 Яке місце займає теорія держави та права в системі юридичних наук?

3 Дайте визначення предмета теорії держави та права.

4 Дайте визначення методу науки.

5 Перелічіть групи методів теорії держави та права.

6 Перелічіть основні принципи теорії держави та права.

7 Розкрийте поняття і назвіть функції теорії держави та права.

8 Яке значення теорії держави та права у вивченні інших юридичних дисциплін?

9 Чого вчить теорія держави та права майбутніх юристів?

10 Дайте визначення науки ТДП.

Контрольні тести до теми «Предмет і метод теорії держави та права»

1 Що називають вивченням таких специфічних закономірностей, як виникнення, розвиток і функціонування в просторі і часі державно-правової дійсності:

- а) метод ТДП;
- б) предмет ТДП;
- в) функції ТДП;
- г) завдання ТДП.

2 ТДП в процесі взаємодії юридичних і суспільних наук виконує функцію:

- а) охоронну;
- б) регулятивну;
- в) комунікативну;
- г) прогностичну.

3 Основні напрями науково-пізнавального й навчального призначення завдання в системі юридичних наук — це:

- а) завдання ТДП;
- б) предмет ТДП;
- в) значення ТДП;
- г) функції ТДП.

4 Яка функція ТДП спрямована на відкриття нових закономірностей, що виникають у процесі розвитку державно-правових явищ:

- а) евристична;
- б) прогностична;
- в) онтологічна;
- г) інформаційна.

5 Яка функція вивчає тенденції розвитку державно-правових явищ шляхом прогнозування відповідно до об'єктивних законів їх подальшого розвитку:

- а) прогностична;
- б) інтерпретаційна;
- в) онтологічна;
- г) евристична.

6 Яка функція ТДП базується на тому загальному положенні, що метод — це теорія, яка звернена до практики:

- а) політична;
- б) ідеологічна;
- в) методологічна;
- г) евристична.

7 Яка з функцій ТДП характеризує напрямок пізнання державно-правових явищ, їх інститутів, установ такими, якими вони є:

- а) комунікативна;
- б) інформаційна;
- в) евристична;
- г) онтологічна.

8 Яка функція ТДП спрямована на те, щоб підкреслити важливість ролі і значення ТДП у системі юридичних наук, побудови ТДП як певної системи знань:

- а) інформаційна;
- б) системоутворююча;
- в) онтологічна;
- г) методологічна.

9 Сукупність прийомів, засобів і правил, за допомогою яких вивчають предмет науки — це:

- а) науковий метод;
- б) філософський метод;
- в) діалектичний метод;
- г) метод синтезу.

10 Який з методів належить до філософських методів:

- а) метод аналізу;

- б) метод синтезу;
- в) метафізичний метод;
- г) математичний метод.

11 До якої групи методів належить психологічний метод:

- а) спеціальних методів;
- б) загальних методів;
- в) філософських методів;
- г) приватних методів.

12 Головні положення, підходи, на яких базуються державно-правові дослідження — це:

- а) завдання ТДП;
- б) функції ТДП;
- в) предмет ТДП;
- г) принципи ТДП.

13 Який з методів ТДП розглядає всі суспільні інститути, серед них державу та право, як постійні та незмінні:

- а) метод аналізу;
- б) метод синтезу;
- в) метафізичний метод;
- г) діалектичний метод.

14 Який метод ТДП вивчає державу та право в їх розвитку та взаємозв'язку:

- а) метод аналізу;
- б) діалектичний;
- в) метод синтезу;
- г) математичний метод.

15 Способи пізнання, що використовуються в окремих наукових групах:

- а) загальні методи;
- б) спеціальнонаукові методи;
- в) філософські методів;
- г) приватні методи.

16 Способи пізнання, які використовують у більшості галузей наукового знання — це:

- а) загальні методи;
- б) спеціальні методи;
- в) філософські методи;
- г) приватні методи.

17 Об'єкт правознавства — це:

- а) законодавство;
- б) суспільні відносини;
- в) право;
- г) держава.

18 Система юридичних наук, що становлять галузь спеціальних знань у сфері гуманітарних наук на основі яких здійснюють теоретико-прикладне вивчення державної та правової дійсності — це:

- а) ТДП;
- б) правознавство;
- в) предмет ТДП;
- г) об'єкт правознавства.

19 Який з принципів не є принципом ТДП:

- а) принцип історизму;
- б) принцип плюралізму;
- в) принцип об'єктивності;
- г) принцип законності.

20 Складне утворення, що характеризує систему різних методологічних рівнів і методів пізнання предмета називається:

- а) метод;
- б) методологія;
- в) принцип науки;
- г) метод аналізу.

Завдання для самостійної роботи

- Накреслить у зошиті схему методів теорії держави і права.

Тема 2 ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

1 Суспільство, його поняття і структура

Дві головні складові предмета ТДП — держава та право — є суспільними інститутами, що виникають і розвиваються в суспільстві. Тому необхідно розуміти, що ж таке суспільство?

У науковій літературі дається багато визначень суспільства. З урахуванням великої кількості визначень поняття можна сформулювати так: *суспільство* — це соціальна форма матерії, продукт взаємодії людей, організація їхнього життя, сутність якої полягає в різноманітних (економічних, політичних, культурних, релігійних) зв'язках між людьми та їхніми об'єднаннями. Суспільство живе й розвивається за суспільними законами. Саме на їх основі виникають зв'язки між людьми, за допомогою яких індивіди забезпечують реалізацію своїх інтересів і потреб.

Суспільство з'явилося, коли люди виділилися зі світу тварин. Аристотель говорив, що людина — головна складова одиниця суспільства, «суспільна істота», основна потреба якої — спілкування із собі подібними. Саме тому суспільство — це насамперед система людського спілкування, людських зв'язків, а не сукупність окремих людей. Людина, як фізіологічна істота, позбавлена людського спілкування, не здатна бути членом суспільства. Історії відомі випадки, коли дитина з моменту народження протягом років перебувала у тваринному середовищі. Надалі, коли такі люди потрапляли в соціум, вони являли розумну тварину, не здатну спілкуватися з оточуючими. Тільки взаємодіючи з раннього дитинства з іншими людьми, їх об'єднаннями, людина розвивається і сприяє розвитку суспільства.

У системі відносин, яку собою становить суспільство, провідне місце належить економічним (матеріальним) відносинам. Це зумовлено тим, що основою людського спілкування є реалізація матеріальних потреб, які забезпечують фізичне виживання людини. Залежно від економічної основи суспільства на різних історичних етапах розвитку людства, можна виділити різні *суспільно-економічні формації* — історичні типи суспільства, що ґрунтувалися на певному способі виробництва (первіснообщинному, робо-

власницькому, феодальному, капіталістичному, соціалістичному суспільстві).

Залежно від стану розвитку культури, в тому числі культури виробництва, суспільства класифікують за цивілізаційною ознакою. **Цивілізація** — це замкнений локальний стан розвитку культури суспільства (антична цивілізація, давньокитайська, сучасна західна цивілізація).

Суспільство як складна організаційна система зв'язків являє собою сукупність установ, об'єднань, спільнот (інститутів), що виконують у суспільстві соціальні й політичні функції. Залежно від виконуваних функцій, усі інститути суспільства поділяють на *соціальні* та *політичні*.

Соціальні інститути — це стійкі форми організації спілкування людей, пов'язані із забезпеченням певного рівня життєдіяльності людини, який відповідає людським потребам на певному етапі історичного розвитку. Так, історично першим соціальним інститутом були родові общини. **Рід** являє собою людську спільноту, об'єднану кровним чи уявним зв'язком, загальною власністю, спільною працею і зрівняльним розподілом. Подібна форма організації людського спілкування супроводжувала людство протягом багатьох тисячоліть і забезпечувала інтереси людей на тому етапі, коли існування окремого індивіда без колективу було неможливим. З часом роди об'єднувалися у складніші соціальні інститути — **племена**. Пізніше з'явилися різного роду **об'єднання**: релігійні, ремісничі, тощо. У сучасному світі важко перелічити всі форми людського спілкування, які ми зараховуємо до соціальних інститутів. Це — сім'я, школа, церква, підприємство, трудовий колектив, громадська організація, спортивна команда тощо.

Політичні інститути — це форми організації людського спілкування, пов'язані зі здійсненням владного управлінського впливу, об'єктом якого є суспільство. Першим політичним інститутом, що залишається наймогутнішим до сьогодні, стала держава.

Усі соціальні й політичні інститути є структурними складовими одного суспільства й перебувають у стані постійної взаємодії. Так, на основі розшарування родового суспільства виникає держава, яка, у свою чергу, здійснює владний вплив на всі без винятку суспільні інститути.

2 Загальна характеристика первіснообщинного (додержавного) суспільства

Якщо говорити про суспільство як систему людського спілкування, відрізняючи його від натовпу та стада, слід зазначити, що воно має бути певним чином структурно організоване. Історично першою формою організації додержавного суспільства була родова община, *в основі якої був родинний зв'язок, колективна праця, загальне виробництво, зрівняльний розподіл*. Джерелом і носієм влади були рід або об'єднання родів, влада спрямовувала свій вплив на управління загальними справами роду, об'єктом влади були всі члени родової общини, тобто суб'єкт і об'єкт влади поєднувалися в особі роду, тому влада за своєю природою була суспільною, невіддільною від суспільства. Основа влади була самоврядна, а не професійна, не існувало спеціальних органів управління та примусу, єдиним способом реалізації влади було суспільне самоврядування.

Усі питання життєдіяльності роду вирішувалися на загальному зібранні всіх дорослих членів суспільства — чоловіків і жінок (вища форма суспільної влади). На зборах обирали старійшин і вождів — осіб, які очолювали рід. Старійшини не були професійними управліннями, їх обрання було зумовлене необхідністю використання життєвого досвіду наймудріших людей для ефективної організації життєдіяльності роду. Рішення зборів були обов'язковими для всіх. Дотримання рішень за відсутності спеціально створеного апарату примусу забезпечував увесь рід, який карав за їх невиконання. Перед законом усі члени оду були рівні, тому покарання було невідворотним.

Відносини первісного роду регулювали **звичаї** — історично сформовані правила поведінки, що ввійшли у звичку в результаті виховання й багаторазового повторення тих самих дій і вчинків. Звичаї первісного суспільства мали характер мононорм, тобто містили в собі зародки інших регуляторів суспільних відносин: норм моралі, права, релігійних норм. Особливим засобом регуляції відносин було табу — заборона робити певні дії (заборона інцесту). У первісному суспільстві звичаїв дотримувалися через авторитет, звичку, але в разі потреби примусу в ролі колективного носія сил виступало суспільство.

Систему владних відносин родового суспільства можна охарактеризувати як первісну демократію. За відсутності спеціально створеного апарату управління, відокремленого від суспільства, правил поведінки, виконання яких забезпечувалося силою, апарату примусу, суспільство на основі самоврядування забезпечувало організацію системи відносин управління — підпорядкування. Така ситуація була можливою лише за умов єдності потреб та інтересів членів суспільного спілкування, що ґрунтувалася на кровних зв'язках, спільній праці, загальному виробництві, зрівняльному розподілі.

3 Причини й передумови виникнення держави

Причини виникнення держави та права були й завжди будуть підставою для наукової дискусії, зумовленої різними ідейними та філософськими поглядами, що лежать в основі пояснення причини. Найменше складнощів у вирішенні згаданої причини у прибічників думки про те, що держава та право існували вічно.

Враховуючи все розмаїття поглядів на процеси виникнення держави та права, сучасна матеріалістична наука пов'язує процес виникнення держави та права з розвитком первісного (додержавного) суспільства.

Сучасна періодизація додержавного суспільства знає два способи його існування, залежно від організації економіки — це привласнення і виробництво.

Сутність переходу від привласнювальної до виробничої економіки полягає в тому, що внаслідок еволюційного розвитку людина для задоволення своїх потреб поступово перейшла від привласнення природних компонентів до трудової діяльності, спрямованої на перетворення природи й виробництво знарядь праці, одягу, їжі. Зміну первісних економічних систем супроводжували три великі розподіли праці:

- 1 Відділення землеробства від скотарства.
- 2 Відділення ремесел.
- 3 Відділення торгівлі.

В умовах поділу праці, яка перестає бути колективною, починає зростати роль чоловічої сили і, відповідно, чоловічої праці. У процесі відтворення людського роду жінку, яка народжувала дітей,

перестають вважати головною чоловік, який забезпечує виживання роду, з'являється сім'я, відбувається перехід від матріархату до патріархату. Єдина родова община поступово починає ділитися на патріархальні сім'ї, інтереси яких унаслідок заняття різними видами виробничої діяльності вже збігалися з інтересами роду не повністю. Паралельно з цим відбувається підвищення продуктивності праці. Розвиток економіки призводить до появи надлишкового продукту, а це, у свою чергу, спричинило активізацію товарообміну, привласнення результатів чужої праці, появу приватної власності, соціальне розшарування первісного суспільства, зародження держави та права.

Частина дослідників знаходить причини виникнення держави у відтворенні самої людини: заборона інцесту призводить до необхідності розвитку відносин з іншими родами. Інші говорять про зародження держави як процесу розвитку «військової демократії». Безсумнівним є той факт, що на виникнення держави як суспільного інституту впливали групи передумов економічного, соціального, політичного, географічного характеру.

Навіть після з'ясування типових чинників, що в той чи інший спосіб вплинули на процес виникнення будь-якої держави, слід зазначити, що для різних держав цей процес має суттєві відмінності. Особливо це стосується держав Давнього Сходу та Давнього Заходу, процес виникнення яких різниться настільки, що сучасна наука виділяє східний та західний шляхи виникнення держави.

Східний шлях виникнення держави пов'язаний із розвитком «азіатського способу виробництва» (спочатку — Давній Схід, Африка, Америка, Океанія). Розвивалася суспільна власність, управляла нею родова знать, яка поступово перетворювалася у відособлену соціальну групу, інтереси якої відокремлювалися від інтересів інших членів суспільства. Поступово родова знать, котра обіймала суспільні посади, трансформувалася в державні органи, а суспільна (колективна) власність поступово перетворилася на державну.

Західний (європейський) шлях пов'язаний з процесами розвитку приватної власності, особливо приватної власності на землю (Давні Афіни, Давній Рим). На основі майнової нерівності, боротьби за власність відбувається загострення суспільних (класових) суперечок, з'являється потреба в їх розв'язанні. Організацією, яка

бере на себе обов'язок подолати суспільні конфлікти, стає держава. Так, у Давньому Римі процес створення держави супроводжувався боротьбою патриціїв і плебеїв за приватну власність на римську землю.

4 Особливості виникнення права

Передумови виникнення права багато в чому є спільними з передумовами виникнення держави. На певному етапі свого розвитку суспільство потребувало якісного вдосконалення системи регулювання суспільних відносин. Загальні для всіх, вироблені протягом століть найбільш раціональні правила поведінки, закріплені в первісних звичаях-мононормах, перестали задовольняти однаковою мірою потреби суспільних груп, інтереси яких різнилися. Виникла об'єктивна необхідність у появі нового універсального регулятора ускладнених, порівняно з додержавними, суспільних відносин. Таким регулятором стає право.

Первісна людина, яка не відділяла себе від суспільства, сприймала правила поведінки не лише як створені людьми, а й наділяла їх божою силою. Саме тому такі норми сприймали як правильні, справедливі й надалі за змістом цих норм у багатьох народів, у різних мовах закріпилися такі назви, як право, *jus*, *right*, *recht*, що означало «правда», «справедливість». У цьому аспекті право виникає раніше, ніж держава, і необхідність забезпечення й дотримання звичаєвих правил є однією з передумов виникнення держави.

На певному етапі розвитку первісне суспільство розшарувалося, з'явилася або відокремлена соціальна група, яка здійснювала керівництво суспільством на основі розпорядження суспільною власністю (Схід), або клас, що відокремився від суспільства на основі приватної власності (Захід). Це був етап, який характеризувався нерівністю в людських відносинах і необхідністю подолання суперечок, пов'язаних з небажанням дотримуватися чинних правил поведінки. Столітні звичаї, що передбачали безапеляційне підпорядкування тим, хто керував суспільством, перестали бути актуальними, почастишали випадки їх порушення тими, на кого вони поширювались. Господарююча верхівка — клас або соціальна група, у руках якого/якої зосереджувались і влада, і власність, —

була зацікавлена у припиненні подібних порушень. На цьому етапі звичаї первісного суспільства набувають примусового захисту, стають правовими, тобто такими, які забезпечує сила державного примусу. Найбільш корисні зі звичаїв держава санкціонувала й перетворила в джерела звичаєвого права. Але з часом, через свою сталість, низьку мобільність, непридатність до швидкого реагування на бурхливий розвиток суспільних відносин, правові звичаї доводять свою нездатність бути ефективним регулятором людської поведінки. Новими формами закріплення правил поведінки стають норми, прийняті представниками правлячих груп або класів. Такі норми характеризуються більшою формалізованістю, набувають рангу законів і отримують нові процедури примусового захисту. На відміну від звичаїв, правові норми фіксують у письмових документах, містять чітко сформульовані дозволи та заборони. Змінюються процедура й порядок забезпечення правових норм, контроль за їх виконанням. Якщо виконання звичаїв первісного суспільства забезпечували їх зручність і авторитет роду, то виконання норм права забезпечували примусом спеціально створених груп людей — поліції, армії. Санкції характеризуються відсутністю рівності: з моменту свого виникнення право регламентувало суспільні відносини в інтересах панівного класу.

5 Основні теорії походження держави та права

З глибокої давнини людство починає замислюватися над причинами та шляхами виникнення держави та права. Наявне розмаїття теорій, що пояснюють ці процеси, є природним, оскільки кожна з них відображає різні судження груп, прошарків населення, класів, націй, інших соціальних спільнот про державу та право. В основі цих поглядів і суджень завжди знаходилися різні економічні, фінансові, політичні, ідеологічні та інші інтереси, різні історичні й соціальні умови, в яких жили і творили автори конкретних теорій.

Наука минулого та сьогодення сформулювала ряд теорій походження держави та права, серед яких необхідно виділити такі:

1 Теологічна теорія є однією з найдавніших. Її творці вважають, що держава існує вічно в силу божественної волі, а тому кожний зобов'язаний коритися цій волі, коритися їй у всьому. Так, у законах царя Хаммурапі (Давній Вавилон) говорилося про боже-

ственне походження влади. У Давньому Китаї імператора називали сином неба. У ближчі нам часи цю ідею продовжувало розвивати християнство: «Немає влади не від Бога» (апостол Павло). За кодексом Юстиніана государ є посланцем божим на землі. Особливого поширення ідеї теології набули в період феодалізму. Теологію розвивав видатний релігійний, політико-правовий діяч Фома Аквінський, який говорив про божественне походження всіх видів влади, про право як про дане Богом мистецтво добра і справедливості. Відповідно до теологічної теорії, творець усякого на землі, в тому числі держави, — Бог, осягти ж природу держави неможливо. Основний зміст цієї теорії в тому, щоб утвердити пріоритет духовної організації (церкви) над світською (державою).

2 Патріархальна теорія була поширеною в Давній Греції і рабовласницькому Римі, набула подальшого розвитку в період середньовічного абсолютизму, певні твердження її збереглися до нашого часу. Її основоположник Аристотель вважав, що держава являє собою природну форму людського життя, поза державою спілкування людини із собі подібними неможливе. Як істоти суспільні, люди прагнуть до утворення патріархальної родини, а збільшення кількості подібних родин призводить до утворення держави. Іншим прибічником патріархальної теорії був англійський учений XVII ст. Роберт Фільмер, який намагався довести, що перший, кому Бог дарував королівську владу, — Адам, батько всіх людей. Традиції патерналізму живі дотепер, коли особливі надії покладаються на батька-правителя.

3 Теорія суспільного договору і природного права, виникла в глибині століть. Перші згадування цієї теорії сягають своїми коренями в античність, давні греки говорили, що держава виникла внаслідок взаємної домовленості людей з метою забезпечення справедливості. Давньогрецькі основи цієї теорії блискуче розвинула плеяда мислителів XVII-XVIII ст.: Гроцій, Спіноза, Радіщев, Гобс, Лок, Ж.-Ж. Руссо.

Прихильники цієї теорії виходять з того, що державі передусе природний стан, який вони характеризують по-різному. Для Руссо люди в природному стані мають природжені права і свободи, для Гобса — це стан війни всіх проти всіх. Потім заради миру і добробуту було укладено суспільний договір між кожним членом суспільства і державою. За цим договором люди передають частину

своїх прав державній владі й зобов'язуються коритися, а держава відповідно — охороняти невідчужувані, природні права людини — право власності, життя, безпеку, свободу, тобто кожен учасник договору кориться загальній волі — державі, але водночас сам стає учасником цієї волі. Суверенітет — надбання всього народу, а правителі — це уповноважені народу, зобов'язані звітувати перед ним і змінюватися за його волею. Де і коли був укладений подібний договір, теорія замовчує, але це не позбавляє її наукової цінності, хоча і робить її антиісторичною. Ця теорія показала, що держава виникає як результат цілеспрямованої діяльності людей. Договірна теорія поклала початок таким інститутам як суверенність державної влади, підконтрольність влади всьому народові, змінюваність державно-правових структур. Усе це робить її актуальною й сьогодні.

Прихильники теорії природного права вважають, що є два види права, одне з яких позитивне, створене державою, друге — природне, вічне і незмінне, яке впливає з людської природи. Якщо позитивне право виникає за всякої держави, то причини появи природного права інші. Гроцій стверджував, що природне право — сама природа людини. На думку Вольтера, природне право впливає із законів природи. В усіх твердженнях зазначене, що природне право не створюється, а виникає спонтанно, люди пізнають його як еталон справедливості.

4 Теорія насильства (завоювання) виникла й набула поширення в кінці XIX — початку XX століття. Її основоположники Л. Гумплович, К. Каутський, Е. Дюрінг та інші спиралися на відомі факти (виникнення німецької й угорської держав), частково переносять закони життя тварин на людину. К. Каутський стверджував, що класи й держава з'являються разом як продукт війни і завоювання. Держава є апаратом примусу, поява якого зумовлена необхідністю тримати в корі захоплені племена, тобто держава — не результат розвитку суспільства, а зовнішня примусова сила.

5 Матеріалістична теорія. Прихильники К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін. Найбільш повно відображена в роботі Енгельса «Походження родини, приватної власності і держави». Цей підхід пов'язаний з виникненням приватної власності, поділом суспільства на класи, соціальними антагонізмами. Формули маркси-

зму: «Держава — це продукт і вияв непримиренних класових суперечок»; «Право — возведена в закон воля панівного класу».

6 Прихильники **органічної теорії** переконані, що за своєю природою розвиток держав аналогічний розвиткові живих організмів, що відбувається за схемою: народження, життя, смерть, тобто держава за своєю природою є тотожною людському організмові, де окремі органи аналогічні структурним підрозділам державного апарату (Г. Спенсер).

Контрольні питання

- 1 Дайте визначення поняття суспільства.
- 2 Яку роль відіграють у суспільстві економічні відносини?
- 3 Які складові структури суспільства?
- 4 Дайте характеристику первісного (додержавного) суспільства.
- 5 Дайте характеристику передумов виникнення держави.
- 6 Охарактеризуйте східний та західний шляхи виникнення держави.
- 7 Які передумови виникнення права?
- 8 Назвіть основні теорії походження держави та права.
- 9 У чому полягає сутність теологічної та патріархальної теорії походження держави та права?
- 10 Розкрийте зміст матеріалістичної теорії походження держави.

Контрольні тести теми «Виникнення держави та права»

1 Соціальна форма матерії, результат взаємодії людей, їх життя, сутність якого полягає в різноманітних зв'язках між людьми та їх об'єднаннями — це:

- а) держава;
- б) громадянство;
- в) нація;
- г) суспільство.

2 Заборона по вертикалі між батьками і дітьми, дідами, бабам та онуками призвело до появи...:

- а) первісного стада;

- б) первісної родової общини;
- в) плем'я;
- г) кровноспорідненої сім'ї.

3 Суб'єкт суспільної влади в добу первіснообщинного родового ладу — це:

- а) тільки чоловіки;
- б) тільки жінки;
- в) все населення;
- г) дорослі члени роду.

4 Первісні люди дотримувались соціальних норм:

- а) шляхом примусу;
- б) за релігією;
- в) унаслідок їх імперативного характеру;
- г) добровільно.

5 Згідно з яким підходом держава — це особлива організація сили, створена для підтримки диктатури економіки й панівного класу:

- а) загальносоціального;
- б) загальнолюдського;
- в) класового;
- г) економічного.

6 Ознака держави — це:

- а) територія;
- б) державний суверенітет;
- в) єдина релігія;
- г) податкова система.

7 Який вид суверенітету передбачає, що народ є єдиним джерелом влади:

- а) національний;
- б) внутрішній;
- в) суверенітет народу;
- г) зовнішній.

8 До території держави не належить:

- а) надра, які знаходяться під державою;
- б) повітряний простір на висоті 36 кілометрів;
- в) прибережна зона у 2 морських милях;
- г) судна, які знаходяться під прапором відповідної держави.

9 Прихильником патріархальної теорії виникнення держави був:

- а) Аристотель;
- б) Спенсер;
- в) Фома Аквінський;
- г) Карл Маркс.

10 Яка з теорій виникнення держави стверджує, що прообразом держави є людський організм:

- а) психологічна;
- б) матеріалістична;
- в) насильницька;
- г) органічна.

11 Частина людей — лідери, а інші — флегматики. Одні захоплюють, інші — коряться — це ... теорія:

- а) органічна;
- б) психологічна;
- в) економічна;
- г) теологічна.

12 За органічною теорією виникнення держави функцію грошей виконує:

- а) кровоносні судини;
- б) мозок;
- в) релігія;
- г) приватна власність.

13 Гумплович дотримувався теорії виникнення держави:

- а) органічної;
- б) психологічної;
- в) насильницької;
- г) теологічна.

14 Засновником органічної теорії виникнення держави є:

- а) Фома Аквінський;
- б) Спенсер;
- в) Карл Маркс;
- г) Монтеск'є.

15 За якою теорією причиною виникнення держави є необхідність здійснювати управління технічними засобами та знаряддями праці:

- а) органічною;
- б) теологічною;
- в) технократичною;
- г) психологічною.

16 Ознакою азійського способу виникнення держави є:

- а) відсутність приватної власності на землю;
- б) приватна власність на землю;
- в) поділ суспільства на рабів і рабовласників;
- г) відсутність рабства.

17 Для якої з країн характерна азійська форма виникнення держави:

- а) Греції;
- б) Єгипту;
- в) Риму;
- г) Київської Русі.

18 Для якої з країн характерна європейська форма виникнення держави:

- а) Греції;
- б) Єгипту;
- в) Вавилону;
- г) Китаю.

19 До загальних причин виникнення держави не належить:

- а) три поділи праці;
- б) поява надлишкового продукту;
- в) утворення класів як великих груп людей;
- г) розвиток мисливства.

20 З перерахованого не належить до офіційних реквізитів держави:

- а) герб;
- б) гімн;
- в) м. Севастополь;
- г) прапор.

Завдання для самостійної роботи

Визначте найбільш вдалу (з вашої точки зору) теорію походження держави та письмово аргументуйте вашу думку.

Тема 3 ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ Й ОСНОВНІ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

1 Поняття і сутність держави

Розв'язання проблеми визначення поняття держави є принциповим для теорії держави та права, оскільки саме поняття надає можливість окреслити коло явищ, що входять до предмета її вивчення. Людство цікавить поняття держави з часів її виникнення. Від Давньої Греції та Риму й до наших днів, філософи, науковці, юристи намагаються дати остаточну відповідь на це складне питання.

Визначення поняття держави має не лише академічне, а й прикладне значення. Не можна керувати державою, не маючи достатніх знань про неї, лише на основі спроб і помилок, емпіричного досвіду, без глибокого й різнобічного розуміння її природи та сутності.

Ще з давніх часів, кожна історична епоха, філософська течія, наукова доктрина пропонують власне визначення держави, наголошуючи на тих чи інших аспектах цього явища. Визначення загального поняття, єдиного для всіх часів і народів, є принципово неможливим. Розмаїття поглядів на це поняття можна цілком логічно пояснити. По-перше, необхідно враховувати суб'єктивний характер неоднакового сприйняття одних і тих державно-правових явищ різними людьми. По-друге, це об'єктивні обставини: різність умо-

ви існування держав на різних етапах розвитку суспільства, особливості та специфічні риси, властиві окремим державам, складність самої держави як явища, тобто можливість багатоваріантного визначення поняття держави є науковою нормою.

Додаткову складність у визначення поняття держави вносить той факт що, використовуючи цей термін, дослідники говорять про різні предмети та явища. Так, поняття держави можна визначати як у широкому, так і у вузькому розумінні.

Різне сприйняття та тлумачення сутності держави багато в чому пояснюється історичною епохою, у межах якої виникає й розвивається певне вчення, рівнем розвитку суспільства, суспільної свідомості. Так, протягом історичного розвитку вчені, філософи, юристи по-різному визначали термін «держава».

Аристотель. Держава — це союз спілкування рівних один одному людей, що не потребують іншого спілкування та ні від кого іншого не залежать заради рівної користі.

Полібій. Держава — це організм життя народу.

Цицерон. Держава — це з'єднання народу, засноване на ідеї справедливості, спільності права та загальної користі.

Ніколо Макіавеллі. Держава — це політичний стан суспільства, що виявляється у встановленні та підтриманні відносин між владарюючими й підлеглими, наявності органів юстиції та законів, загальне благо, яке має створюватися від виконання реальних державних інтересів.

Жан Боден. Держава — правове управління сім'ями й тим, що є в них спільного з верховною владою, яким мусять керувати вічні основи добра і справедливості, що повинні давати загальне благо, яке й має становити мету державного устрою.

Гуго Гроцій. Держава — це досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права та загальної користі.

Томас Гобс. Держава — єдина особа, верховний владика, суверен, воля якого внаслідок договору багатьох осіб вважається волею всіх. Таким чином держава може використовувати можливості кожного для загального миру й захисту.

Джон Лок. Держава — загальна воля людей, що є вираженням переважаючої цілі, тобто більшості громадян, які входять у державу. Держава — сукупність людей, які об'єдналися в одне ціле під керівництвом ними самими установленого загального закону.

Еммануїл Кант. Держава — це об'єднання маси людей справдливими законами.

Сьогодні існують різноманітні підходи щодо визначення поняття «держава».

Теологічний підхід. Держава — це царство Боже на Землі.

Марксистський підхід. Держава — сила, за допомогою якої панівний клас утримує в покорі інші класи.

Арифметичний підхід. Держава є сукупністю трьох елементів: території, населення та влади.

Владний підхід. Держава ототожнюється із владою. Держава — це відносини між політичною владою та суспільством.

Соціологічний підхід. Держава — це суспільство, народ, країна.

Кібернетичний підхід. Держава — це система, всередині якої відбувається рух інформації з різнобічними зв'язками.

Юридичний підхід. Держава — це юридична особа з певними правами й обов'язками.

Важливою категорією, яка лежить в основі визначення поняття держави, є її *сутність*, під якою слід розуміти *внутрішній зміст найсуттєвіших характерних рис держави, що виявляється в зовнішніх формах її функціонування*. Виділяють національний, расовий, релігійний підходи до визначення сутності держави. Але при всьому розмаїтті підходів до визначення сутності держави у вітчизняній науці основними слід вважати класовий та загальносоціальний.

У реальному житті не було й немає суто класових або загальнонолюдських державних інститутів. Будь-яка державна влада виконує як класові завдання, так і піклується про загальні справи. Класова сутність є характерною для недемократичних, тоталітарних держав, у яких загальносоціальна спрямованість існує, але є другорядною. В умовах вирішення суспільних суперечностей на основі діалогу та політичного компромісу на другий план відступають класові вияви сутності держави.

При визначенні держави важливо враховувати як класові, так і позакласові елементи, загальнонолюдські ознаки й риси. Інакше характеристика буде однобокою та необ'єктивною.

Розмаїття підходів до визначення та тлумачення поняття держави позбавляє її характерних рис, що виявляються на всіх етапах її розвитку.

Універсальним підходом до визначення поняття держави є ідентифікація за основними ознаками. При цьому прийнятним для використання є поняття держави, у якому міститься найбільша кількість її універсальних специфічних ознак.

Ми можемо навести визначення, яке відповідає цим положенням.

Держава — суверенна, політико-територіальна організація влади в соціально неоднорідному суспільстві, що має апарат публічної влади і здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими.

2 Основні ознаки держави

Держава — складний неоднорідний організм, що має свої специфічні ознаки. Під **ознаками держави** слід розуміти притаманні лише їй характеристики, які дають змогу зрозуміти проблематику держави та відрізнити її від додержавних і недержавних інститутів.

1 Публічна влада. Наявність публічної влади — влади, відокремленої від суспільства, — найважливіша ознака держави, що відрізняє її від родового суспільства, у якому управлінські функції здійснювали всі дорослі члени роду або представники общини лише на основі самоврядування. Виділення професійних управлінців в окрему владну ланку суспільства іноді називають четвертим великим поділом праці. Апарат держави, публічний за характером, відділений від населення країни, стоїть над ним і видає державно-правові приписи, обов'язкові для всіх представників суспільства, незалежно від того, чи брали вони участь у їх розробці та прийнятті. Незгода суб'єктів з правилами поведінки, встановленими державою, не має суттєвого значення. Дієвість цих правил забезпечує діяльність усього апарату публічної влади, насамперед механізми примусу, санкціонованого державою.

Таким чином, публічна влада складається з двох самостійних частин: апарату управління та апарату примусу. Апарат управлін-

ня та апарат примусу в наукових джерелах досить часто називають самостійними ознаками держави.

Апарат управління — відокремлена від суспільства ланка, що складається з особливої групи людей, які виконують владні та управлінські функції. Вони не виробляють матеріальних чи духовних благ, лише управляють суспільними справами. Посади вони отримують шляхом призначення, виборів, успадкування. Основними складовими цього апарату є органи державної влади, органи управління, суду. Найменшою ланкою державного апарату є державний орган.

Апарат примусу — спеціалізовані загони озброєних людей, наділених повноваженнями в разі необхідності від імені держави застосовувати силу для забезпечення виконання велінь та розпоряджень держави, що містяться у приписах правових норм. Він складається з армії, поліції, служби безпеки, пенітенціарних установ (тюрми, установи позбавлення волі, установи виконання покарань тощо).

2 Територіальний поділ населення. Держава — єдиний суспільний інститут, що передбачає поділ населення за територіальними одиницями. На відміну від роду, де влада поширювалась відповідно до кровно-родинних зв'язків, чи підприємства, де влада поширюється за виробничою ознакою, у державі влада поширюється залежно від території проживання. Держава має свою суворо локалізовану територію, на яку поширюється її суверенна влада, а населення, що на ній проживає, незалежно від кровно-родинних зв'язків, перетворюється на підданих (у монархіях), громадян (у республіках) або іноземців чи осіб без громадянства. З виникненням просторових меж держави зароджується правовий інститут підданства або громадянства. Головними складовими частинами цієї ознаки є територія та населення.

Територія — природна умова існування й функціонування держави, її матеріальна база. У найширшому розумінні **територія** — це простір, у межах якого здійснюється державна влада. Цей простір складається з фактичної і юрисдикційної території.

Принципи цілісності та недоторканності території означають заборону її насильницького поділу або захоплення та відокремлення її частин. Територія є важливою складовою держави, але сама державу не породжує. Вона лише створює простір, у межах

якого держава поширює свою владу на населення. Держава бере на себе обов'язок піклуватися не лише про територію, а й про людей, що її населяють. Держава обмежує частину абсолютних свобод індивідів (необмежену свободу пересування та вибору місця проживання). Натомість індивіди отримують можливість вимагати від держави захисту своїх суб'єктивних прав. Факт належності індивіда до певної території означає виникнення в нього особливої групи прав та обов'язків (обов'язок підпорядковуватися державно-владним велінням, право на захист держави). При цьому ті, хто населяють територію постійно, отримують статус громадянина, інші є іноземцями або особами без громадянства. **Громадянство** — це постійний політико-правовий зв'язок між державою та особою, який виражається в їх взаємних правах і обов'язках. Наявність громадянства передбачає виникнення у громадянина (підданого) громадянської прерогативи — групи громадянських прав, якими не в повному обсязі наділені негромадяни держави. До виключних прав, обумовлених громадянським зв'язком між державою та особою, належать такі: право обирати й бути обраним у представницькі органи влади, право займатися визначеними видами діяльності, обіймати посади в органах державної влади, обов'язок служити у збройних силах.

Територіальний розподіл влади і поширення її лише на власне населення передбачає поділ на адміністративно-територіальні одиниці (місто, область, район, село, селище), призначенням яких є забезпечення територіальної зручності здійснення державної влади.

3 Суверенітет держави. У суспільстві існує багато видів влади: релігійна, сімейна, партійна, виробнича. Але вищою владою, рішення якої є обов'язковими для всіх громадян, підприємств, установ, є влада держави. Держава самостійно визначає засади здійснення влади в межах власних кордонів і вирішує, якими будуть відносини з іншими державами. Жоден із суб'єктів не має права втручатися у справи держави. Незалежно від розміру території, кількості населення, інших характеристик держава володіє верховенством і повнотою влади у своїх межах та незалежністю у зовнішніх відносинах — **державним суверенітетом**.

Розрізняють два напрями державного суверенітету: внутрішній і зовнішній.

Правовою основою суверенітету будь-якої держави є конституція, законодавство, принципи міжнародного права, які декларують територіальну цілісність держав, недоторканність державних кордонів, невтручання у внутрішні справи, право націй на самовизначення.

Законодавство кожної держави деталізує положення власного суверенітету. Так, «Декларація про державний суверенітет України» від 16 липня 1991 року тлумачить державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

Суверенність державної влади не слід ототожнювати з нічим не обмеженою сваволею держави в межах власних кордонів та на міжнародній арені. Як основний принцип міжнародного права державний суверенітет знайшов своє відображення в Статуті ООН та інших міжнародних документах, які визначають межі його дії. Міжнародне право заперечує можливість застосовувати силу проти інших держав за винятком самооборони або уповноваження Ради безпеки ООН. Окремим обмеженням сваволі дій держави є юридичний обов'язок дотримуватись положень укладених міжнародних договорів. У цьому разі доцільно говорити про добровільне обмеження суверенітету. Особливо актуальною є ситуація добровільного обмеження суверенітету для держав, що утворюють конфедерацію чи вступають до іншого міждержавного утворення. Окрім цього, у теорії держави та права виділяють випадки примусового обмеження суверенітету, коли останній обмежують інші держави.

Різновидом обмеженого суверенітету є формальний суверенітет, тобто такий, що проголошується де-юре, а де-факто, внаслідок впливу на нього інших держав, не реалізується. Як приклад можна навести суверенітет колоній, який не мав для держав суттєвого значення через значний вплив держави-домініону.

Державний суверенітет слід відрізнити від суверенітету народу та суверенітету нації.

Суверенітет народу. Народ визнається основним джерелом влади в державі. У цьому разі під народом слід розуміти громадян усіх національностей, що проживають на території держави. Право на владу народ реалізує як безпосереднім (вибори, референдум),

так і представницьким шляхом (делегування владних повноважень народним представникам). Суверенітет народу — ознака демократичного режиму. У тоталітарних державах суверенітет держави може поєднуватися з нехтуванням інтересів народу і, відповідно, з відсутністю народного суверенітету. Народний суверенітет впливає з конституцій демократичних держав, визнання народу основним носієм суверенітету, його участь в управлінні державними справами не суперечить державному суверенітетові загалом.

Суверенітет нації. Нації надається право на самовизначення. На відміну від народного суверенітету, за якого народ оцінюється як однорідна соціальна категорія, суверенітет нації передбачає поділ громадян за національними ознаками, тобто нація — це етнічна категорія, спільнота, яка самоідентифікується на основі єдності мови, релігії, історичної долі, суспільної свідомості, культурних цінностей тощо. Під національним суверенітетом розуміється повновладдя нації, яке реалізується через її основні права. Крайньою формою вияву національного суверенітету є надання нації права на створення власної держави. У своєму крайньому вияві (право створення нової держави) національний суверенітет не закріплений у жодній з конституцій, оскільки його реалізація передбачає порушення принципу єдності державної території й суперечить державному суверенітетові загалом.

4 Право. З відокремленням публічної влади від суспільства право стає головним регулятором суспільних відносин — невід'ємним атрибутом державної влади. Держава не може існувати без права. Державна влада має юридичне оформлення. Юридичні межі й форми здійснення функцій держави визначає право. Державно-владні повноваження представників апарату управління та примусу ґрунтуються на можливості видавати загальнообов'язкові правила поведінки — норми права. На відміну від мононорм первісного суспільства, виконання яких забезпечували авторитет роду та звичка, право — державний регулятор суспільних відносин, виконання якого забезпечує не лише авторитет, а й уся потужна вага спеціально створеного апарату примусу.

Через право держава виражає волю суспільства, обумовлену економічними, політичними та соціальними інтересами представників різних класів, прошарків, груп на певному етапі суспільного розвитку.

5 Система податків. Як складна організація влади в суспільстві, держава є організацією, що потребує здійснення великих грошових витрат. Частина проблем держави, пов'язаних з формуванням державної скарбниці — державного бюджету, завжди вирішували за допомогою податків. **Податки** — обов'язкові платежі, встановлені державою, стягують з громадян та юридичних осіб. Спершу податки використовували лише для того, щоб утримувати безпосередньо суб'єкти здійснення публічної влади: апарат управління, армію, поліцію, але з часом кошти, отримані в результаті податків, починають використовуватися на потреби освіти, медицини, культури, техніки й різні здійснювані державою програми. За способом стягнення податки поділяються на прямі та непрямі.

Порядок стягнення податків, їх різновиди регламентують закони та інші нормативно-правові акти. У більшості сучасних держав існує відокремлена правова галузь, пов'язана зі стягненням податків, — податкове право. Нерідко сплата податків розглядається як конституційний обов'язок громадян. Так, Конституція України 1996 року зобов'язує кожного сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, передбачених законом (ст. 67).

Функцію стягнення податків у державі виконує низка державних органів, діяльність яких передбачена й регламентується законодавством.

6 Державні атрибути. Серед ознак держави, що характеризують її як явище, виділяють ознаки, які символізують її як суверенного суб'єкта. До державних атрибутів належать державна символіка та пам'ятні дати. Символи об'єднують народ у націю, надають йому державності. Затвердження державних атрибутів є важливою прерогативою верховної влади. Процедура їх прийняття пов'язана з набуттям чинності спеціальних законів.

Державні атрибути є ознаками держави в прямому розумінні цього слова, вони виражають її зовні і, на відміну від інших ознак, не розкривають її сутнісних характеристик як суспільно-політичного явища. Державна атрибутика символізує кожен окремо взятую державу у формально-юридичному аспекті, вказує на наявність суверенітету як можливості самостійного провадження власної внутрішньої та зовнішньої політики.

Контрольні питання

- 1 Які визначення держави вам відомі? Назвіть їх авторів.
- 2 Дайте визначення сутності держави. Які є підходи до визначення сутності держави? Дайте характеристику основним підходам, які розглядались у вітчизняній науці.
- 3 Дайте загальне визначення поняття держави.
- 4 Дайте визначення ознак держави. Перелічіть їх.
- 5 Назвіть основні складові публічної влади.
- 6 Що входить до державної території?
- 7 Дайте визначення поняття громадянства. Який існує зв'язок між державою та громадянином?
- 8 Дайте визначення внутрішнього й зовнішнього суверенітету держави.
- 9 Яка роль права у відносинах влади та суспільства?
- 10 Дайте визначення податків. Назвіть їх види за способом стягнення.

Завдання для самостійної роботи

Чи тотожні поняття «країна» і «держава», «незалежність» і «суверенітет»? Аргументуйте відповідь.

Яким чином рівень соціально-економічного розвитку визначає особливості держави і права?

Тема 4 ДЕРЖАВА Й ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1 Поняття та види суспільної влади

У широкому розумінні **влада** — це здатність однієї волі підпорядковувати собі іншу. Соціальна влада виникає разом з людським суспільством, забезпечуючи йому цілісність, життєздатність. Влада у суспільстві є усвідомленою необхідністю, суспільство має бути певним чином організоване, упорядковане на основі певного елемента, здатного забезпечити його життєздатність. Універсальним механізмом організації й упорядкування суспільного життя є влада. Під владним впливом суспільні відносини набувають конт-

рольованого характеру, розвиваються за певними схемами, а не стихійно. Влада — соціальне явище, яке виявляється у будь-яких стійких формах об'єднання людей (сім'я, виробництво, держава). Зміст будь-якої влади — сукупність вольових відносин суб'єкта й об'єкта, котрі полягають у взаємній залежності між людьми, що, з одного боку, є нав'язуванням своєї волі, з іншого — підпорядкування цій волі. Влада передбачає можливість суб'єкта приймати авторитетні, обов'язкові для виконання рішення, значимі для суб'єкта влади, і здатність забезпечувати виконання цих рішень. Влада може бути основана на переконанні, примусі, усвідомленні необхідності, авторитеті. Для того, щоб влада була дієвою, суб'єкт влади має прагнути її (воля до влади) і брати на себе відповідальність за владні ініціативи, володіти сукупністю владних якостей (компетентність): розуміння специфіки владного впливу, вміння використовувати владні ресурси, авторитет.

Отже, **влада** — це універсальний механізм організації суспільного життя на основі вольових двосторонніх відносин, сутність якого виявляється у здатності однієї волі підпорядковувати собі іншу.

Влада в суспільстві поділяється на два види: неполітичну і політичну.

Політична влада відокремлена від суспільства. Суб'єкти влади прагнуть поширювати її на все суспільство, яке є об'єктом владного впливу. Особливе місце в системі механізмів її забезпечення належить примусу. Влада одночасно є засобом організації суспільства й метою, яку ставлять перед собою суб'єкти, що її прагнуть, тому є предметом боротьби.

Неполітична влада не відокремлена від суспільства, суб'єкт і об'єкт владних відносин збігаються в особі суспільства, де відсутній спеціально створений для забезпечення владних рішень апарат примусу. Влада — лише засіб упорядкування суспільних відносин, не предмет боротьби. Така влада наявна в певних галузях суспільного життя, здійснюється обмеженим колом суб'єктів (головою сім'ї, керівником на виробництві). Суб'єкт і об'єкт влади добровільно налаштовують відносини управління-підпорядкування, тому використання примусу є досить умовним.

На етапі виникнення людського суспільства та існування його у формі родової общини влада не була політичною, специфікою її

здійснення було злиття в одній особі — особі роду — і господарюючого суб'єкта, і підпорядкованого об'єкта. Влада у безпосередньому розумінні цього слова була суспільною, невіддільною від суспільства, тобто не лише здійснювалася в ньому, а й належала йому. Владу здійснювало зібрання всіх дорослих членів роду, на них, відповідно, ця влада і поширювалася. Головними засобами забезпечення виконання владних рішень були звичка й авторитет роду (див. тему 2). На етапі виникнення держави, коли додержавні правила перестали влаштовувати розшароване за класовою, майновою, виробничою, територіальною, кровною та іншими ознаками суспільство, влада від нього відділяється, постає над суспільством, стає публічною. Відбувається виділення господарюючого суб'єкта влади — групи, класу людей і об'єкта влади — індивідів, їх об'єднань, підпорядкованих класів, суспільства в цілому.

На цьому етапі влада стає тією категорією, яка надавала велику кількість можливостей — власність, багатство, авторитет, здатність примушувати інших виконувати розпорядження господарюючого суб'єкта в його інтересах. Влада вже не просто усвідомлена суспільна необхідність, вона стає політичною, тобто пов'язаною з владною боротьбою окремих зацікавлених суб'єктів з метою захоплення влади й поширення її на все суспільство. Політика у трактуванні Аристотеля є мистецтвом управління державою. У сучасній науці *політика* трактується як *сукупність суспільних відносин, пов'язаних із захопленням, утриманням та реалізацією влади в суспільстві*. Дійсно, з виникненням держави — першої політичної організації, владні (політичні) відносини, політична боротьба, утримання, реалізація влади стають занадто складними, стають «мистецтвом».

Політична влада безпосередньо охоплює ті сфери відносин, які стосуються головних інтересів широких верств населення, класів, націй, окремих держав. У політиці влада є не лише засобом досягнення результату, а й метою, якої прагнуть досягти всі політичні суб'єкти. Суть її — мати можливість здійснення всеохоплюючого владного впливу на суспільство. Характерною рисою політичної влади є те, що особливе місце в системі механізмів її забезпечення займає використання примусу.

До неполітичних видів влади в сучасному суспільстві належать ті взаємовідносини господарювання-підпорядкування, суб'єк-

ти яких не прагнуть можливості глобального впливу на всі сфери суспільного життя. Ця влада здійснюється в певній сфері життя суспільства (сім'я, виробництво, церква), поширюється на визначене коло об'єктів, її існування є засобом досягнення спільної мети суб'єкта й об'єкта влади. Особливість неполітичної влади — досить обмежене використання механізмів примусу в реалізації владних рішень.

2 Поняття і структура політичної системи суспільства

Незважаючи на те, що категорія «*політична система суспільства*» порівняно нещодавно з'явилася в науковому обігу, сучасна наука досягла суттєвих успіхів у розвитку теорії політичної системи суспільства, в аналізі і практиці. Здійснюється розробка загальних питань, поглиблюються наукові уявлення про цілісність політичних систем, аналізуються окремі елементи системи, досліджуються політичні партії, політичні норми, політичний режим, політична ідеологія.

Відомо, що в навколишній дійсності функціонує багато систем. З позицій науки кібернетики, системами є будь-які сукупності елементів, котрі перебувають у стані взаємодії. Система — досить широке поняття. Це й різноманітні механізми: автомобіль, літак — а також процеси, явища: гра у футбол, виробництво одягу тощо. Під системою розуміється впорядкована певним чином множинність елементів, які взаємодіють між собою та створюють цілісність.

Під *політичною системою суспільства* розуміють упорядковану на основні права систему всіх політичних явищ. При цьому політичними називають усі суспільні явища і процеси, пов'язані з діяльністю суб'єктів, задіяних у сфері захоплення, утримання та реалізації політичної влади. При цьому суб'єкти можуть перебувати як у стані взаємодії, так і в стані протиборства, залежно від їхніх інтересів і місця, яке вони посідають у політичній системі.

Політична система є складною сукупністю елементів, до якої входять самостійні підсистеми, що і є її елементами.

Елементи політичної системи

1 Інституціональна підсистема (суб'єктний склад) — політичні об'єднання: народ, нації, соціальні спільноти, політичні пар-

тії, суспільно-політичні організації, держава. Характерна риса будь-якого самостійного суб'єкта політичної системи — політична спрямованість його діяльності, яка має на меті реалізацію або захоплення влади в суспільстві й задоволення своїх владних амбіцій. Будь-яке об'єднання, яке має політичну мету, є суб'єктом політичної системи.

2 Нормативна (регулятивна) підсистема — сукупність політичних норм та принципів, на основі яких відбувається врегулювання відносин між суб'єктами політики.

3 Функціональна підсистема (політичні відносини, політичний процес, політичний режим, політична поведінка) — ті елементи, які є змістом політичного життя. Саме в них реалізуються основні напрями формування, зміни, здійснення політики.

4 Ідеологічна підсистема (політична ідеологія) — цілісна сукупність положень, що лежать в основі прийняття політичних рішень і всієї політичної діяльності (політична свідомість, політичні погляди, політична культура).

5 Комунікативна підсистема — зв'язки, що об'єднують усі елементи політичної системи в єдине ціле й демонструють взаємозв'язок політичної системи з іншими системами суспільства.

Усі політичні явища об'єктивно зумовлені *економічними* і *соціальними* чинниками. Зв'язок політики та економіки зумовлений відносинами власності й виробництва, та, навпаки, зворотній вплив політики на економіку виражається у відносинах розподілу й управління. Критерій соціальної зумовленості політичних явищ свідчить про те, що вони є результатом та засобом суспільного розвитку. Будь-яке політичне явище невіддільне від людей. Люди створюють політичні ідеї, розробляють політичні норми, встановлюють між собою зв'язки, тобто створюють політику. Критерій соціального інтересу розкриває взаємозв'язок політичної системи та її елементів з певними соціальними групами, прошарками, класами, націями. Потреби й інтереси цих груп лежать в основі формування політичних організацій.

Навіть ураховуючи те, що політична діяльність досить часто пов'язана з реалізацією інтересів окремих осіб, конкретна людина не може виступати в ролі самостійного елемента політичної системи. Люди народжуються як соціально-біологічні істоти, не політичні. Вони являють собою той матеріал, з якого формуються еле-

менти та система в цілому. Політична система формується під впливом процесів розподілу праці, створення соціальних прошарків, що є соціально нерівними. У своєму розвитку політичне стає видимим лише у специфічних матеріальних формах, установах (державна, партія, рух). А індивід виступає як голова держави чи її громадянин, член партії, депутат парламенту.

3 Види політичних систем

Складність і тривалий історичний розвиток категорії «політична система» зумовлює розмаїття відповідних критеріїв тлумачення питання видів політичних систем суспільства. Політичні системи живуть, функціонують у часі і просторі. Їх можна класифікувати на основі багатьох критеріїв, найбільш поширеними серед яких є суспільно-економічна формація і тип політичного режиму. Залежно від формації, політичні системи поділяють на рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні, капіталістичні та інші, а залежно від політичного режиму — на демократичні й тоталітарні політичні системи.

Демократична політична система розвивається за правилами, подібними до ринкових в економіці. Попит породжує пропозицію. Покупці, обираючи певні види товарів та послуг, тим самим стимулюють їх виробництво. У політичних відносинах «риннок» виявляється в тому, що, замість товарів та послуг, суб'єкти політичної системи пропонують свої програми, які містять основні положення певної ідеології здійснення влади. Шляхом голосування на виборах, зупиняючись на певній «політичній пропозиції», конкретний представник суспільства втілює в життя свій «політичний попит». Необхідними ознаками демократичної політичної системи є політичний плюралізм, багатопартійність. Народ держави, політичні партії, держава є повноцінними суб'єктами демократичної політичної системи. При цьому головним суб'єктом влади є народ, забезпечення політичних прав якого гарантує держава.

Політична система *тоталітарного типу* характеризується пригніченням політичного плюралізму, ідеології, яка суперечить офіційній державній, проголошеній правлячою партією. Суб'єкти політичної системи: правляча партія, держава, підпорядковані їм суспільні організації — втілюють єдину політику, не допускаючи

політичної конкуренції. Незважаючи на політичні декларації, які формально можуть проголошувати демократію і політичний плюралізм, правляча верхівка узурпує владу, нехтує політичними правами громадян. Народ держави стає об'єктом маніпуляції визнаних політичних сил.

Політична система не є сталою категорією, вона перебуває в постійному розвитку, демократичні системи змінюються на тоталітарні й навпаки. Внутрішнім джерелом розвитку політичної системи є наявність конфліктів та суперечок, подолання яких призводить до якісних змін.

4 Держава в політичній системі суспільства

Держава стала першою, але не останньою політичною організацією класового суспільства. Слово «політика» походить від слова «поліс», яким давні греки називали свої міста-держави. Ускладнення суспільних відносин призводить до виникнення поруч з державою і в її межах недержавних об'єднань, що представляють інтереси націй, класів, прошарків, груп і беруть участь у політичному житті суспільства. Аристотель говорить про існування партій гори, рівнини, берегової частини міста рабовласницьких Афін. У середньовічному суспільстві до політичного життя входять общини, гільдії, цехи й навіть церковні об'єднання. Але *основою, центральним компонентом, ядром політичної системи суспільства завжди була держава.*

Державі в політичній системі суспільства належить особливе місце, оскільки вона є головним засобом досягнення цілей, що стоять перед суспільством, концентрує в собі розмаїття політичних інтересів, додає цілісності і стабільності політичній системі. Будь-яка політична діяльність пов'язана з прагненням якомога більше впливати саме на державну владу. Головною метою всіх суб'єктів політичної діяльності є захоплення, утримання та реалізація державної влади у своїх інтересах. Найважливішим у державі є не територія, не можливість об'єднання людей, а володіння владою. Тому найголовнішим завданням будь-якого суспільства є створення чіткого механізму створення та функціонування державної влади.

Таким чином, виникла необхідність порівняти поняття «політична» й «державна» влада. Кожна державна влада є політичною, але це не означає тотожності цих понять: не кожна політична влада є державною. Державна влада не може протиставлятися політичній, бо політична влада в суспільстві неможлива без держави. Ці два види влади передбачають різні механізми здійснення. Зокрема, державна влада у процесі реалізації спирається на апарати управління і примусу, вона здійснює владно-примусовий вплив на поведінку людей та їхніх об'єднань, що забезпечується державно-правовими методами. Політична влада інших суб'єктів, наприклад, політичної партії, може реалізовуватися двома шляхами: опосередковано — діяльність спеціально створених, організованих партійних структур, безпосередньо — політичні виступи прибічників певної партійної ідеології з метою забезпечення свого політичного інтересу.

Держава є центральним компонентом політичної системи, що виражається в такому:

1 Тільки держава має спеціальний апарат, який здійснює управління суспільними справами, серед них і в галузі здійснення загальнодержавної політики.

2 Тільки держава має спеціальні установи примусового характеру й володіє монополюючим правом застосовувати примус на власній території. Об'єктами державного примусу можуть бути інші суб'єкти політичної системи.

3 Тільки держава є організацією, яка представляє інтереси всього народу в межах своєї території і на міжнародній арені, у чому виражається така ознака держави, як суверенна влада, що здійснюється від імені народу.

4 Тільки держава має монополююче право видавати юридичні норми, загальнообов'язкові для всього населення, і забезпечувати їх реалізацію. Держава виступає як надкласовий арбітр, встановлює правила, за якими функціонують і розвиваються решта політичних інститутів суспільства.

5 Тільки держава володіє правом встановлювати та стягувати податки, формувати загальнодержавний бюджет.

Держава стала першим результатом політичної діяльності людей, тим чи іншим чином організованих і таких, що представляють інтереси окремих соціальних груп і прошарків. Історично

ідеологічні, соціально-економічні зв'язки громадянина з державою виражаються в інституті громадянства. Кожен з членів «державної общини» зацікавлений в її існуванні, бо права людини і громадянина на найвищому рівні забезпечує тільки держава. Окрім того, індивід набуває політичних якостей та через державу включається в політичну систему суспільства. У кожній політичній системі суспільства може існувати лише одна держава, а інших суб'єктів політичної системи (партій, суспільних об'єднань) — багато. Держава посідає нейтральне місце у боротьбі різних політичних груп, прошарків, класів з їх суперечливими інтересами. Держава не дає самознищитися суспільству в боротьбі за політичну владу. Держава — найважливіший інтегруючий фактор, що пов'язує політичну систему та громадянське суспільство в єдине ціле. Бере на себе піклування про загальні справи (займається соціальною сферою, фінансує найбільш капіталоемні сфери науки й виробництва, бере на себе витрати на оборону, забезпечує правопорядок у суспільстві).

Політична влада — врегульовані політичними та правовими нормами публічні, вольові відносини, зумовлені соціальними інтересами, які виникають між суб'єктами політичної системи, зацікавленими у здійсненні соціального управління.

Державна влада — основана на правових нормах особлива здатність державного апарату здійснювати владно-примусовий вплив на інших суб'єктів суспільного спілкування з метою управління суспільством.

Зважаючи на центральне положення держави в політичній системі, можна зробити висновок про те, що державна влада є головним способом здійснення політичної влади і найвищим рівнем її організації та функціонування. Взагалі, таких рівнів існує декілька.

Контрольні питання

- 1 Дайте визначення поняття влади.
- 2 Коли виникає політична влада? Як це пов'язано з державотворенням?
- 3 Що таке політична влада?
- 4 Що розуміють під політичною системою суспільства?

5 Назвіть елементи політичної системи. Коротко їх охарактеризуйте.

6 Які існують види політичних систем?

7 Яке місце в політичній системі суспільства належить державі?

8 Які Ви знаєте рівні політичної влади?

9 Перелічіть суб'єкти політичної системи.

10 Яке місце в політичній системі посідає окремий громадянин?

Контрольні тести до теми «Держава й політична система суспільства»

1 З перерахованого не є елементом політичної системи:

- а) суб'єктний елемент;
- б) нормативний елемент;
- в) інформаційний елемент;
- г) комунікативний елемент.

2 Який з елементів політичної системи називають також інституціональним:

- а) суб'єктний елемент;
- б) нормативний елемент;
- в) інформаційний елемент;
- г) комунікативний елемент.

3 Який з елементів політичної системи характеризує політичні відносини, політичний процес, політичну діяльність тощо:

- а) функціональний елемент;
- б) нормативний елемент;
- в) інформаційний елемент;
- г) комунікативний елемент.

4 До компонентів політичної системи суспільства не належить:

- а) сукупність політичних об'єднань;
- б) політичні права та свободи;
- в) політичні відносини;
- г) політичні норми та традиції.

5 За характером політичного режиму політичні системи бувають:

- а) буржуазні;
- б) військові;
- в) авторитарні;
- г) традиційні.

6 За соціальною основою політичні системи бувають:

- а) буржуазні;
- б) військові;
- в) авторитарні;
- г) традиційні.

7 За типом формації й характеру соціально-економічної структури політичні системи бувають:

- а) буржуазні;
- б) військові;
- в) авторитарні;
- г) традиційні.

8 За рівнем розвиненості громадянського суспільства політичні системи бувають:

- а) буржуазні;
- б) військові;
- в) авторитарні;
- г) традиційні.

9 З нижче наведеного до державної влади належить:

- а) має завжди політичний характер;
- б) не завжди має політичний характер;
- в) представляє інтереси певних соціальних груп;
- г) здійснюється через політичні партії та блоки.

10 З нижче наведеного до політичної влади не належить:

- а) має завжди політичний характер;
- б) не завжди має політичний характер;
- в) представляє інтереси певних соціальних груп;
- г) здійснюється через політичні партії та блоки.

11 За соціальною спрямованістю існують такі політичні партії:

- а) християнсько-демократичні;
- б) ісламські;
- в) ліберальні;
- г) християнські.

12 Добровільне, некомерційне, самокероване формування людей, створене з ініціативи на основі спільноти для спільної реалізації своїх прав, свобод тощо — це:

- а) політична партія;
- б) політичний блок;
- в) громадське об'єднання;
- г) політична організація.

13 Сукупність органів, установ та посадових осіб, які в установленому правовому порядку наділені владними повноваженнями і беруть участь у реалізації державної і політичної влади — це:

- а) політична партія;
- б) механізм політичної влади;
- в) апарат політичної влади;
- г) політична організація.

14 Спосіб самоорганізації людської спільноти, основаної на розподілі функцій управління та виконання — це:

- а) влада;
- б) політична влада;
- в) державна влада;
- г) примус.

15 Не є ознакою державної влади:

- а) вид суспільної влади;
- б) демократичність;
- в) вид публічної влади;
- г) універсальність.

16 Відносини публічного характеру, що складаються між суб'єктами політичної системи суспільства на основі норм права

та корпоративних норм з метою впливу на суспільство та державу в цілому — це:

- а) влада;
- б) політична влада;
- в) державна влада;
- г) примус.

17 Державна й політична влада є різновидом:

- а) суспільної влади;
- б) християнської влади;
- в) законної влади;
- г) публічної влади.

Завдання для самостійної роботи

Накресліть у зошиті схеми: структури політичної системи суспільства; класифікації політичних партій; принципів політичної системи суспільства соціально-демократичної орієнтації.

Що таке абсентеїзм? Чи існують в Україні форми боротьби з абсентеїзмом?

МОДУЛЬ 2

Тема 5 ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

1 Поняття та ознаки функцій держави

Держава як організація влади в суспільстві живе та розвивається під час своєї безперервної діяльності. Пасивність суперечить сутності держави. Особливості державної діяльності розкриваються за допомогою такої категорії, як «функції». Розгляд держави у функціональному аспекті найбільш яскраво виявляє мету, що вона ставить перед собою, ту реальну роль, яку відіграє у вирішенні головних завдань суспільного розвитку і, насамперед, у задоволенні різноманітних інтересів населення.

Під **функціями держави** ми розуміємо основні напрями діяльності держави, у яких виявляється її сутність і соціальне призначення.

Функції характеризують те, чим покликана займатися держава в певних історичних умовах, що їй завдано особливостями розвитку суспільства та від чого вона не повинна та не може відмовитися.

Головними ознаками функцій держави є такі:

1 Функції держави — головні напрями діяльності держави, без яких вона не може існувати на певному етапі свого розвитку.

2 Функції держави визначають і конкретизують сутність держави, інтереси, що лежать в основі державної діяльності.

3 Функції держави визначають її роль відносно суспільства.

4 Функції держави втілюють практичну діяльність держави у межах власної території та на зовнішньополітичній арені.

5 Функції держави реалізуються у визначених, переважно правових формах, методами, характерними для державної діяльності.

Функції держави виникають та здійснюються не стихійно, у них відображено головні потреби суспільства. Зв'язок функцій з волею і свідомістю людей, які реалізують державну владу, не позбавляє їх об'єктивного характеру, зумовленого закономірностями взаємодії суспільства й держави. Держава ніби приречена виконувати ті дії, які є актуальними для певного історичного етапу розви-

тку суспільства. Нехтування державою вимог, що їх висуває суспільство, призводить до непоправних наслідків.

Кожну конкретну функцію зумовлюють ті завдання, які ставить перед собою держава. У свою чергу, зміст завдань держави визначають внутрішні та зовнішні чинники впливу, проблеми, які постали перед нею. Залежно від цих проблем, активізуються певні напрями державної діяльності — функції. Завдання держави та її функції пов'язані між собою, але не збігаються за змістом. Завдання мають вихідне значення для функцій держави, слугують передумовою їх виникнення. Так, загроза зовнішньої агресії зумовлює активізацію оборонної функції держави. Функції являють собою засіб реалізації, виконання завдань держави. Повне виконання завдання держави призводить до зникнення певної функції.

Завдання, на виконання якого спрямована певна функція, визначає об'єкт впливу й конкретизує її зміст. *Об'єкт впливу* — певна сфера дії суспільних відносин, на яку спрямований державний вплив. Об'єкти, як правило, слугують критерієм розмежування функцій держави. *Зміст функції* демонструє, що робить держава, які дії вона здійснює в конкретній сфері суспільних відносин, чим займаються її конкретні органи.

Види функцій держави

1 За терміном дії

Постійні функції не обмежені часом і здійснювані державою протягом усього її існування. Так, з деякою впевненістю можна констатувати, що незалежно від історичного періоду, кожна держава піклується про власний добробут, здійснюючи економічно-господарську функцію, та про захист власних кордонів у межах оборонного напрямку діяльності.

Тимчасові функції держава здійснює протягом певного терміну. Так, одна з головних функцій давніх держав — придушення опору рабів — була актуальною лише протягом рабовласницького періоду існування. Заміна економічного способу виробництва призводить до занепаду рабовласницької формації і припинення реалізації названої функції. Початок реалізації тимчасових функцій може бути зумовлений настанням певної події, що має надзвичайний характер (стихійне лихо, глобальна катастрофа, військова агресія тощо).

2 За соціальною значимістю

Основні функції найбільш важливі напрями діяльності держави зі здійснення завдань і цілей, що поставили перед державою в певний історичний період.

Головними рисами основних функцій є такі:

– належать до діяльності держави в цілому, виконуються всіма ланками державного апарату;

– мають комплексний характер, концентрують зусилля держави на одному з вирішальних напрямів її внутрішньої або зовнішньої діяльності.

Похідні (неосновні) функції — напрями діяльності держави з виконання її завдань у конкретній (вужчій порівняно з основними) сфері суспільного життя (охорона здоров'я, організація вищої освіти, фінансова діяльність).

Головними рисами похідних функцій є такі:

– належать до діяльності одного або декількох державних органів, виконуються окремими ланками державного апарату;

– зусилля державних органів на одному з напрямів діяльності держави, який здійснюється в межах однієї або кількох основних функцій.

З Беручи до уваги панівний у сучасній науці підхід до сутності держави як соціально-класової організації, за **джерелом виникнення** функції поділяються на такі:

– ті, що *виникають із класових суперечностей*, є наслідком протистояння класів та інших соціальних груп переважно за економічною ознакою. Одна з головних функцій держави з яскраво вираженою класовою сутністю — це придушення опору експлуатованих класів;

– ті, що *виникають із загальних потреб суспільства*, є характерними для сучасних демократичних держав, відображають їх загальносоціальну спрямованість і прагнення турбуватися про загальнолюдські справи (природоохоронна, соціальна, культурна тощо).

Не завжди легко розрізнити класові й загальносоціальні функції. Державна влада може піклуватися як про загальні справи, так і про класові інтереси. Незалежно від класових чи загальносоціальних пріоритетів, кожна держава певним чином організовує економіку, розвиває науку та культуру, освіту, охороняє правопорядок, екологію та інше.

4 Головним критерієм класифікації функцій держави справедливо вважається сфера державної діяльності. Залежно від **сфери державної діяльності** (внутрішньої чи зовнішньої), від тих завдань, які вони вирішують (внутрішньополітичних або зовнішньополітичних), функції поділяються на *внутрішні* та *зовнішні*. Цей поділ багато в чому можна вважати умовним. Економічна, політична, культурна діяльність держави в межах власних кордонів і на зовнішньополітичній арені є взаємозалежною. У сучасних умовах це яскраво виявляється в нових міждержавних утвореннях. У такому утворенні, як Євросоюз, розподілити функції на внутрішні та зовнішні іноді просто неможливо.

Іншим поняттям, пов'язаним із функціями держави, є принципи державної діяльності. З ототожненням цих двох самостійних категорій пов'язано багато помилок. Наприклад, такий важливий принцип держави, як забезпечення верховенства права, помилково зараховують до функцій держави. Під *принципами* слід розуміти *керівні положення, засади, на яких ґрунтується будь-який напрям державної діяльності*.

3 Основні внутрішні функції держави

Внутрішні функції держави — основні напрями діяльності держави з виконання внутрішніх завдань, що постали перед нею на певному етапі розвитку суспільства.

1 Економічна функція. Ця функція виявляє роль держави у здійсненні господарювання. Призначенням цієї функції є забезпечення нормального функціонування та розвитку економіки, врегулювання інтересів виробників та споживачів. Головним завданням, на досягнення й підтримку якого спрямована ця функція в нашій державі, є формування соціально орієнтованої ринкової економіки (такої, яка зможе контролювати випуск продукції, корисної для людини). Держава має створювати правові основи ринку, начебто розробляючи «правила гри» для господарюючих суб'єктів. На сучасному етапі держава, яка обирає шлях ринкового розвитку економіки, реалізує економічну функцію у відносно самостійних управлінських, стимулюючих та наукових напрямках.

2 Фінансова функція. Цей вид діяльності виникає водночас з появою держави та безвідносно до її типу, форми, характеру роз-

витку зберігає своє значення. Мета цієї функції: формування й поповнення державної скарбниці шляхом збору податків та інших платежів до державного бюджету. Ця функція тісно пов'язана з економічною, але має ряд особливостей, які дають змогу її відокремити. Її головними завданнями є поповнення державної скарбниці — держбюджету, здійснення контролю за діяльністю осіб та організацій, що займаються підприємницькою діяльністю.

3 Соціальна функція. Це порівняно новий вид державної діяльності. Її завданням є створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини, незалежно від її участі в процесі виробництва матеріальних благ, віку, статі, стану здоров'я тощо. Призначенням цієї функції є зняття соціального напруження, здійснення заходів щодо задоволення соціальних потреб усього населення.

4 Політична функція. Держава посідає центральне місце в політичній системі, є головним гарантом виконання завдань, що поставили перед суспільством, зосереджує в собі розмаїття політичних інтересів, надає сталості політичній системі, впорядковує її діяльність. За допомогою політичної функції забезпечуються народовладдя, непохитність державного ладу, функціонування державних органів, регулювання сфери політичних відносин. Існування політичної функції зумовлене необхідністю гармонізації інтересів різних соціальних груп. Всеохоплюючим завданням політичної функції держави є організація державної влади.

5 Культурно-ідеологічна функція. Змістом цієї функції є державна підтримка розвитку культури, підтримка державою ідеологічного плюралізму, засобів масової інформації, освіти, науки.

6 Екологічна функція. Це життєво важлива діяльність будь-якої держави. Її мета — державно-правовими засобами захистити природу від агресивної діяльності людини. Головним завданням цієї функції є державне управління та координація діяльності в галузі охорони навколишнього середовища. В сучасних умовах науково-технічного прогресу проблема збереження екології виходить на провідні позиції не лише у межах однієї країни, а й у масштабі світового співтовариства.

7 Правоохоронна функція — це напрям діяльності держави із забезпечення точного та неухильного виконання положень законодавства всіма громадянами, організаціями, державними органа-

ми й посадовими особами. Боротьба з правопорушеннями — важлива складова правоохоронної діяльності держави, яку здійснюють за допомогою всієї системи правоохоронних органів. До сфери цієї функції входить таке: охорона всіх форм діяльності; охорона прав і свобод громадян; охорона правопорядку, боротьба із злочинністю та підтримка режиму конституційної законності.

4 Основні зовнішні функції держави

Зовнішні функції держави — основні напрями діяльності держави з виконання зовнішніх завдань, що стоять перед нею.

Розглядаючи зовнішні функції держави, ми можемо з'ясувати питання зовнішньої державної політики, завдання, які вона ставить перед собою на міжнародній арені. **Зовнішня політика** — курс держави в міжнародних справах. Вона визначає мету, завдання та напрями її діяльності в галузі міжнародних відносин.

Головні зовнішньополітичні цілі демократичної держави полягають у тому, щоб гарантувати та захищати права своїх громадян, створювати сприятливі умови для економічного й соціального розвитку держави, забезпечувати її безпеку.

1 Оборонна функція (оборони країни). Традиційно одним з найважливіших напрямів зовнішньополітичної діяльності є забезпечення державної військової безпеки. Незважаючи на те, що сьогодні міжнародні організації беруть на себе обов'язок урегулювання проблем, пов'язаних з територіальними зазіханнями, навіть розвинені держави піклуються про утримання дієздатних, боєздатних військових сил. Згідно з цією функцією, військові сили країни призначені для відсічі агресії, спрямованої проти країни, для озброєного захисту недоторканності та цілісності держави й виконання завдань у межах міжнародних договорів.

2 Дипломатична функція. Цей напрям державної діяльності сприяє підтримці цивілізованих відносин з усіма країнами незалежно від того, якої ідеології вони дотримуються, яку систему господарювання вони використовують. Дипломатія є найважливішим засобом здійснення зовнішньої державної політики. Під **дипломатією** розуміють офіційну діяльність глав держави, урядів, відомств закордонних справ, спеціальних делегацій та місій, дипломатич-

них представництв зі здійснення мирними засобами зовнішньополітичних цілей і завдань держави.

3 Міжнародне економічне співробітництво, інтеграція в світову економіку. Зовнішньоекономічна функція пов'язана з розвитком взаємовигідного співробітництва держав, яке виявляється в міжнародному поділі праці, спеціалізації виробництва, обміні новітніми технологіями, координації товарообігу, розвитку кредитно-фінансових зв'язків. Найбільш ефективним є економічне співробітництво між територіально пов'язаними державами (ЄС, СНД). Ця функція передбачає реалізацію державних інтересів у сфері економіки, торгівлі, бізнесу, науково-технічного розвитку. Для країн, які нещодавно стали на шлях ринкових перетворень, актуальною є інтеграція у світову економіку. Діючи в цьому напрямі, держава вступає в основні міжнародні економічні організації, налаштовує зв'язки співробітництва з іншими країнами, розвиває весь механізм зовнішньополітичної діяльності, за допомогою якого державний ринок пов'язується зі світовим.

4 Підтримка світового порядку (забезпечення миру). Головними завданнями кожної держави в межах здійснення цієї функції є недопущення нової глобальної війни і боротьба зі світовим тероризмом. Основним міжнародним органом, що координує політичні інтереси сучасних держав, є ООН. Питаннями політичного врегулювання конфліктів займається Рада Безпеки — постійний орган ООН. Сприяють підтримці політичної стабільності та безпеки у світі й регіональні міжнародні організації (Ліга арабських держав, Організація африканської єдності, Організація американських держав, Асоціація країн Тихоокеанського регіону, Організація Північно-Атлантичного договору).

5 Культурне співробітництво. Головним завданням у межах здійснення цієї функції є підтримка і розвиток культурних та наукових зв'язків з іншими державами, забезпечення збереження історичних пам'яток, повернення культурних цінностей. Співробітництво в культурній сфері здійснюється на підставі двосторонніх та багатосторонніх договорів урядовими й неурядовими організаціями (Міжнародна спілка архітекторів, Міжнародна шахова федерація, Олімпійський комітет тощо). У межах ООН культурну діяльність координує ЮНЕСКО.

6 Вирішення глобальних проблем сучасності. Мається на увазі співробітництво з іншими країнами світового співтовариства, спрямоване на розв'язання проблем, які стосуються інтересів кожного народу і планети в цілому: освоєння космосу, захист світового океану, охорона рослинного та тваринного світу, боротьба з епідеміями й небезпечними хворобами, запобігання значним аваріям та катастрофам та ліквідація їх наслідків, раціональне використання природних ресурсів, збереження енергії.

5 Форми здійснення функцій держави

Характерною особливістю функцій держави є те, що вони реалізуються не стихійно, а у чітко визначених формах. Під **формами здійснення функцій держави** розуміють їх зовнішнє оформлення, тобто ті види державної діяльності, за допомогою яких реалізуються функції.

Здійснюючи свої функції, держава використовує різноманітні форми, які можна поділити на правові та неправові (організаційні).

Під правовими формами здійснення функцій держави розуміється однорідна за своїми зовнішніми ознаками (характером та юридичними наслідками) діяльність державних органів, пов'язана з виданням юридичних актів.

До **правових** форм належать правотворча та правозастосовна діяльність.

Правотворча діяльність — форма здійснення функцій держави (шляхом видання законів, інших нормативних актів) пов'язана з прийняттям, зміною та скасуванням правових норм.

Правозастосовна діяльність — це державно-владна діяльність компетентних суб'єктів зі втілення приписів законів та підзаконних актів у життя. Правозастосування здійснюють уповноважені суб'єкти шляхом видання актів застосування права. У правозастосовній діяльності виділяють дві самостійні форми здійснення функцій держави: оперативно-виконавчу та правоохоронну.

Оперативно-виконавча форма — виконавчо-розпорядча робота державних органів, посадових осіб, що має управлінський характер, здійснюється шляхом видання актів застосування норм права, на підставі яких виникають, зникають і змінюються правовідносини.

Правоохоронна діяльність — владна оперативна робота державних органів з охорони норм права від порушень, захисту прав і свобод та забезпечення виконання обов'язків. Ця діяльність спрямована на здійснення правового контролю й реалізацію юридичної відповідальності. Її результатами є видання актів застосування, специфіка яких полягає у служінні цілям профілактики правопорушень, відновленні порушених прав, накладання юридичних санкцій.

Організаційні форми реалізації функцій держави не спричинюють юридичних наслідків, але базуються на вимогах закону. Вони охоплюють великий обсяг організаційно-підготовчої роботи у процесі здійснення функцій держави. Виділяють регламентуючу, господарську, ідеологічну організаційні форми здійснення функцій держави.

Організаційно-регламентуюча форма — техніко-організаційне забезпечення функціонування різних ланок державного механізму, діяльність, пов'язана з підготовкою проектів документів, організацією виборів.

Організаційно-господарська форма — господарча робота та робота з матеріального забезпечення виконання різних державних функцій.

Організаційно-ідеологічна форма — оперативно-роз'яснювальна, виховна робота із забезпечення виконання різних функцій держави (тлумачення законів, робота засобів масової інформації).

Основні методи здійснення функцій держави — це способи здійснення державної діяльності. Прийнято розрізняти економічні та адміністративні методи.

Економічні методи пов'язані із використанням економічних важелів у державному управлінні (зниження податків, інвестиції, створення сприятливих умов для імпорту й експорту тощо).

Адміністративні методи пов'язані з обов'язком виконувати законні вказівки державних органів. Такими методами є державне стимулювання (заохочення); метод дозволу; метод заборони.

Контрольні питання

- 1 Яке значення має категорія «функції держави» для розуміння сутності держави?
- 2 Назвіть головні ознаки функцій держави.
- 3 Як пов'язані між собою функції та завдання держави?
- 4 За якими критеріями класифікують функції держави?
- 5 Визначте та перелічіть внутрішні функції держави.
- 6 Визначте та перелічіть зовнішні функції держави.
- 7 Які є форми здійснення функцій держави? Їх коротка характеристика.
- 8 У чому сутність економічної функції держави?
- 9 Визначте зміст і об'єкт впливу політичної функції держави.
- 10 Перелічіть і дайте стислу характеристику напрямкам реалізації правоохоронної функції держави.

Завдання для самостійної роботи

- Накреслить у зошиті схему видів основних функцій держави.

Тема 6 МЕХАНІЗМ ТА АПАРАТ ДЕРЖАВИ

1 Поняття механізму держави

Розглядаючи функції та завдання держави, неможливо не замислитись над тим, на кого покладений обов'язок їх виконання. Завдання і функції держави реалізуються за допомогою її механізму, тобто системи різноманітних державних організацій. Механізм є тією матеріальною силою, за допомогою якого держава досягає своїх цілей. Він має складну організацію, підпорядковану здійсненню завдань і функцій держави.

Механізм держави — це система всіх державних організацій, які виконують її завдання та реалізують її функції. При цьому під державними організаціями слід розуміти як органи держави, так і державні підприємства й державні установи.

Частина державних організацій (державні органи) наділяються владними повноваженнями з метою управління суспільством,

здійснення завдань і функцій держави. Ця частина державного механізму називається державним апаратом.

Державні підприємства, установи — це організації, що здійснюють реалізацію функцій держави у сфері виробництва та надання послуг.

Ознаки, що відрізняють підприємства та установи від органів держави:

1) не мають державно-владних повноважень, тобто не є носіями державної влади;

2) безпосередньо створюють матеріальні чи духовні блага;

3) мають специфічну організаційну структуру: являють собою організовані державою трудові колективи працівників та службовців на чолі з відповідальним керівником, що діє на основі єдиновладдя;

4) мають суворо окреслене коло повноважень: адміністрація підприємств і установ здійснює управлінські функції виключно у сфері своєї діяльності, у межах підприємства чи установи;

5) керуються у своїй діяльності власним статутом відповідно до законодавства.

Таким чином, державні підприємства й державні установи не варто ототожнювати з органами держави, але їх не можна протиставляти один одному, оскільки всі вони належать до державних організацій, що діють у єдності і взаємозв'язку: державний апарат забезпечує реалізацію функцій держави завдяки діяльності підприємств і установ, якими керує.

Розгляд питання механізму держави під кутом зору того, що він складається не тільки з органів, а й з усієї сукупності державних організацій, дає змогу переключитися з політичного характеру державної діяльності на її соціальний характер.

Такий підхід до розуміння механізму держави не є єдиним у ТДП. Частина російських учених зараховують до механізму держави не лише державні, а й недержавні організації, наполягаючи на тому, що останні також виконують завдання та функції держави. Зокрема, серед таких організацій називають органи місцевого самоврядування й партії парламентської більшості.

2 Поняття, ознаки, форми діяльності державного апарату

Під державним апаратом розуміють систему державних органів, за допомогою яких здійснюється державна влада, реалізуються її функції.

Державний апарат — це система державних органів. Під державним органом розуміється створений державою або безпосередньо народом колектив, наділений державно-владними повноваженнями. Апарат держави розуміють у вузькому та широкому аспектах.

Ознаками державного апарату є таке:

1) формується за волею держави з метою реалізації її завдань та функцій;

2) володіє монополією на державний примус;

3) в основі формування та функціонування лежить професійний принцип (співробітники державного апарату виконують свої повноваження на професійній основі і не займаються іншими видами діяльності, крім управлінської);

4) включає в себе апарат управління та апарат примусу (армія, поліція, податкова й митна служба).

Формування апарату держави здійснюється шляхом створення органів державної влади, діяльність яких безпосередньо пов'язана з виконанням функцій держави.

У сучасному державотворенні найбільш поширеними способами обіймання державних посад є вибори та призначення. Як правило, обираються депутати законодавчого органу й глава держави (президент). Призначення здійснюється не всіма дієздатними громадянами, а індивідуальними (президент) або колегіальними (парламент) органами. Колегіальні органи призначають на посади шляхом голосування.

Апарат держави являє собою систему органів, що здійснюють свою діяльність з управління суспільством і виконання функцій держави у формах безпосередньо управлінських і правових.

3 Принципи діяльності апарату держави

У своїй організації і діяльності апарат держави керується певними принципами — відправними началами, керівними положен-

нями, що лежать в основі формування й функціонування державних органів.

Принцип народовладдя, або демократизму. Передбачає широку участь громадян у формуванні та діяльності органів державної влади. На його основі забезпечуються рівні можливості кожного для участі в управлінні державою незалежно від політичних поглядів і матеріального стану.

Принцип гуманізму, або пріоритету прав та свобод людини. Цей принцип визнає людину, її права та свободи найвищою цінністю і зобов'язує представників державної влади захищати їх на всіх рівнях. Пріоритетним завданням сучасної держави є створення належних умов для вільного й гідного розвитку кожної особистості.

Принцип єдності та поділу влади. Передбачає поділ єдиної державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову.

Принцип законності. Передбачає підпорядкування всіх ланок державного апарату законові, визнання законів та Конституції єдиними критеріями прийняття рішень державними посадовцями.

Принцип суверенності державної влади. Згідно з цим принципом, державна влада є неподільною, повною, жоден з інших суб'єктів не має права претендувати на здійснення повноважень, які належать виключно державі.

Принцип ієрархічності. Передбачає чітке підпорядкування органів державної влади за вертикальною схемою (нижчі органи підпорядковуються вищим).

Принцип виборності та призначуваності. Представники державного апарату отримують посади шляхом виборів або призначення, будь-яке захоплення чи узурпування державної влади є неприпустимими.

Принцип професійної компетенції. Передбачає підбір та використання найбільш кваліфікованих працівників у державних органах. Державні службовці здійснюють свою діяльність на професійній основі.

Принцип змінюваності. Представники державних органів обіймають посади не довічно, а протягом чітко визначеного терміну.

Принцип гласності. Діяльність державного апарату є відкритою для широких верств суспільства. Кожен громадянин має право знати про стан діяльності як державного апарату загалом, так і його

го окремих ланок зокрема, окрім випадків, коли це суперечить інтересам держави.

4 Поняття, ознаки та види державних органів

Кожний **державний орган** являє собою відносно самостійну, структурно відокремлену ланку державного апарату, створену державою в цілях здійснення суворо визначеного виду діяльності та наділену при цьому державно-владними повноваженнями.

Від того, як діє окремий державний орган, залежить якість діяльності держави в цілому. Тому держава має піклуватися про те, щоб була чітко окреслена компетенція її органів, сфери їх діяльності, порядок взаємодії з недержавними органами й організаціями.

Специфічними ознаками, що відрізняють державні органи від інших організацій, є такі:

- формування їх державою та виконання ними функцій від імені держави;

- виконання кожним органом суворо визначених, установлених законодавством видів та форм діяльності (законодавчої, виконавчої, судової);

- наявність у кожного органу юридично закріплених: організаційної структури, територіального масштабу діяльності, спеціального становища, чинників, що визначає місце і роль у державному апараті та порядок взаємодії з іншими органами;

- взаємодія державних органів спирається одночасно на принципи єдності державної влади й розподілу влад на законодавчу, виконавчу, судову;

- наділення державних органів повноваженнями державно-владного характеру.

Саме остання ознака дає змогу відокремити державні органи від іншої частини механізму держави — державних установ й підприємств та від недержавних органів.

Державно-владні повноваження практично виражаються у виданні державними органами від імені держави юридично обов'язкових нормативних та індивідуальних (правозастосовних) актів, можливості здійснення контролю й нагляду за виконанням вимог цих актів.

Не слід плутати державні органи з державними інститутами.

Інститут держави — відносно відокремлена частина державної структури, що має визначену автономію.

Відповідно до структурно-функціонального принципу, інститути держави можна поділити на такі:

- організаційні (інститут президента, інститут парламенту);
- функціональні (інститут референдуму, інститут адміністративного контролю, інститут державної влади).

Незважаючи на те, що органи держави є складовими частинами одного державного апарату, вони відрізняються за способом утворення, характером державної діяльності, часом діяльності, її територією, складом, характером та обсягом компетенції.

5 Структура апарату держави. Принцип розподілу влади

Під структурою апарату держави розуміється його внутрішня будова, порядок розташування його ланок, їх співвідношення між собою. Структура вказує на те, з чого складається апарат, якою є субординація його основних складових, якими є принципи його організації та функціонування.

У державі її апарат виступає єдиною цілісною системою, що складається з багатьох підпорядкованих систем, у ролі яких виступають однорідні за своїми функціями державні органи. Найбільш важливими системами органів є система органів законодавчої влади, система органів виконавчої влади, система органів правосуддя, система контрольно-наглядових органів, система органів місцевого самоврядування, інститут глави держави.

Головним принципом, за яким формується державний апарат у сучасних демократичних державах, є розподіл влади.

У своїй сукупності державні органи створюють єдиний апарат держави, покликаний виконувати її завдання та функції. Але єдність апарату держави в організації головного державного завдання — здійснення влади — не суперечить принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову. Цей принцип діяльності державного апарату в сучасних демократичних державах впливає з теорії розподілу влади, родоначальниками класичного варіанту якої слід визнати Дж. Лока та Ш. Л. Монтеск'є.

Джон Лок (1632-1704) — видатний англійський філософ, який у своєму творі «Про державу» поділив владу на законодавчу (належить парламенту), виконавчу (належить королю), союзню або федеративну владу (теж належить королю), її призначення — вирішення питань міжнародних відносин. Французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є (1689-1775) у своїй праці «Про розподіл влади» обґрунтував ідею, згідно з якою політична свобода можлива лише за умов розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову. Всі три гілки влади повинні мати систему стримувань і противаг, що забезпечують баланс влади. Подальшого розвитку принцип розподілу влади набув у федеральній Конституції США 1787 року.

Розподіл влади у державі є водночас способом і організацією влади, і контролю за її ефективністю. Головні його вимоги — розмежування компетенції державних органів, налагодження системи взаємного контролю, системи стримувань і противаг з метою забезпечення законності й протидії зловживанню владою певними соціальними групами або окремо взятими особами. Перешкодою для виникнення будь-якої необмеженої влади є розподіл влади між державними органами таким чином, щоб жодному з них вона не належала в повному обсязі.

Законодавча влада є представницькою, їй належить право прийняття конституції і законів держави. Органи законодавчої влади визначають загальним терміном «парламент» (фр. parler — говорити), при цьому в деяких державах (Велика Британія, Канада, Індія) «парламент» — власне ім'я законодавчого органу, в більшості країн він називається інакше. Виборність парламентів дає змогу говорити про їх первинність як представницьких у системі органів державної влади, їх пріоритет та верховенство. Засновники розподілу влади говорили про необхідність верховенства законодавчої влади, що виключало б боротьбу за лідерство, унаслідок якої може відбутися послаблення державної влади.

Окрім законодавчої функції, парламенти в сучасних державах виконують фінансову, або бюджетну (прийняття державного бюджету) функцію, розпорядчу (формування вищих виконавчих, судових органів) та контрольну (здійснення контролю за діяльністю уряду, глави держави, інших посадовців) функції. На відміну від судової влади, парламент у межах виконання контрольної функції

може давати лише політичну оцінку діям посадовців і притягувати їх лише до політичної відповідальності (імпічмент).

Парламенти можуть бути однопалатними і двопалатними (нижня й верхня палати). Однопалатні парламенти переважно створюються в унітарних державах. Двопалатна структура характерна для федерацій, за таких умов верхня палата стримує прийняття швидких та непослідовних рішень більш демократичною нижньою палатою. Верхня палата зазвичай діє протягом більш тривалого терміну, її депутати мають вищий віковий ценз, і формується за іншою, спрощеною процедурою, у більшості держав не підлягає примусовому розпуску.

Керівництво парламентом здійснює голова (спікер), випадки колегіального керівництва (президія) не є поширеними.

Порядок роботи парламенту визначається його регламентом, в якому закріплюються головні правила законодавчого процесу.

Виконавча (адміністративна) влада здійснює організацію виконання конституції і законів, що приймаються законодавчою владою, керує системою підпорядкованих органів. На відміну від законодавчої влади, вона має вторинний, похідний характер (*administer* — управляти). Виконавча влада є підзаконною, всі дії та акти її органів засновані на законі, не повинні йому суперечити, спрямовані на його виконання. Особливість виконавчої влади полягає в її універсальному характері, вона безперервно діє на всій території держави.

Виконавча влада реалізується через уряд (президента) та органи на місцях, які безпосередньо здійснюють управління державою. Зазвичай уряд складається з голови уряду (прем'єр-міністра, голови ради або кабінету міністрів, канцлера і т. п.), його заступників, членів уряду (міністрів, секретарів), які очолюють центральні органи виконавчої влади (міністерства, департаменти, комітети, відомства).

Окрім уряду й центральних органів виконавчої влади, до системи виконавчої влади належать її місцеві органи (адміністрації), головним призначенням яких є здійснення державного управління і реалізація законів на місцях.

З питань своєї компетенції органи виконавчої влади видають підзаконні акти (укази, декрети, постанови, розпорядження).

Судова влада (органи правосуддя) є третьою гілкою влади й відіграє особливу роль в організації функціонування державного апарату, особливо в системі стримувань та противаг. Судову владу здійснюють суди. Суд є органом, що виконує специфічну, властиву тільки йому функцію — здійснення правосуддя. Під правосуддям розуміють вирішення у встановленому державою судовому порядку будь-яких суперечок з питань, врегульованих правом. Суди із застосуванням передбачених законодавством процедур розглядають цивільні, адміністративні, кримінальні справи, вирішують питання про притягнення винних у правопорушенні до юридичної відповідальності. Результатом діяльності суду може стати застосування заходів державного примусу.

Головними принципами правосуддя є гласність, змагальність, незалежність, колегіальність.

До системи органів судової влади в сучасних державах може входити Конституційний суд, який не займається здійсненням правосуддя у звичайному розумінні цього терміна. Він є органом конституційної юрисдикції і виконує надзвичайно важливі завдання з тлумачення законів, з'ясування відповідності положень нормативних актів нормам головного закону — Конституції, розглядає питання законності процедури притягнення державних чиновників до політичної відповідальності тощо.

Обов'язковими структурними елементами апарату держави, які важко віднести до жодної з гілок влади, є глава держави, система контрольно-наглядових органів, система органів місцевого самоврядування.

Глава держави є посадовою особою, головним завданням якої є забезпечення узгодженої ефективної діяльності всіх державних органів в інтересах єдиної владної волі народу. У сучасних державах глава держави є єдиноосібним (у монархіях — монарх, в республіках — президент).

У сучасних державах існує два типи глав держав стосовно їх становища в системі виконавчої влади. У першому разі монарх чи президент очолює не лише державу, а й систему органів виконавчої влади. Така ситуація є характерною для дуалістичних монархій і президентських республік. Влада уряду в таких державах є похідною від влади глави держави, який затверджує голову уряду, його склад, повністю контролює управління державою. У таких держа-

вах її глава є головною політичною фігурою. У парламентських республіках та парламентарних монархіях роль глави держави для президента й монарха є суто номінальною. Монарх має низку прав відносно парламенту, формально вважається верховним головнокомандувачем, представляє державу в міжнародних відносинах. У переважній більшості випадків його роль зводиться до символу нації. Президент у парламентських республіках є малоактивною політичною фігурою, головну політичну роль виконує голова уряду. Класичним прикладом, коли глава держави не має прямого стосунку до виконавчої влади й залишається потужною політичною фігурою, є роль президента у змішаних республіках (Україна).

Контрольно-наглядові органи — самостійна група органів держави, які не належать до жодної з гілок влади і здійснюють діяльність, пов'язану з наглядом за дотриманням законності всіма підприємствами, установами, незалежно від форм власності, громадянами тощо. Прикладом таких органів в Україні може бути прокуратура.

Органи місцевого самоврядування не є державними органами, але посідають чільне місце у структурі державного апарату. Їх існування зумовлене необхідністю реалізації принципу децентралізації державної влади, згідно з яким усі рішення, окрім тих, які можуть бути прийняті лише на загальнодержавному рівні, мають прийматися на місцях. До таких представницьких органів належать ради, муніципалітети, комуни, які діють від імені і в інтересах територіальної громади (жителів певної адміністративної одиниці). Місцеві органи приймають рішення обов'язкового характеру, їх можна зарахувати до актів делегованої підзаконної правотворчості, які користуються державним захистом нарівні з державними нормативами.

Контрольні питання

- 1 Дайте визначення поняття механізму держави.
- 2 Перелічіть ознаки, що відрізняють підприємства й установи від органів держави.
- 3 Визначте поняття апарату держави.
- 4 Назвіть ознаки державного апарату.

5 На які види поділяються форми діяльності апарату держави?

6 Які основні принципи діяльності апарату держави?

7 За якими критеріями розрізняють види державних органів?

8 Як розуміти принцип розподілу влади?

9 Дайте стислу характеристику законодавчої влади України.

10 Чим займаються контрольно-наглядові органи?

Контрольні тести до теми «Функції держави» і «Механізм та апарат держави»

1 Сукупність державних органів, установ, підприємств та інших державних інститутів, за допомогою яких здійснюються завдання та функції держави — це:

- а) механізм держави;
- б) апарат держави;
- в) держава в цілому;
- г) міністерства.

2 Організації, створені державою для здійснення невиробничої діяльності в галузі освіти, культури, науки, охорони здоров'я, соціального захисту громадян, завдяки діяльності яких формується нематеріальна сфера держави — це:

- а) державні підприємства;
- б) державні установи;
- в) державні організації;
- г) державний апарат.

3 Сукупність державних органів, уповноважених здійснювати державну владу й управління, які спираються у своїй діяльності на можливості застосування примусу — це:

- а) державні підприємства;
- б) державні установи;
- в) державні організації;
- г) державний апарат.

4 Колектив державних службовців, які мають повноваження для виконання державно-владних функцій і завдань держави — це:

- а) державні підприємства;

- б) державні установи;
- в) державні організації;
- г) державний орган.

5 Верховна Рада України — це:

- а) орган судової влади;
- б) орган законодавчої влади;
- в) орган виконавчої влади;
- г) наслідуваний орган.

6 Кабінет Міністрів України не є:

- а) органом виконавчої влади;
- б) призначуваним органом;
- в) органом судової влади;
- г) колегіальним органом.

7 Гілка влади, яка має виключні повноваження приймати закони — це:

- а) законодавча гілка;
- б) судова гілка;
- в) виконавча гілка;
- г) жодна з відповідей не є правильною.

8 Гілка влади, яка має прерогативу виконувати прийняті парламентом закони та інші рішення, — це:

- а) законодавча гілка;
- б) судова гілка;
- в) виконавча гілка;
- г) жодна з відповідей не є правильною.

9 Гілка влади, яка має виключні повноваження здійснювати правосуддя, — це:

- а) законодавча гілка;
- б) судова гілка;
- в) виконавча гілка;
- г) жодна з відповідей не є правильною.

10 Не є принципом діяльності о організації державного апарату:

- а) пріоритет прав і свобод людини та громадянина;
- б) професіоналізм;
- в) розподіл влади;
- г) успадкування органів державної влади.

11 Основні напрями діяльності держави, у яких виявляється її сутність і соціальне призначення — це:

- а) функції держави;
- б) принципи держави;
- в) завдання держави;
- г) сутність держави.

12 Напрямок діяльності держави із забезпечення точного виконання положень законодавства всіма громадянами, організаціями, державними органами та уповноваженими особами — це:

- а) політична функція;
- б) економічна функція;
- в) соціальна функція;
- г) правоохоронна функція.

13 Залежно від соціального значення функції держави є:

- а) постійні та тимчасові;
- б) основні та похідні;
- в) внутрішні та зовнішні;
- г) політичні та соціальні.

14 Організація та забезпечення системи оподаткування й контролю над легальністю доходів громадян і їх об'єднань — це функція:

- а) економічна;
- б) фіскальна;
- в) інформаційна;
- г) політична.

15 Спосіб управління суспільством на основі закону та в межах закону — це метод:

- а) переконання;
- б) законності;
- в) інформування;

г) примусу.

16 Засоби, способи, прийоми, за допомогою яких здійснюється нормотворча, правоохоронна, правозастосовна, контрольно-наглядова форми діяльності держави — це:

- а) правові методи;
- б) організаційні методи;
- в) організаційно-правові методи;
- г) організаційно-ідеологічні методи.

17 Засоби, способи, прийоми, за допомогою яких здійснюються форми організаційної діяльності держави — це:

- а) правові методи;
- б) організаційні методи;
- в) організаційно-правові методи;
- г) організаційно-ідеологічні методи.

18 Засоби, способи, прийоми, які закріплені в нормативно-правових актах:

- а) правові методи;
- б) організаційні методи;
- в) організаційно-правові методи;
- г) організаційно-ідеологічні методи.

19 Скільки гілок влади в Україні за Конституцією України:

- а) дві;
- б) чотири;
- в) п'ять;
- г) три.

20 Яка з гілок влади є найголовнішою:

- а) законодавча;
- б) виконавча;
- в) судова;
- г) усі гілки є незалежними та рівноправними.

Тема 7 ФОРМА ДЕРЖАВИ

1 Поняття форми держави

Форму держави, як і її функції та принципи, справедливо вважають безпосереднім носієм її змісту й сутності. Сутність держави зумовлює її форму. Вивчати державу з точки зору форми — означає знати будову, її складові, внутрішню структуру, основні методи управління та здійснення державної влади. Вивчаючи форму держави, ми знаходимо відповідь на питання: на яких принципах і як територіально побудована державна влада, як створюються вищі державні органи, як вони взаємодіють між собою та населенням, якими методами здійснюється влада.

Форма держави не є сталим поняттям, вона залежить від умов її виникнення та конкретного історичного періоду. На форму держави впливають національні, територіальні, економічні, соціально-політичні чинники. З ходом історії постійно змінювались уявлення про неї. Витоки вчення про форму держави ми знаходимо у Давній Греції, де висловлювалися зовсім різні думки з приводу того, що саме слід вважати формою держави, які саме її форми існують, чим вони відрізняються одна від одної.

Платон першим на достатньо високому науковому рівні розглянув питання форм держави. Він виокремлював п'ять з них, які можуть деградувати та змінювати одна одну. Учений переважно розглядав форму правління, до якої входили деякі елементи форми державного режиму. **Аристократія** — ідеальна форма правління ідеальної держави, тобто держави кращих і шляхетних. Під аристократією Платон розумів законну владу небагатьох. Аристократія призводить до створення індивідуальної власності на землю, перетворення вільних людей у рабів та перетворюється в тимократію. **Тимократія** — критсько-спартанський тип держави, влада найсильніших воїнів, поступово перетворюється в олігархію. **Олігархія** — устрій, оснований на майновому цензі та владі невеликої кількості багатих людей, який поступово перетворюється в демократію. **Демократія** — влада народу і для народу, призводить до оп'яніння народу свободою та перетворюється в тиранію. **Тиранія** — найгірша форма держави, за якої панує свавілля, насильство,

безправ'я широких мас населення. Глава держави — тиран, який пригнічує народ від імені народу.

Згідно з теорією *Аристотеля*, можливі шість форм державного устрою: три правильні та три неправильні. До правильних мислитель зарахував ті, які мали на меті загальне благо. За певних умов кожна правильна форма може перетворитися на свій антипод.

Цікавим є вчення римського оратора та вченого *Цицерона*, який виокремлював залежно від кількості правителів три прості та одну змішану форми держав.

Протягом історичного розвитку категорія «**форма держави**» зазнала певних змін. У сучасній науці під **формою держави** розуміється *організація державної влади, що виражається у формі правління, державного устрою, політичного (державного) режиму*.

Отже, поняття форми держави охоплює таке:

- організацію верховної державної влади, джерела її створення та принципи взаємодії органів держави між собою й суспільством;
- територіальну організацію державної влади, співвідношення держави як цілого з його окремими частинами;
- методи та засоби здійснення державної влади.

2 Форма правління

Форма правління характеризує порядок створення й організації вищих органів державної влади, їх взаємовідносини між собою та з населенням.

Форма правління охоплює такі складові:

- структура й повноваження вищих органів державної влади;
- порядок створення вищих органів державної влади;
- порядок взаємодії органів між собою;
- ступінь участі населення у формуванні вищих органів державної влади.

Світовій історії відомі дві форми правління: *монархія* та *республіка*.

Монархія (в перекладі з грецької — єдиновладдя) — форма правління, за якої державна влада зосереджується в руках однієї

особи — монарха (царя, короля, імператора, шаха, султана), котрий наслідує її як представник правлячої династії і здійснює її довічно.

Універсальними ознаками сучасних монархій є такі:

– існування єдиноосібного глави держави, який довічно користується владою;

– спадковий характер набуття верховної влади;

– монарх представляє державу за власним правом, яке не є похідним від влади народу.

Виділяють два види монархії: *абсолютна (необмежена) та обмежена*.

В *абсолютних (необмежених)* монархіях монарх виконує функції глави держави, функції законодавчої, виконавчої влади, контролює правосуддя та місцеве самоврядування. Монарх є юридично безвідповідальним.

Абсолютна монархія була характерна для держав Давнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Ассирія), нині — для Брунею, Катару, Оману, Саудівської Аравії. Різновидом абсолютної монархії є держави з необмеженою церковною владою — теократична монархія. Сьогодні такою монархією є Ватикан.

На сучасному етапі монархії стали переважно відображенням національних традицій державного будівництва, влада монарха обмежена законом або парламентом. У більшості *обмежених* монархій реалізуються обидва способи обмеження влади монарха, такі монархії називають *парламентськими*. Другий вид обмеженої монархії — *дуалістична*.

Парламентська монархія (Бельгія, Данія, Велика Британія, Швеція, Голландія, Японія тощо). Особливостями цієї форми правління є те, що статус монарха формально та юридично обмежений у всіх сферах здійснення державної влади. Законодавча влада належить парламенту, виконавча — уряду, який формується з представників партій — переможців на виборах. Уряд відповідає за свою діяльність перед парламентом. Участь монарха в управлінні державними справами значно обмежена, він є так званим «символом нації».

Дуалістична монархія (Йорданія, Марокко, Кувейт) характеризується юридичним двовладдям, має місце формально-юридичний розподіл влади між монархом та парламентом. вико-

навча влада знаходиться безпосередньо в руках монарха, законодавча — парламенту, підпорядкованого монархові.

На основі демократизації політичних режимів створюються нові форм державності — монархії, де глава держави не наслідує трон, а переобирається через певний проміжок часу (Об'єднані Арабські Емірати, Малайзія).

Республіка (у перекладі з латинської — публічна справа) — форма правління, за якої державна влада делегується колегіальному органу (сенат, парламент, народні збори), що обирається на визначений термін.

Протягом історичного розвитку форми правління республіки були таких типів: *аристократична* та *демократична*. За *аристократичної* республіки більшість населення навіть формально не бере участі у формуванні органів влади, яку здійснює відокремлена соціальна група — аристократія. Прикладами такої демократії можуть бути Спарта та Римська республіка I-II ст. до н.е. У сучасному світі немає держав з цією формою правління.

Універсальними ознаками сучасних *демократичних* республік є такі:

- виборність органів державної влади на певний термін, їх колегіальний характер;
- виборність глави держави на певний строк;
- влада здійснюється від імені народу, який делегує владні повноваження своїм представникам;
- юридична відповідальність державної влади, у тому числі глави держави.

Сьогодні республіка стала найбільш поширеною формою державності у світі. Вона буває трьох видів — *парламентська*, *президентська* та *змішана*.

У класичній *парламентській* республіці (Італія, Німеччина, Індія) уряд формується партією, що перемогла на виборах до парламенту (однопартійний уряд), або парламентськими партіями, що створили коаліцію (коаліційний уряд), і несе перед парламентом політичну відповідальність. У разі необхідності парламент може оголосити урядові вотум недовіри. Президента такої республіки обирає або парламент, або парламентська колегія, яка складається з членів парламенту. Формально президент має певні повноважен-

ня, але він є лише номінальним главою держави, він не є головою уряду, керівництво яким здійснює прем'єр-міністр.

У класичній *президентській* республіці (США, Зімбабве, Сирія, Аргентина, Росія, Бразилія) президент водночас є главою держави і головою виконавчої влади, тому він вільний в обранні міністрів. Парламент не в змозі відправити кабінет міністрів у відставку без згоди президента. Уряд є відповідальним перед президентом. Президента, як і парламент, обирає народ країни; у таких республіках може не бути посади прем'єр-міністра, оскільки функції голови уряду виконує президент.

Отже, головним критерієм, за яким республіки зараховують до того чи іншого виду, є форма політичної відповідальності уряду. Уряд несе відповідальність перед тим, хто його формує: у парламентських республіках — перед парламентом; у президентських — перед президентом.

Останнім часом політика державного будівництва зводиться до того, що президентські та парламентських республіки в чистому вигляді майже не зустрічаються. Причиною тому є зручність змішаної, гібридної форми правління. *Змішана республіка* передбачає розподіл повноважень президента й парламенту саме так, щоб усунути недоліки класичних форм республіканського правління, подолати конфлікти в діяльності державних органів. Спільна участь президента та парламенту у формуванні уряду дає змогу уникнути урядових криз унаслідок внутріпарламентських суперечок, подолати авторитарні тенденції президентських республік.

Змішані республіки (Австрія, Португалія, Фінляндія, Польща, Україна) теж зручно визначати на основі форми політичної відповідальності уряду. Так, Конституція України (ст. 113) передбачає, що Кабінет Міністрів України (уряд) відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України (парламент).

Слід зазначити, що кожна змішана республіка має особливості й, залежно від розподілу повноважень між парламентом та президентом, їх поділяють на два типи: парламентсько-президентська та президентсько-парламентська.

3 Форма державного устрою

Форма державного устрою характеризує внутрішню будову держави, територіальну організацію державної влади, співвідношення держави як цілого з її складовими.

Форма державного устрою охоплює такі складові:

- територіальну організацію населення;
- розподіл держави на основні складові;
- правове становище територіальних складових держави;
- принципи побудови взаємовідносин центру та регіонів.

Держави сучасного світу за формою державного устрою бувають **простими** (унітарними) або **складними** (федерація та конфедерація).

Держава **проста**, або **унітарна** (єдина від латинського «*unus*» — один) — цілісне державне утворення, адміністративно-територіальні одиниці якого підпорядковуються єдиному центрові й не мають самостійних ознак державного суверенітету (Франція, Норвегія, Швеція, Велика Британія, Бельгія, Україна).

Характерним ознаками унітарної держави є такі:

- високий ступінь централізації державної влади;
- єдиний територіальний поділ;
- єдина система органів державної влади;
- єдина конституція;
- єдина система законодавства;
- єдина податкова система;
- єдине громадянство;
- відсутність ознак суверенітету в територіальних одиницях.

Унітарні держави поділяються на централізовані, відносно централізовані та децентралізовані.

У *централізованих* унітарних державах місцеві органи формуються зверху, тобто голів місцевих адміністрацій призначає державний центр; у них відсутня місцева автономія.

У *відносно централізованих* унітарних державах вищі адміністративні одиниці (області, губернії) не наділені політичною автономією та мають адміністративний характер. Функціями самоврядування наділяються громадські територіальні утворення (громади, комуни).

У *децентралізованих* унітарних державах органи місцевого самоврядування та підпорядковані ним місцеві адміністрації повністю формують місцеві територіальні громади. Вони характеризуються правом приймати самостійні рішення, наявністю фінансової автономії.

Разом з адміністративно-територіальними одиницями унітарні держави можуть мати у своєму складі автономні утворення, наприклад — Країна Басків та Каталонія в Іспанії, Корсика у Франції, Курдистан в Іраку. В Україні подібним утворенням є Автономна Республіка Крим. Практика створення автономних територіальних утворень є досить поширеною в державах з унітарною формою територіального устрою. У подібних випадках мова не повинна йти про федералізацію. Принцип децентралізації державної влади передбачає можливість існування автономій, зумовлених національними, історичними, географічними особливостями певного регіону.

Нетиповим для деяких унітарних держав є наявність двопалатного парламенту (Велика Британія), що характерно для федерацій. Але подібна схема парламентаризму є дотриманням історичної традиції, коли верхня палата парламенту складається не з представників регіонів.

Більшість сучасних країн — унітарні, такими державами легше управляти, ця форма забезпечує державну єдність, незважаючи на те, що унітарні держави досить часто мають багатонаціональний склад.

Федеративна держава (від латинського «foedus»- об'єднання, союз) — держава, що складається із суб'єктів, які об'єднуються для вирішення спільних завдань і делегують частину своїх повноважень єдиному центрові, втрачаючи при цьому державний суверенітет (Росія, США, Мексика, Бразилія, ФРН, Швейцарія, Австрія, Канада, Індія).

Державні утворення, що входять до складу федерації, називаються її суб'єктами. Їх кількість може бути різною, як і їх назви. В США — це 50 штатів, ФРН — 16 земель, Швейцарії — 23 кантони, Росії — 21 республіка, 6 країв, 49 областей, 2 міста федерального підпорядкування, 1 автономна область, 10 автономних округів.

Характерними ознаками федерації є такі:

- 1) будується на основах децентралізації;
- 2) державний суверенітет реалізується федерацією в цілому, а не окремими її членами;
- 3) суб'єкти федерації мають деякі ознаки державності (державного суверенітету);
- 4) кожен з суб'єктів федерації має власний територіальний поділ;
- 5) існування як федеральної конституції та законодавства, так і конституцій та законодавства суб'єктів федерації (дворівнева система законодавства);
- 6) наявність подвійної системи оподаткування (федеральні податки, податки окремих суб'єктів федерації);
- 7) суб'єкти можуть мати власні органи законодавчої, виконавчої, судової влади, організаційно не пов'язані з федеральними органами (організаційна самостійність органів);
- 8) відсутність у суб'єктів права на сецесію (право на вихід зі складу федерації);
- 9) кордони суб'єктів федерації змінюються лише за їх згоди;
- 10) законодавчий орган федерації традиційно складається з двох палат, в одній з яких (верхній) представлені її суб'єкти;
- 11) зовнішньополітичну діяльність здійснюють загальнодержавні органи федерації.

Федерації в сучасному світі не однакові, їх можна класифікувати за різними критеріями: способом створення (договірні; конституційні); принципами організації (за територіальним принципом; за національним принципом; за національно-територіальним принципом); способом взаємодії суб'єктів (симетричні, асиметричні); за обсягом повноважень суб'єктів.

Конфедерація (від латинського — співдружність) — об'єднання або союз суверенних держав, що створюється для досягнення певних цілей у межах певного історичного періоду.

Конфедеративна форма держави зустрічається набагато рідше, ніж федерація та унітарна держава. Конфедерації створювали переважно для досягнення зовнішньополітичних і військових цілей у період становлення буржуазних держав. Деякі з них розпалися, інші перетворилися у федерації: Нідерланди (1579-1795), США (1776-1787), Швейцарський союз (1815-1848), Германський союз (1815-1866). Спроби створення конфедерацій у ХХ ст. не бу-

ли вдалими. Це Об'єднана Арабська Республіка, яка включала в себе Єгипет та Сирію (1958-1961), Сенегамбія — Сенегал і Гамбія (1982-1989).

Конфедерація містить у собі ознаки міжнародно-правової та внутрішньої державної організації, типовими особливостями якої є такі:

- 1) утворення закріплюється договором;
- 2) територію конфедерації становлять території суб'єктів;
- 3) суверенітет зберігається за кожним членом конфедерації і не поширюється на об'єднання в цілому;
- 4) суверенні держави, що створюють конфедерацію, залишаються повноцінними суб'єктами міжнародного спілкування;
- 5) для координації спільних зусиль держави-члени конфедерації створюють об'єднані органи, які функціонують у суворо обмежених напрямках і суто для досягнення певної мети;
- 6) акти, що приймаються на рівні конфедерації, потребують узгодження з вищими органами держав, що входять до об'єднання;
- 7) суб'єкти конфедерації мають право виходу та нуліфікації (скасування дії актів органів конфедерації на своїй території).

Незалежно від форми державного устрою (унітарна держава, федерація), території держав поділяються на *адміністративно-територіальні одиниці*, створення яких зумовлене необхідністю раціональної організації життя людей, виробництва й управління. Головна відмінність адміністративно-територіального поділу в унітарних державах та федераціях полягає в тому, що проста держава має єдиний поділ, а у федерації власний поділ має кожен її суб'єкт. Цей поділ не зводиться до географічного поділу держави на рівні за обсягом частини, в його основу можуть бути покладені *економічний, національний та політичний* принципи. Усі принципи повинні застосовуватися комплексно, лише це дає змогу створити ефективну, дієву систему адміністративно-територіального поділу.

Принципи адміністративно-територіального поділу

Політичний принцип передбачає необхідність наближення органів державної влади та управління до населення, створення ефективної системи місцевого самоврядування.

Економічний принцип при поділі враховує кількість та густоту населення, тяжіння до великих економічних центрів, розміщення виробничих сил.

Національний принцип має важливе значення у багатонаціональних державах, у його основі лежить поділ на адміністративні одиниці з урахуванням інтересів представників націй, що компактно проживають у певній місцевості.

4 Форма державно-правового режиму

Державно-правовий режим — це сукупність прийомів, засобів та методів здійснення державної влади.

Форма державно-правового режиму охоплює такі складові:

- ступінь реальності забезпечення прав і свобод громадян;
- роль права в житті суспільства й вирішенні державних справ;
- місце та роль у державному житті апарату примусу;
- участь громадян і їхніх об'єднань у політичному житті держави;
- основні способи розв'язання конфліктів, що виникають у суспільстві.

Залежно від характеру засобів та методів, що використовує державна влада, розрізняють демократичний і недемократичний державно-правові режими.

Демократичний режим оснований на народовладді.

Головними ознаками демократичного режиму є такі:

- 1) основне джерело влади в державі — народ (громадяни);
- 2) законодавчу владу здійснює виборний колегіальний орган — парламент;
- 3) відсутність єдиної державної ідеології, багатопартійна політична система;
- 4) забезпечення закріплених законодавством широких політичних, економічних, соціальних, культурних прав та свобод людини і громадянина, суворая законність;
- 5) населенню надається реальна можливість впливати на формування державних органів і рішень, що вони приймають (пряма та представницька демократія);

б) гарантується політичний плюралізм і розподіл влади як основа формування державного апарату.

Недемократичний режим є антиподом демократичного, пов'язаний з усуненням народу від управління життям суспільства та держави. Серед різновидів антидемократичного режиму виділяють авторитарний, тоталітарний, військово-диктаторський, фашистський, але їх змістова сторона багато в чому характеризується такими ознаками:

- 1) суттєве обмеження прав та свобод людини і громадянина;
- 2) панування однієї політичної партії чи організації, від імені якої здійснюється державна влада, нав'язування офіційної державної ідеології;
- 3) підпорядкування суспільства державі;
- 4) управління економікою здійснюється адміністративно-командними методами;
- 5) державна діяльність має яскраво виражений примусовий характер;
- б) держава — є єдине джерело правотворчості, право та закон ототожнюються;
- 7) безстроковість виконання владних повноважень, передача владних повноважень за волею самої влади.

Окрему увагу слід приділити **перехідним** та **надзвичайним** режимам. **Перехідний** режим може відрізнитися або демократичною, або авторитарною спрямованістю, використовується протягом нетривалого часу для встановлення стабільності в державі, наприклад, після перевороту.

Надзвичайні правові режими встановлюються в разі необхідності (аварії, катастрофи, спроби державного перевороту). Особливості здійснення надзвичайного державного режиму зумовлені тими завданнями, які ставляться перед державою на етапі виникнення певних труднощів.

Приклади недемократичних режимів

Авторитарний режим — обмеження демократії отримує законодавче оформлення у конституції, яка може формально проголосувати права та свободи особи; при цьому забороняється або суттєво обмежується діяльність опозиційних партій; парламент стає додатком виконавчої влади.

Тоталітарний режим — більш реакційна форма режиму, пов'язана з втручанням держави в усі сфери життя громадян; будь-які партії, крім правлячої, очолюваної лідером організації та главою держави, забороняються; до виборів не допускається значна частина населення.

Військово-диктаторський режим — характеризується всеохопною мілітаризацією, військовими методами управління цивільним населенням, широким застосуванням невинуватених каральних заходів щодо населення держави.

Фашистський режим: — крайня форма тоталітарного режиму, характеризується застосуванням терористичних методів вирішення державних проблем; репресивні методи правління поєднуються з демагогічними висловленнями про захист бідних верств населення.

Контрольні питання

1 Які форми держави існують відповідно до вчень Платона, Аристотеля та Цицерона?

2 Назвіть форми правління в сучасних державах.

3 Дайте визначення поняття монархії, назвіть її основні ознаки.

4 Що таке республіка? Назвіть основні ознаки сучасних демократичних республік.

5 Дайте порівняльну характеристику парламентської, президентської та змішаної республік.

6 Назвіть основні ознаки унітарної держави.

7 Назвіть характерні ознаки федерації.

8 Які є види федерацій?

9 Які існують принципи адміністративно-територіального поділу?

10 Визначте поняття «державно-правовий режим». Які його основні складові?

Контрольні тести з теми «Форма держави»

1 Порядок організації вищих органів державної влади в країні та їх взаємозв'язок з населенням — це:

а) форма держави;

- б) форма правління;
- в) форма державного устрою;
- г) форма державно-правового режиму.

2 Формою державного правління є:

- а) унітарна;
- б) федерація;
- в) демократична;
- г) республіка.

3 Форма правління, яка характеризується юридичним розподілом влади між монархом та парламентом — це:

- а) абсолютна монархія;
- б) обмежена монархія;
- в) дуалістична монархія;
- г) виборна монархія.

4 Сукупність способів, прийомів та методів, за допомогою яких здійснюється державна влада — це:

- а) форма держави;
- б) форма правління;
- в) форма державного устрою;
- г) форма державно-правового режиму.

5 Охарактеризуйте Україну за наведеними критеріями:

- а) республіка, федерація, демократичний режим;
- б) республіка, унітарна держава, тоталітарний режим;
- в) монархія, федерація, демократичний режим;
- г) республіка, унітарна держава, демократичний режим.

6 Для унітарної держави не є характерним:

- а) єдиний територіальний поділ;
- б) єдина Конституція;
- в) будівництва на основах децентралізації;
- г) відсутність ознак суверенітету в територіальних одиницях.

7 Держава, що складається з суб'єктів, які об'єдналися для ведення спільної політики, коряться єдиному центру, при цьому зберігають деякі ознаки державного суверенітету — це:

- а) федерація;
- б) монархія;
- в) республіка;
- г) імперія.

8 Внутрішня будова держави, територіальна організація влади, співвідношення держави як цілого з його частинами — це:

- а) форма держави;
- б) форма правління;
- в) форма державного устрою;
- г) форма державно-правового режиму.

9 Єдині цілісні держави, адміністративно-територіальні одиниці яких не мають самостійних ознак суверенітету, — це:

- а) унітарні;
- б) федерації;
- в) монархії;
- г) республіки.

10 США — це:

- а) парламентська республіка;
- б) президентська республіка;
- в) змішана республіка;
- г) взагалі не є республікою.

11 Об'єднання або союз суверенних держав, які створюються для певних цілей у межах певного історичного періоду, — це:

- а) монархії;
- б) республіки;
- в) федерації;
- г) конфедерації.

12 Складна монархічна держава, створена насильницьким шляхом, у якій колонії організуються так само, як і держава-завойовник, — це:

- а) монархія;
- б) республіка;
- в) імперія;
- г) конфедерація.

13 Поділ на адміністративні одиниці залежно від побажань кожної окремої нації, які компактно проживають на певній території, — це:

- а) політичний принцип;
- б) економічний принцип;
- в) національний принцип;
- г) релігійний принцип.

14 Для демократичного режиму не є характерним:

- а) джерело влади — народ;
- б) обмеження прав та свобод людей;
- в) відсутність єдиної державної ідеології;
- г) політичний плюралізм.

15 Форма правління, при якій державна влада належить колегіальному органу, що представляє населення та обирається на певний термін, — це:

- а) федерація;
- б) монархія;
- в) республіка;
- г) імперія.

16 Виборною монархією є:

- а) Бахрейн;
- б) Кувейт;
- в) Оман;
- г) Малайзія.

17 Зазначте конфедерацію (на певному етапі розвитку):

- а) Україна;
- б) Європейський Союз;
- в) Росія;
- г) США.

18 Не є ознакою федерації твердження:

- а) будується на основах децентралізації;
- б) немає права на сепесію;
- в) єдине громадянство;
- г) двопалатний законодавчий орган.

19 Україна є:

- а) президентською республікою;
- б) парламентською республікою;
- в) парламентсько-президентською республікою;
- г) президентсько-парламентською республікою.

20 Скільки існує різновидів форм правління

- а) один;
- б) два;
- в) три;
- г) чотири.

Завдання для самостійної роботи

Складіть у зошиті схему форми держави залежно від характеру кожного з трьох її елементів.

Чи тотожні поняття «автократія» та «авторитаризм», «змішана республіка» та «парламентсько-президентська республіка»? Поясніть.

Порівняйте поняття «федерація» і «сепаратизм».

Тема 8 ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

1 Поняття типології та типу держави

У світі існувала та існує велика кількість держав, що відрізнялися й відрізняються одна від одної станом розвитку культури, особливостями історичного періоду, панівним способом економічного виробництва тощо. Це викликає необхідність здійснення наукової класифікації держав. Для теорії держави та права важливим є не лише з'ясування того, що таке держава взагалі, які специфічні риси відрізняють її від інших соціальних та політичних організацій, а й те, якими були держави на різних етапах розвитку суспільства, як історичні типи держави пов'язані з сучасними державами-наступницями, у межах якого типу індивідуалізується певна держава, особливого значення набувають питання типології держави.

Типологія держави — це наукова класифікація, яка відображає логіку історичного розвитку держав і об'єднує держави в певні групи на основі загальних критеріїв. Типологія є одним із найважливіших прийомів пізнання історичного процесу розвитку держави.

Під **типом держави** розуміють найбільш загальні риси різних держав, зумовлені певною історичною епохою, станом розвитку економічних відносин, цивілізаційних ознак.

Категорія «тип держави» посідає досить важливе місце в теорії держави та права, оскільки надає можливість повнішого відображення особливостей виникнення й еволюціонування держави, її функціональної суті. Тип держави відображає сукупність загальних, найбільш стійких рис та ознак держав однієї кваліфікаційної групи, вказує на єдність держав, які відрізняються єдиною сутністю.

В основі будь-якої наукової класифікації повинні лежати ті критерії, які мають об'єктивний характер, адекватно відображають досліджуване явище, охоплюють найважливіші сутнісні характеристики, властиві певному етапу його історичного розвитку (політичні, економічні, культурні тощо).

Враховуючи розмаїття думок з приводу типології держави, необхідно зауважити, що найґрунтовнішими з наукової точки зору є формаційний та цивілізаційний підходи.

2 Формаційний підхід до типології держави

В основі формаційного підходу до типології держави лежить учення К. Маркса та Ф. Енгельса про існування певних історичних типів держави залежно від панівної суспільно-економічної формації.

Суспільно-економічна формація — історичний тип суспільства, яке базується на тому чи іншому способі виробництва матеріальних благ і його основі — панівній формі власності.

Сутність формаційного підходу полягає у тлумаченні держави як системи взаємопов'язаних економічних відносин, що визнаються базисними відносно надбудовних — соціальних, політичних, ідеологічних відносин. При цьому діяльність держави переважно має примусовий характер, оскільки панівна верхівка представляє інтереси панівного класу. Головна економічна категорія — влас-

ність — є основою здійснення політичної влади й головною причиною класового розшарування суспільства. Так, панівним визнається власник основних засобів виробництва. Зміни формацій зумовлені класовою конкуренцією, яка виникає внаслідок конфліктів між прогресивним та регресивним способами економічного виробництва.

З позицій формаційного підходу, **історичний тип держави** — це найтиповіші риси та ознаки держави, яка належить до певної суспільно-економічної формації, виражають її сутність і соціальне призначення.

Згідно з типологією К. Маркса, чотирьом типам суспільно-економічних формацій державної стадії розвитку суспільства (за Марксом на першій стадії розвитку людського суспільства панував первіснообщинний лад) відповідають чотири типи держав, які послідовно змінюють одна одну: рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична. При цьому слід зауважити, що соціалістична держава визнавалася ніби напівдержавою, що належить до історично останнього типу, не має чітко визначеного класового характеру, оскільки з апарату класового насильства перетворюється на інструмент забезпечення захисту інтересів суспільства рівноправних індивідів на міжнародній арені, гарантією законності та правопорядку. Наступний тип — комуністична суспільно-економічна формація — не передбачає існування держави, оскільки панує суспільна власність на засоби виробництва й автоматично втрачається будь-яка потреба в організації класового насильства.

Суттєвою проблемою класичного формаційного підходу є віднесення до певного історичного типу східних держав, які принципово відрізняються від західних. Ця принципова відмінність полягає в такій важливій обставині: якщо для західних держав характерною є належність політичної влади економічно господарюючому класу (власникові основних засобів виробництва), то для східних держав характерним є похідний характер влади економічної від влади політичної (можливість розпоряджатися основними засобами виробництва належить політично-господарючій верхівці). Незважаючи на виділення класичним формаційним підходом чотирьох типів держав, слід зауважити, що рабовласницькі й феодальні держави існували тільки в Європі. Давні держави Африки, Азії доцільно зараховувати до «східного типу». Саме тому біль-

шість сучасних дослідників формаційного підходу виділяють східний, рабовласницький, феодалний, буржуазний та соціалістичний типи держави.

Східна держава — перший тип в історії людської цивілізації. Давньосхідні держави (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай) виникають у зонах поливного землеробства 4-5 тисяч років тому. Через необхідність розбудови іригаційних споруд було вигідним збереження колективного укладу. Приватна власність не поширюється на землю, не виділяються за економічною ознакою окремі класи (власники основних засобів виробництва). Класова належність індивіда визначалася його місцем у державній «піраміді», яку й очолював цар, далі — його найближче оточення (радники, помічники, міністри), далі — духовенство, за ними — чиновники середнього та низького рангу, нарешті, сільськогосподарські общини. Приватна власність існувала, але не відігравала значної ролі в суспільному виробництві. Головну частку суспільного багатства створювала праця членів общини, які були головними платниками податків, і рабів, котрі належали державі. Отже, панівною була єдина державно-суспільна власність.

Головні функції східної держави: організація громадських робіт; фінансова (стягнення податків); військова (захист власної та захоплення інших територій); придушення опору общинників та рабів.

Форма правління східної держави: переважно східна деспотія (вид необмеженої монархії, за якої вся повнота влади належить одному володареві, котрий отримує у її спадок, здійснює довічно, спираючись на потужний військово-бюрократичний апарат).

Ознаки східної держави:

1 Основана на державній або суспільній власності на основні засоби виробництва (землю).

2 Класовий поділ не за ознаками власності, а за належністю до певного щабля єдиної державної піраміди.

3 Наявність потужного чиновницького апарату, що здійснює контроль за використанням основних засобів виробництва.

4 Суворая централізація державного апарату.

5 Побутування думки, що державна влада має «божественну основу».

6 Нерозвиненість правової системи, основні нормативи, закріплені в релігійно-моральних догматах.

7 Має стагнаційний характер, дуже повільно змінюється протягом історичного процесу.

На відміну від східних, західні держави доволі швидко розвивалися, саме в Європі відбувалась зміна суспільно-економічних формацій і типів держави: рабовласницька держава змінилася на феодальну, яка у свою чергу — на буржуазну.

Рабовласницькі держави виникли у IX–VI столітті до н. е. в Давній Греції, Давньому Римі внаслідок розпаду первісної общини й виникнення сімейної (приватної) власності. Суспільство поділяється на антагоністичні класи, відмінність між якими полягала у ставленні до засобів виробництва. Один клас став власником землі, знарядь праці й головної виробничої сили — рабів. Саме цей клас узурпує публічну владу, придушуючи опір експлуатованої більшості. Таким чином, влада в рабовласницьких державах належала економічно панівному класу, була похідною від головної економічної категорії — власності.

Головні функції рабовласницької держави: охорона приватної власності рабовласників, створення умов для експлуатації; фінансова (стягнення податків); ідеологічна (підтримка дисципліни); військова (захист власної та захоплення інших територій); управління захопленими територіями; підтримка мирних зв'язків з іншими державами, придушення опору рабів.

Форма правління рабовласницької держави: монархія, демократична (у виборах до органів влади брало участь усе вільне населення) або аристократична (участь у виборах — прерогатива представників військово-земельної аристократії) республіка.

Ознаки рабовласницької держави:

1 Економічна основа — власність рабовласників на знаряддя та засоби виробництва і рабів.

2 Класовий поділ залежно від ставлення до приватної власності.

3 Забезпечення рабської праці неекономічним примусом.

4 Гострі соціальні суперечки між класами рабів та рабовласників, що призводили до бурхливого розвитку державних інститутів.

5 Держава — головний механізм захисту приватної власності рабовласників.

6 Важлива роль армії в державному апараті (одночасно виконувала і внутрішні, і зовнішні функції).

Феодалні держави виникають у Європі у VI-IX ст. н. е. (Англія, Німеччина, Київська Русь). Економічним базисом була приватна власність феодалів на землю. Селяни мусили працювати на землі феодала, не отримуючи за це винагороди, й віддавати частину врожаю з власного наділу, що знаходився на землі феодала. Нерідко така залежність доповнювалася заходами державного примусу (селяни закріплювалися за землею й не мали можливості покинути своє господарство). Експлуатований клас селян практично не брав участі в управлінні державними справами. Державна влада мала класовий характер і належала феодалам. Держава була знаряддям захисту інтересів панівного класу.

Головні функції феодалної держави: охорона феодалної власності; стягнення податків; придушення опору селян та інших залежних груп населення; ведення загарбницьких війн, захист держави від зовнішнього втручання.

Форма правління феодалної держави: переважно монархія в різних формах свого вияву (централізована монархія, монархія періоду феодалної роздробленості (частини держави входять до її складу формально, фактично отримуючи незалежність), станово-представницька монархія, абсолютна монархія). Проте в незалежних містах, де панувала приватна власність, існувала республіканська форма правління (Венеція, Генуя, Новгород тощо).

Ознаки феодалної держави:

1 Економічна основа — власність феодалів на землю й неповна власність на експлуатованих селян.

2 Поєднання класової диференціації з поділом суспільства на стани.

3 Класовий характер державної влади.

4 Держава — основний механізм захисту власності феодалів.

Буржуазні держави виникають унаслідок розвитку капіталістичних відносин, які передбачають можливість вільної пропозиції власної праці. Основним шляхом переходу до цієї формації були буржуазно-демократичні революції. Перші держави подібного типу виникають у Європі й Північній Америці в XVII–XVIII ст. Еко-

номічну основу цього типу становила капіталістична приватна власність на засоби виробництва. Незважаючи на юридичну рівність перед законом, тривалий час зберігаються економічна нерівність і поділ суспільства на класи буржуазії та робітників. Станова нерівність змінюється нерівністю соціальною. Капіталістична держава проходить три послідовні стадії свого становлення і значно трансформується залежно від вимог історичних реалій.

Головні функції буржуазної держави: функції буржуазної держави змінюються залежно від етапів її становлення й поступово набувають вигляду сучасних класифікацій.

Форма правління буржуазної держави: переважно конституційна монархія та демократична республіка (парламентська, президентська, змішана).

Етапи становлення буржуазної держави

Перший етап. Період вільної конкуренції, клас буржуазії складається з великої кількості власників з приблизно однаковим обсягом власності. У цих умовах держава стає виразником спільних інтересів буржуазії. Така держава основана на буржуазній демократії, парламентаризмі, законності. Демократія має класовий характер: забороняються профспілки, вводиться майновий, освітній та інші виборчі цензи. Держава майже не представляла загальносоціальних інтересів, виконуючи переважно класові функції.

Другий етап. Період монополістичного капіталізму (кінець XIX — початок XX ст.). Поруч з великою кількістю розрізаних малих підприємств на основі об'єднання торгового, промислового, фінансового капіталу виникають потужні об'єднання: трести, синдикати, корпорації, які монополізують виробництво та розподіл. Значна частка суспільного багатства, як і політична влада, зосереджується в руках нечисленної монополістичної буржуазії. Потреба в демократії начебто відпала, оскільки монополісти використовують інші засоби для захисту загальних інтересів. У деяких країнах Латинської Америки, Італії, Німеччині це навіть призводить до панування військово-політичних режимів. Проте збереження демократичних інститутів дає змогу уникати узурпації влади правлячою партійною верхівкою. У багатьох державах упроваджується загальне виборче право, дедалі більшого значення набувають економічні важелі управління. Отже, політична влада належить представникам монополістичної буржуазії, але розвиток демократич-

них форм її забезпечення сприяє посиленому захисту загальносоціальних інтересів.

Третій етап. З 30-х років ХХ століття капіталізм розпочинає сучасний етап розвитку. Більшість дослідників проблеми вважають його перехідним до іншої, більш розвиненої соціально-економічної формації. Активізація робітничого руху, з одного боку, науково-технічна революція — з іншого, призводять до усвідомлення необхідності підвищення кваліфікації та оплати праці більшості робітників. Збільшення оплати зумовлює підвищення рівня життя, зростання продуктивності виробництва. Поступово змінюється економічна основа суспільства, приватна власність перестає домінувати, поширюється акціонування. Велика кількість робітників стає акціонерами, основою «середнього класу». Держава активно втручається в економіку шляхом планування, кредитування, держзамовлення. Стратегічні галузі господарства націоналізуються, держава стає власником до 30 % економічного потенціалу. Різноманіття форм власності надає економіці динамізму. Держава зберігає класові ознаки, але стає більш демократичною і соціальною, більшість її функцій впливає з потреб усього суспільства. Посилюється вплив на владу всього суспільства, а не лише класу буржуазії. Таким чином, сучасна західна держава суттєво відрізняється від класичної капіталістичної.

Соціалістична держава оснований на теоретичних положеннях праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, у яких вони протиставляють її тим державам, де влада належить експлуаторській меншості й використовується для придушення експлуатованої більшості. Така держава виникає внаслідок перемоги пролетаріату над буржуазією і є проміжною формою на шляху переходу до комуністичної — бездержавної суспільно-економічної формації. Нова антиексплуаторська держава має виникати шляхом пролетарської революції. На першому етапі диктатури пролетаріату завданням робітничого класу є придушення опору скинутих експлуаторських класів. Звільнення робітників і селян від влади капіталістів, націоналізація засобів виробництва згодом призводитимуть до зростання темпів виробництва, рівня життя, культури тощо. Усі робітники стають активними учасниками державного життя. Держава, яка не пригнічує більшості в інтересах меншості, поступово

відмирає і замінюється органами народного самоврядування при комунізмі.

Проте більшість прогнозів себе не виправдала, націоналізація національного продукту не дала суспільству відчуття реальної власності, зрівняльна політика позбавила працю необхідних стимулів. Окремі досягнення соціалістичного суспільства — наслідок упровадження не економічних, а ідеологічних та примусових методів. Держави, що виникали, ґрунтувалися на єдиній державній власності, головним розпорядником виступав партійно-державний апарат. Участь народу у здійсненні влади стала формальною разом з діяльністю представницьких інститутів.

Незважаючи на те, що більшість держав, якими було проголошено соціалістичний шлях розвитку, як такі не відбулися, дійшли глибокої політичної та економічної кризи, не можна нехтувати позитивними моментами соціалістичної теорії (одна з найпотужніших держав сучасного світу — КНР — продовжує будувати соціалізм з китайською специфікою). Не слід забувати й про «західний соціалізм», його канадську й скандинавську модель.

Головні функції соціалістичної держави: на етапі становлення однією з головних специфічних функцій є встановлення диктатури пролетаріату; організація суспільної влади; адміністративно-господарська; ідеологічна; соціального забезпечення; співробітництва з державами соціалістичного табору; захисту інтересів на міжнародній арені тощо.

Форма правління соціалістичної держави: досить часто недемократична республіка, у якій за формального проголошення влади народу остання належала правлячій партійно-бюрократичній верхівці.

Ознаки соціалістичної держави:

1 Теоретичним підґрунтям є праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна.

2 Економічна основа — державно-народна власність.

3 Головний клас — робітничий (пролетаріат).

4 Визнання державою вищого та історично останнього типу суспільства, протиставлення всім іншим типам експлуаторських держав.

5 Перехідний етап на шляху розбудови бездержавного комунізму.

6 Належність влади правлячій верхівці.

7 Формальна участь народу в реалізації влади за офіційного проголошення його демократичних прав.

8 Догматизація державної ідеології.

Серед переваг формаційного підходу варто зазначити його конкретність і послідовність, використання для відмежування держав різних соціально-економічних формацій зрозумілого економічного критерію.

Суттєвим недоліком формаційного підходу є догматичність вузьке трактування класового підходу й абсолютизація економічних характеристик держави. Слабкою ланкою теорії формації також є однолінійний підхід до розвитку людських співтовариств. Згідно з цим підходом усі народи мають проходити шлях від робовласництва до комуністичної формації. За межами формаційного роз'яснення історії є безліч різновидів держав.

3 Цивілізаційний підхід до типології держав

Цивілізаційний підхід оснований на віднесенні держави до певної цивілізації.

Цивілізація (від латинського — громадянський, суспільний, державний) — соціокультурна система, яка охоплює соціально-економічні, етнічні, релігійні та інші умови життєдіяльності суспільства.

Можна продовжувати наводити визначення цивілізації, оскільки це поняття є досить складним і по-різному трактується. На думку деяких дослідників, термін «цивілізація» належить до тих явищ і понять, яким неможливо точно й однозначно дати визначення, і навіть за умови врахування усіх різноманітних варіантів, ми отримуємо не логічну категорію, а певний інтуїтивний образ. Цивілізація доволі часто використовується як синонім культури. В іншому тлумаченні, це лише певний рівень її розвитку. Враховуючи, що сама культура має сотні визначень, додаючи до цього необхідність врахування в типології інших духовних ознак, з якими пов'язана «цивілізація», можна лише уявити кількість самостійних класифікацій держав у цивілізаційного підходу. Поняття цивілізації відображає тип культури, мову, історію, релігію, традиції, побутовий уклад життя людей. Різні цивілізації відрізняються одна

від одної не тільки системами цінностей, панівним типом культури, а й специфічним типом держави. Цивілізаційний підхід дає змогу інакше, ніж формаційний, підійти до проблеми спадкоємності різних суспільних систем. У цьому разі неможливо розташувати цивілізації за рівнем їх розвиненості. Кожна цивілізація чимось унікальна, неповторна для свого часу й історичних обставин. У зв'язку з цим неможливий перехід від одного типу цивілізації до іншого, оскільки цивілізація є своєрідною соціокультурною системою конкретного суспільства.

Зокрема, учені виділяють за часом — давні, середньовічні та сучасні цивілізації; за географічними особливостями розвитку — східні, західні, проміжні; за переважальним типом господарства — сільськогосподарські, промислові, науково-технічні; за станом розвитку промисловості — доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні.

Одним із класиків цивілізаційного підходу вважають англійського ученого А. Тойнбі, який визначив цивілізацію як замкнений локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю релігійних, національних, культурних, географічних та інших ознак. Головними критеріями віднесення до певної цивілізації при цьому визнаються релігія та форми її організації, ступінь віддаленості від місцевості виникнення певного суспільства.

А. Тойнбі виділяє 21 тип цивілізацій, кожна з яких надає стійкої спільності всім державам, що функціонують у межах її кордонів. Усі цивілізації вчений поділяє на первинні та вторинні. У первинних цивілізаціях держава є складовою частиною не тільки політичної надбудови, а й базису. Держава — це не лише керівна система суспільства, а й головний власник, основний організатор виробництва. Первинними цивілізаціями є давньоєгипетська, асировавильонська, іранська тощо. У вторинних цивілізаціях виявляється різниця між державною владою та культурно-релігійним комплексом: влада вже не є такою могутньою силою, як у первинних цивілізаціях. До вторинних цивілізацій зараховують західноєвропейську, північноамериканську, східноєвропейську, латиноамериканську, буддійську тощо.

Російський учений М. Я. Данилевський розробляє самостійну класифікацію цивілізацій, включаючи до її складу 10 типів культур.

Останнім часом дедалі популярнішим стає «технологічний» напрям, який пов'язує рівень цивілізаційного розвитку держави насамперед з науково-технічним прогресом. Хрестоматійним прикладом цього напрямку цивілізаційного підходу є «теорія стадій економічного зростання» У. Ростоу. На думку вченого, будь-яке суспільство можна віднести до однієї з п'яти послідовних стадій.

Перша стадія — традиційне суспільство, основане на доньютонівській науці і техніці та переважанні сільського господарства.

Друга стадія — перехідне суспільство. Період «трансформації» традиційного суспільства в більш розвинену форму, закладання основ для «зрушення» в галузі обробної промисловості.

Третя стадія — суспільство, що переживає процес зрушення науково-технічного розвитку як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Четверта стадія — період дозрівання. На основі використання сучасних технологій і значного збільшення обсягів інвестування національного доходу досягається стійке перевищення обсягів випуску продукції над зростанням кількості населення.

П'ята стадія — суспільство, що досягло високого рівня народного споживання. Період високого рівня масового споживання, провідні галузі економіки переходять на виробництво предметів споживання тривалого користування й послуг.

Теорія стадій економічного зростання, теорії «менеджеризму», «єдиного індустріального суспільства» та інші подібні до них головною метою ставлять доведення неможливості бути головним методом розгляду історії суспільства та його інституцій марксистської формаційної теорії. За цими теоріями, революційні зміни не відіграють суттєвої ролі в перетворенні сучасного суспільства, соціальна революція поступається місцем науково-технічній. Проте навіть з урахуванням фактів, доведених супротивниками формаційного підходу, недоречно його протиставлення цивілізаційному підходові, вони не є альтернативними. Дискусія може точитися лише навколо того, який з цих підходів потрібно визнати базовим. При цивілізаційному підході переважно враховуються духовні чинники, за явного недооцінювання політичних та соціально-економічних. Велика кількість підходів до розуміння «цивілізації» не дає змогу вивести струнку класифікацію. Найсуттєвішим недоліком цього підходу є нехтування головного чинника, що характе-

ризує державу, — належність політичній владі. Це дає змогу дійти висновку про неможливість його самостійного наукового використання.

При вивченні питання типології держави доцільно користуватися як формаційним, так і цивілізаційним підходом, не протиставляючи їх один одному. За певних обставин їх поєднання сприятиме глибшому розумінню проблеми й виробленню спільної основи для типології держав.

4 Альтернативні підходи до типології держави

У світовій літературі, крім зазначених вище підходів, окреслилось немало інших альтернативних підходів до типології держави. Вони не є настільки ґрунтовними, щоб враховувати всі сутнісні риси держав певного типу, але дають змогу виявити важливі особливості держав у межах загальноприйнятих класифікацій.

Чи не найчастіше у світовій літературі пропонувалося поділяти всі держави на демократичні та недемократичні. Останнім часом доволі поширеною є класифікація держав на основі критерію взаємовідносин між частиною суспільства, якій належить влада, і рештою населення. За цією ознакою виділяють тоталітарні, авторитарні, ліберальні та демократичні держави.

Тоталітарна держава характеризується тим, що влада узурпована диктатором або правлячою елітою, держава втручається в усі сфери життя громадян, у правовому регулюванні головним принципом є такий «заборонено все, окрім дозволеного законом».

Авторитарна держава відрізняється від тоталітарної тим, що права та свободи особистості переважно обмежуються в політичній сфері, в інші галузі суспільного життя проникають елементи демократизму й законності, владу утримує бюрократична еліта.

Ліберальна держава характеризується тим, що права та свободи, згідно з законом, діють у всіх сферах життєдіяльності суспільства, проте участь громадян у державних справах переважно формальна. За панування принципу «дозволено все, що не заборонено законом» участь у політичній сфері значно обмежена. У такій державі створюються умови для правової автономії особистості, забороняється необґрунтоване втручання держави в особисту сферу.

Демократична держава характеризується створенням умов для реальної участі громадян у вирішенні державних справ, головні органи держави є підконтрольними народу. Коло прав та свобод широке й гарантоване державою. У всіх сферах суспільного життя дозволено те, що прямо не заборонено законом.

Близькою до попередньої є класифікація держав за способом набуття влади:

– *легітимні* (набуття влади визнається законним як населенням, так і міжнародною спільнотою);

– *нелегітимні* (державна існує де-факто, влада набута незаконним шляхом і не визнається населенням та міжнародною спільнотою).

У межах теоретичного курсу неможливо оглянути всі можливі критерії типології держав, але навіть наведених достатньо для того, щоб усвідомити неможливість виведення єдиної правильної класифікації, здатної враховувати всі особливості всіх держав і при цьому чітко відносити їх до певного типу. Дотепер актуальним у теоретичній науці є питання перехідної держави. Такі держави виникають на різних етапах історії людства й поєднують у собі одночасно ознаки різних типів держав з різних класифікацій.

Усе це лише доводить важливість типології держав, виділення її нових критеріїв, використання різного роду їх поєднань з критеріями, які вважаються класичними. Найважливішими вимогами до процесу типології при цьому залишаються об'єктивність і обґрунтованість.

Контрольні питання

- 1 Дайте визначення типології та типу держави.
- 2 Що лежить в основі формаційного підходу до типології держави? Що таке з його позицій історичний тип держави?
- 3 Які типи держави виділяють сучасні дослідники формаційного підходу?
- 4 Дайте загальне визначення східної держави. Перелічіть її основні ознаки.
- 5 Де виникли рабовласницькі держави та які їх загальні риси?
- 6 Яка форма правління притаманна феодальним державам?
- 7 Які основні положення вчення про соціалістичну державу?

8 На чому ґрунтується цивілізаційний підхід до типології держави? Хто є представником цього підходу?

9 Які є альтернативні підходи до типології держави?

Контрольні тести до теми «Типологія держави»

1 Наукова класифікація, яка відображає логіку історичного розвитку держави та об'єднує держави в певні групи на основі спільних критеріїв, — це:

- а) типологія держави;
- б) тип держави;
- в) суспільно-економічна формація;
- г) ознаки держави.

2 Найбільш загальні риси різних держав, зумовлені певною історичною епохою, розвитком економічних відносин, культури та інших характерних особливостей, — це:

- а) типологія держави;
- б) тип держави;
- в) суспільно-економічна формація;
- г) ознаки держави.

3 Історичний тип суспільства, який базується на тому чи іншому засобі виробництва матеріальних благ та переважаючій формі власності, — це:

- а) типологія держави;
- б) тип держави;
- в) суспільно-економічна формація;
- г) ознаки держави.

4 Назвіть одного з авторів формаційного підходу:

- а) К. Маркс;
- б) А. Тойнбі;
- в) професор Венгеров;
- г) Ростоу.

5 Згідно з формаційним підходом щодо типології держави, існує:

- а) два типи держави;

- б) три типи держави;
- в) чотири типи держави;
- г) п'ять типів держави.

6 Назвіть перший тип держав в історії людства (за формаційним підходом):

- а) рабовласницькі;
- б) феодалні;
- в) буржуазні;
- г) східні.

7 До Східних держав належать:

- а) Єгипет;
- б) Стародавній Рим;
- в) Стародавня Греція;
- г) Англія.

8 До рабовласницьких держав належать:

- а) Стародавня Греція;
- б) Вавилон;
- в) Стародавній Китай;
- г) Стародавня Індія.

9 Економічна основа рабовласницької держави — це:

- а) державна власність;
- б) власність рабовласників;
- в) власність феодалів;
- г) капіталістична приватна власність.

10 Економічна основа східних держав — це:

- а) державна власність;
- б) власність рабовласників;
- в) власність феодалів;
- г) капіталістична приватна власність.

11 Економічна основа феодалних держав — це:

- а) державна власність;
- б) власність рабовласників;
- в) власність феодалів;

г) капіталістична приватна власність.

12 Економічна основа феодальних держав:

- а) державна власність;
- б) власність рабовласників;
- в) власність феодалів;
- г) капіталістична приватна власність.

13 Який тип держав виникає переважно шляхом пролетарської революції:

- а) східні;
- б) феодальні;
- в) буржуазні;
- г) соціалістичні.

14 Соціокультурна система, яка охоплює соціально-економічні, етнічні, релігійні та інші умови життєдіяльності суспільства, — це:

- а) право;
- б) держава;
- в) цивілізація;
- г) суспільство.

15 Скільки цивілізацій виділив А. Тойнбі:

- а) сто;
- б) дванадцять;
- в) п'ятдесят;
- г) двадцять одну.

16 Зазначте форму правління в соціалістичних державах:

- а) східна деспотія;
- б) монархія;
- в) антидемократична республіка;
- г) конституційна монархія.

17 До якого типу держав належить Київська Русь:

- а) до східних;
- б) до феодальних;
- в) до буржуазних;

г) до рабовласницьких.

18 Згідно з ученням А. Тойнбі, цивілізації за рівнем організації поділяються на:

- а) основні та другорядні;
- б) первинні та вторинні;
- в) демократичні та недемократичні;
- г) первинні та другорядні.

19 Назвіть період існування буржуазних держав:

- а) VI-IX ст.;
- б) VI-XI ст.;
- в) II-III ст.;
- г) XVII-XVIII ст.

20 Залежно від способу отримання влади, держави поділяють на:

- а) демократичні та недемократичні;
- б) легітимні та нелегітимні;
- в) буржуазні та соціалістичні;
- г) теократичні та клерикальні.

Завдання для самостійної роботи

- 85% усіх держав, що нині існують, не мають у своїх офіційних назвах ідеологічних або релігійних термінів. Чим, на Вашу думку, можна це пояснити?

Тема 9 ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1 Історія розвитку категорії «правова держава»

З моменту виникнення держави та права людство шукає оптимальні форми взаємодії між особистістю, державою та суспільством. На думку багатьох науковців давнини й сучасності, найкращою формою організації влади, здатної гарантувати належний рі-

вень прав і свобод людини, захищати інтереси всього суспільства, є держава, у якій панує право.

Різні теоретичні концепції, які виражали ідею, суть і поняття правової держави, сформувалися досить давно. Уже в стародавньому світі розпочалися пошуки принципів, належних взаємовідносин і погодженої взаємодії права і влади. Ще в Давній Греції Платон висловив думку про близьку загибель кожної держави, де закон не має сили і знаходиться під чиєюсь владою. Аристотель стверджував, що там, де відсутня влада закону, не може бути місця будь-якій формі державного ладу. Таким чином, досить рано сформувалась ідея про справедливість такої політичної форми суспільного життя людей, за якої право, завдяки визнанню й підтримці публічної влади, стає владною силою. Символічним відображенням подібних уявлень став образ Феміди (богині правосуддя) з пов'язкою на очах, мечем і терезами правосуддя. Вона уособлює єднання сили і права: правопорядок, який охороняється богинею, однаковою мірою обов'язковий для всіх.

Видатний учений епохи феодалізму Фома Аквінський зазначав, що держава необхідна для створення єдиного добробуту, забезпечення умов гідного та розумного життя. Закони, на які спирається державна влада, він зображав як піраміду, верхівка якої — універсальні закони всесвіту.

Подальшого розвитку ідеї правової держави набувають у діяльності вчених Нового часу. У трактуванні Дж. Лока концепція правової держави втілюється в державі, де править закон, що відповідає природному праву та визнає невідчужувані природні права і свободи особи. Таку державу з верховенством права він протиставляв деспотизму. Розробляючи концепцію поділу влади, Ш. Л. Монтеск'є зазначав, що для запобігання зловживанням владою необхідний такий стан речей, за якого різні влади могли б взаємно стримувати одна одну. Поділ і взаємне стримування влади є, згідно з Монтеск'є, головною умовою забезпечення політичної свободи в її відношенні до державного устрою. При цьому він підкреслював, що політична свобода полягає в тому, щоб мати можливість робити те, що мусили хотіти, і не бути примушеним робити те, чого не потрібно хотіти. Свобода є правом робити все, що дозволено законами. Ще один прибічник концепції суспільного договору і природного права Жан-Жак Руссо говорив про обов'яз-

зок держави забезпечувати свободу громадян, яка полягає в добровільному, свідомому виконанні законів.

Ідеї просвітників помітно вплинули не тільки на наступні теоретичні уявлення про правову державу, а й на конституційне законодавство і державно-правову практику того часу. Цей вплив позначився на Конституції США 1787 р., французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., на низку інших правових документів.

Значним є внесок у формування теорії правової держави І. Канта і Ф. В. Гегеля. «Держава, — зазначав Кант, — це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам». Стосовно законодавця Кант формулює обмежувальний принцип його діяльності: те, що народ не може вирішити відносно самого себе, того й законодавець не може вирішити відносно народу. На думку Гегеля, держава — це також право, найбільш розвинене і змістовно багате, уся система права, що включає в себе визнання всіх інших, більш абстрактних прав — прав особистості, сім'ї і суспільства. У діалектичній ієрархії прав держава знаходиться на вершині правової піраміди. Гегель звеличує і боготворить саме правову державу не як апарат насильства, а як усю систему права.

Сам термін «правова держава» (Rechtsstaat) міцно закріпився в німецькій юридичній літературі в першій третині ХІХ ст. Уперше у 1813 році німецький учений К. Велькер використав цю категорію, а його співвітчизник Роберт фон Моль ввів її у науковий обіг.

2 Поняття, принципи й ознаки правової держави

У найширшому розумінні правовою державою є та, де панує право. Згідно з більш конкретним визначенням, **правова держава** — це правова форма організації і діяльності публічно-політичної влади та її відносини з індивідами як суб'єктами права.

У сучасному науковому світі існують певні розбіжності в поглядах на правову державу щодо визначення її головної характеристики. Деякі автори вважають головним верховенство закону, дехто — суверенітет народу, інші — невід'ємні природні права людини.

Отже, сучасні підходи до правової держави можна звести до таких принципів:

- верховенство правового закону;
- реальність прав і свобод індивідів;
- організація й функціонування суверенної державної влади

на основі принципу поділу влади.

У змістовій площині цим принципам відповідають три взаємопов'язані елементи, які у своїй сукупності виражають зміст і специфіку правової держави. Ці компоненти умовно можна назвати так: власне правовий (юридично-нормативний), індивідуально-правовий (компонент прав і свобод індивідів) і організаційно-правовий (інституціонально-правовий).

На основі наведених компонентів, що визначають певну модель правової держави, можна вивести найбільш універсальні ознаки правової держави, що зустрічаються в юридичній літературі.

1 Держава є виразником інтересів громадянського суспільства.

2 Відмова від примату держави над правом, панування правового закону в усіх сферах суспільного життя.

3 Гарантування та всебічний захист свобод людини, її честі й гідності.

4 Чітке розмежування компетенції гілок влади з метою рівноваження і взаємного стримування.

5 Забезпечення демократизму в законотворчості, у правовій державі є не припустимим існування законів, що не відповідають, а тим більше суперечать народній волі.

6 Наявність ефективних форм контролю за діяльністю державних органів, виконанням правових законів, реалізацією чинного законодавства, дотриманням прав та свобод особистості.

7 Налагодження механізмів взаємної відповідальності між державою та особистістю.

Компоненти правової держави, у співвідношенні яких виражається її зміст і сутність.

Юридично-нормативний компонент — виражається у верховенстві правового закону. Для реалізації цього компонента необхідним є існування такого праворозуміння, у межах якого так чи інакше розмежуються право і закон. При цьому право — особли-

вий, незалежний від бажання законодавця соціальний феномен із своїми об'єктивними властивостями; закон — уся сукупність офіційно-владних постанов, наділених примусовою (законною) силою. Головним для такого розмежування є визнання специфіки права, відповідності його критеріям правди і справедливості. Усі загальнообов'язкові акти (конституція, закон, підзаконні акти) мають бути правовими і за змістом, і за порядком, і за процедурою свого прийняття й дії. Річ у тому, що вимоги панування законів і законності за всієї їх важливості все ж таки недостатньо для втілення концепції правової держави, для якої необхідне панування саме правових законів і правової законності. Потрібно, щоб не тільки за назвою, а й за своїм змістом закони й відповідна законність висловлювали ідею панування права, не порушували правових начал і вимог.

Індивідуально-правовий компонент передбачає реалізацію прав і свобод індивідів: існування правової форми і правового характеру взаємовідносин між владою і підвладними суб'єктами як суб'єктами права, визнання й належне гарантування формальної рівності і свободи всіх індивідів, прав і свобод людини й громадянина. Причому правосуб'єктність індивідів, їхніх прав і свобод, правовий характер їхніх відносин з владою — це не продукт владної волі, не її «цар» чи поступки людям, а суттєва складова права, яке об'єктивно формується в суспільстві, дотримання якого — юридичний обов'язок усіх і, насамперед, влади і її представників. У цьому зміст традиційного для ідей правової держави протиставлення прав індивіда феодальним уявленням про їх дарований характер.

Організаційно-правовий компонент передбачає конституційно-правову регламентацію суверенної державної влади відповідно до принципу поділу влади. Реалізація двох перших компонентів можлива лише за умов, що, з одного боку, виключають монополізацію влади в руках однієї особи, органу чи соціального прошарку і, з іншого — забезпечують відповідність усієї системи суспільної влади вимогам права та їх подальшого виконання. Головною з цих умов є поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову. Поділ влади — це резюме й показник розвиненості права і держави, організаційне вираження правового характеру держави, необхідна передумова для режиму панування права і правової за-

конності. Суттєве значення при цьому має інститут конституційно-правового контролю за правомірністю нормативних актів і дій усіх гілок влади.

Концепція правової держави відображає демократичну ідею народного суверенітету, який є основою і джерелом державного суверенітету. Тому народ має право визначати і змінювати форми й зміст свого державно-правового життя.

Зміцнення суверенності державної влади й утвердження влади права являють собою два тісно взаємопов'язані процеси на шляху до правової державності.

Взаємна відповідальність держави й особистості як самостійна ознака правової держави полягає у сформульованій ще І. Кантом тезі: «Кожен громадянин має володіти тією ж самою можливістю примусу до точного й беззаперечного виконання закону відносно того, хто здійснює владу, як і володар стосовно громадянина». Встановлюючи та закріплюючи в законодавчій формі загальнообов'язкові правила поведінки і тим самим обмежуючи свободу суспільства й особистості, держава бере на себе відповідні обов'язки, головним з яких є забезпечення збереження людини і суспільства.

3 Співвідношення правової держави і громадянського суспільства

Громадянське суспільство — система суспільних відносин між людьми, які володіють реальними правами і свободами, що забезпечуються державою. Процес становлення громадянського суспільства охоплює десятки століть, починаючи ще в античних державах, знаходить своє продовження у вільних містах магдебурзького права, реалізується в новітні часи в багатьох державах сучасного світу. Становлення громадянського суспільства залежить від рівня розвитку економічних і правових відносин, стану особистої економічної свободи індивідів, дієвості механізму громадського контролю за діяльністю державно-владних структур.

На думку А. Говарда, суспільство може бути назване громадянським лише з тієї миті, коли за особистістю визнаються невід'ємні права на життя, свободу, приватну власність і коли ці права стають основою всього суспільного устрою. Сучасне розуміння

громадянського суспільства передбачає наявність комплексу суттєвих ознак.

Економічна, соціальна й політична свобода індивідів у громадянському суспільстві. Економічна свобода полягає насамперед у тому, що кожен індивід може бути власником, реально володіти засобами, необхідними для гарантування реального прожиття суб'єкта. Він є вільним в обранні форм власності, виборі професії, роду трудової діяльності. Кожен може розпоряджатися результатами своєї праці. Соціальна свобода передбачає відносну належність індивіда певній соціальній спільноті (клас, нація); він може існувати самостійно, задовольняючи свої потреби та інтереси. Політичний аспект свободи індивіда полягає в його незалежності від держави, здатності критикувати як діяльність держави в цілому, так і її конкретних представників зокрема. Забезпеченою свобода індивіда вважається тоді, коли останній через спеціально створені механізми (суд) здатен захищати її.

Ознаки громадянського суспільства

1 Громадянське суспільство — відкрите соціальне утворення, де забезпечуються свобода слова, гласність, доступ до інформації, право вільного в'їзду-виїзду, свобода пересування. Громадянське суспільство є відкритим для співробітництва не з **чітко визначеним колом суб'єктів, а у планетарному масштабі.**

2 Громадянське суспільство — плюралістична система. Наявність різноманітних суспільних інститутів (трудові колективи, профспілки, економічні асоціації, політичні партії, клуби тощо) дає змогу реалізовувати найрізноманітніші інтереси та потреби індивідів. Плюралізм виявляється в усіх сферах: економічній — рівноправність різних форм власності (приватна, колективна, державна, комунальна); політичній — багатопартійність, наявність великої кількості політичних утворень, через які громадянин може включатися до політичної системи; духовній — забезпечення світоглядної свободи, відсутність переслідування за ідеологічними мотивами, свобода віросповідання.

3 Громадянське суспільство ґрунтується на саморозвитку та самоврядності. Вільні індивіди, об'єднуючись у різні організації задля реалізації своїх політичних, економічних, соціальних інтересів, забезпечують гармонійний розвиток суспільства без втручання держави. Більше того, суспільство обмежує владний вплив держа-

ви, здійснюючи управління власними об'єднаннями на основах громадської ініціативи й самоврядування.

4 Громадянське суспільство — *правове демократичне суспільство*, в якому визнано природні й набуті права людини, де вона здатна впливати на прийняття владних рішень на основі правових процедур, які забезпечує держава.

5 Зв'язок громадянського суспільства з правовою державою. Правова держава — результат розвитку громадянського суспільства й умова його подальшого вдосконалення, вона не суперечить громадянському суспільству, створює для нього нормальні умови функціонування та розвитку.

Отже, *громадянське суспільство* — це самоорганізоване, демократичне правове суспільство, що забезпечує економічну, соціальну, політичну свободу окремого індивіда, плюралізм, створює умови для добробуту й реалізації прав людини і громадянина.

4 Структура громадянського суспільства

Плюралізм громадянського суспільства передбачає існування великої кількості громадських об'єднань, оснований на економічних, політичних, культурних, духовних та інших інтересах індивідів. Щоб подібне утворення ефективно функціонувало, необхідно, щоб воно було певним чином структуроване, щоб існувала налагоджена система взаємодії між його елементами. *Структура суспільства* — *внутрішня будова суспільства, взаємодія його елементів, у якій відображається сучасний стан його розвитку*. Складовими елементами суспільства є різноманітні спільноти та об'єднання людей і стійкі взаємозв'язки між ними.

Структуру сучасного громадянського суспільства можна уявити у вигляді п'яти основних підсистем.

Соціальна підсистема охоплює спільноти людей і взаємини між ними, це первинний елемент системи громадянського суспільства, що чинить значний вплив на інші його складові. До соціальної підсистеми входять, по-перше, відносини, пов'язані з відтворенням людини (це інститут сім'ї і стосунки, пов'язані з її існуванням). По-друге, спілкування людини з людиною як безпосередньо, так і в різноманітних колективах та об'єднаннях. І, по-третє, опо-

середковані відносини між великими соціальними спільнотами (класами, прошарками, націями, расами).

Економічна підсистема передбачає сукупність економічних інститутів та відносин, у які вступають люди під час реалізації відносин власності, виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного суспільного продукту.

Політична підсистема складається з організацій — держави, політичних партій, суспільно-політичних рухів і відносин між ними. У громадянському суспільстві політична система складається не лише із суто владних відносин, а й з тих, що охоплюють проблеми об'єднання громадян у суспільно-політичні організації, проблеми свободи слова, гарантії виборчого права громадян, функціонування форм безпосередньої демократії.

Духовно-культурна підсистема створюється з відносин між людьми, їх об'єднаннями, державою і суспільством загалом з приводу духовно-культурних благ і відповідних установ та інститутів, через які реалізуються ці відносини (освітні, наукові, культурні, релігійні установи).

Інформаційна підсистема — наслідок спілкування людей один з одним безпосередньо й через засоби масової інформації. Інформаційні відносини мають наскрізний характер, пронизують усі сфери громадянського суспільства.

При вивченні окремих елементів громадянського суспільства слід розуміти, що вони перебувають у постійному взаємозв'язку з іншими елементами. Системотвірним чинником, на основі якого упорядковуються усі елементи громадянського суспільства, є право.

Контрольні питання

1 Хто з учених давніх часів наголошував на особливому призначенні права в житті держави? Які аргументи вони наводили?

2 У яких нормативних документах матеріалізувалися ідеї просвітників про державу, право та закон?

3 У чому полягає внесок німецьких учених І. Канта та Ф. В. Гегеля в розробку теорії правової держави?

4 За допомогою яких критеріїв визначають правову державу?

5 Стисло розкрийте зміст компонентів правової держави, у яких виражається її зміст і сутність.

- 6 Розкрийте ознаки правової держави.
- 7 Перелічіть і розкрийте ознаки громадянського суспільства.
- 8 Розкрийте зміст категорії «громадянське суспільство».
- 9 З яких елементів складається структура громадянського суспільства?
- 10 Які елементи включає в себе соціальна підсистема громадянського суспільства?

Контрольні тести до теми «Правова держава і громадянське суспільство»

- 1 Хто в середні віки стверджував, що держава потрібна для забезпечення умов нормального та достойного життя:
 - а) Аристотель;
 - б) Фома Аквінський;
 - в) Жан Жак Руссо;
 - г) Сократ.
- 2 Правова форма організації та діяльності політичної влади, а також її відносини з індивідами як суб'єктами права — це:
 - а) правова держава;
 - б) соціальна держава;
 - в) демократична держава;
 - г) теократична держава.
- 3 Зазначте, що не є принципом правової держави:
 - а) верховенство закону;
 - б) реальність прав та свобод індивіда;
 - в) організація та функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади;
 - г) існування однієї політичної партії та ідеології.
- 4 Хто з філософів розумів державу як об'єднання великої кількості людей, які коряться правовим законам:
 - а) Сократ;
 - б) Кант;
 - в) Гегель;
 - г) Аристотель.

5 Зазначте, що не є ознакою правової держави:

- а) держава виражає інтереси громадянського суспільства;
- б) гарантія та захист прав людини;
- в) відсутність розподілу влад;
- г) відповідальність держави та людини один перед одним.

6 В основі якої концепції лежать погляди англійського економіста Кейнса:

- а) концепція соціальної держави;
- б) концепція елітарної держави;
- в) анархістська концепція;
- г) технократична концепція.

7 Відповідно до якої теорії, демократія — утопія, яка призводить до соціалізму та фашизму:

- а) концепція соціальної держави;
- б) концепція елітарної держави;
- в) анархістська концепція;
- г) технократична концепція.

8 Згідно з якою концепцією, основна мета держави полягає в забезпеченні процвітання панівної раси шляхом заволодіння державою:

- а) фашистські ідеї державності;
- б) концепція національної держави;
- в) анархістська концепція;
- г) технократична концепція.

9 Яка концепція обґрунтовує необхідність максимального втручання держави в життя суспільства та кожної людини:

- а) концепція національної держави;
- б) етатична концепція;
- в) анархістська концепція;
- г) технократична концепція.

10 Відповідно до якої концепції, має бути створено суспільство, де максимально обмежується втручання держави в життя останнього й максимально зростає роль населення в управлінні суспільними справами:

- а) концепція національної держави;
- б) етатична концепція;
- в) анархістська концепція;
- г) технократична концепція.

11 Хто є автором теорії «конвергенції»:

- а) Дж. Мюрдаль;
- б) Дж. Стречі;
- в) Дж. Гелбрейт;
- г) Дж. Кейнс.

12 Яка теорія будується на ідеї стирання державних кордонів у результаті уніфікації всіх сфер життєдіяльності:

- а) теорія «глобалізації»;
- б) теорія «конвергенції»;
- в) технократична теорія;
- г) фашистські ідеї державності.

13 Правова держава розвинутого громадянського суспільства з соціально орієнтованим ринковим господарством, здатна створювати умови для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, — це:

- а) демократична держава;
- б) правова держава;
- в) соціальна держава;
- г) анархістська держава.

14 Зазначте, що не є ознакою соціальної держави:

- а) наявність правової держави та розвинутого громадянського суспільства;
- б) гарантована реалізація економічних, соціальних і культурних прав людини;
- в) соціальна безпека людини гарантується не завжди;
- г) проведення соціальної політики держав, направленої на зміцнення соціальної справедливості.

15 Скільки моделей сучасної соціальної держави виділяють англійські вчені (Н. Фурніс, Т. Тілтон тощо):

- а) дві;

- б) три;
- в) чотири;
- г) п'ять.

16 До якого типу соціальних держав англійські вчені (Н. Фурніс, Т. Тілтон тощо) зараховують держави, де соціальна політика є засобом забезпечення повної зайнятості:

- а) «позитивна держава»;
- б) «соціальна держава»;
- в) «держава добробуту»;
- г) клерикальна держава.

17 До якого типу соціальних держав англійські вчені (Н. Фурніс, Т. Тілтон тощо) зараховують держави, де соціальна політика є засобом контролю:

- а) «позитивна держава»;
- б) «соціальна держава»;
- в) «держава добробуту»;
- г) клерикальна держава.

18 До якого типу соціальних держав англійські вчені (Н. Фурніс, Т. Тілтон тощо) зараховують держави, де соціальна політика є засобом забезпечення «рівності, кооперації та солідарності»:

- а) «позитивна держава»;
- б) «соціальна держава»;
- в) «держава добробуту»;
- г) клерикальна держава.

19 До якого типу соціальних держав англійські вчені (Н. Фурніс, Т. Тілтон тощо) зараховують США:

- а) «позитивна держава»;
- б) «соціальна держава»;
- в) «держава добробуту»;
- г) клерикальна держава.

20 До якого типу соціальних держав англійські вчені (Н. Фурніс, Т. Тілтон тощо) зараховують Нідерланди:

- а) «позитивна держава»;

- б) «соціальна держава»;
- в) «держава добробуту»;
- г) клерикальна держава.

Завдання для самостійної роботи

Накресліть у зошиті схему основних ознак правової держави.
Проведіть порівняльну характеристику правової та соціальної держави.

МОДУЛЬ 3

Тема 10 ПОНЯТТЯ Й СУТНІСТЬ ПРАВА

1 Проблема розуміння права в юридичній науці

Право, як і держава, дуже складний соціально необхідний феномен. На кожному етапі свого розвитку людство по-різному ставиться до права, розуміє його та тлумачить, постійно відкриваючи в цьому багатогранному явищі нові якості. Право глибоко сягає в культуру, світову та національну історію народу, нерозривно пов'язане з такими інститутами, як гуманізм, соціальна справедливість, які є самостійними об'єктами наукових дискусій.

Питання про визначення права в юридичній науці традиційно розглядається як основне. Воно має не тільки власне наукове, а й важливе практичне значення. Від вирішення цього питання залежить з'ясування кола юридичних джерел, які містять норми права, правильне визначення критеріїв правомірної та протиправної поведінки. Відмінність права від «неправа» необхідна для його державної охорони (формування необхідних захисних механізмів), створення фактичних умов для його реалізації тощо. У реальному прояві право виступає у формі ідей, уявлень про право; юридичних приписів, що видає держава; дій та відносин, котрі мають правову природу.

Увесь складний процес пошуку відповіді на питання «що таке право?» знаходить своє відображення в категорії **праворозуміння** (наукова категорія, яка виражає процес і результат цілеспрямованої діяльності свідомості людини, що складається з розуміння права, його сприйняття та ставлення до нього як до чинного та бажаного).

Об'єктом праворозуміння є право як соціальне явище, сукупність конкретних норм, галузь, інститут, конкретна норма.

Суб'єктами праворозуміння є конкретні особи, задіяні у сфері права. Серед них виділяють громадянина, який має мінімальні знання про право; юриста, використання права для якого є професією; вченого — особу, котра вивчає право як явище, володіє сукупністю знань про його історію та сучасність.

Незалежно від суб'єктів, праворозуміння завжди є суб'єктивним, здебільшого виражає погляди конкретних осіб — суб'єктів праворозуміння. На праворозуміння ж впливає сукупність факторів конкретного суб'єкта: особливості епохи, культура, рівень знань про право, філософські, моральні погляди й обставини, покладені в розуміння джерел і передумов виникнення права (людина, Бог).

Ще в Давньому Римі юристи звертали увагу на те, що право не вичерпується однією ознакою або значенням. Платон виокремлював два види розуміння права: природне право (завжди справедливе й добре) та право, корисне для всіх або багатьох у певних державах (цивільне право). Ульпіан визначав право як мистецтво добра і справедливості. Аналогічних поглядів дотримувався давньогрецький мислитель Арістотель, стверджуючи, що право як «регулятивна норма політичного спілкування» має служити «критерієм справедливості».

Повною мірою зберегли свою значущість і актуальність сформульовані античними юристами положення щодо нерозривного зв'язку права і справедливості, права й добра.

З розвитком суспільства й держави змінювалися уявлення про право. З'являється велике розмаїття правових ідей, теорій, кожна з яких має своє обґрунтування. Велика кількість наукових підходів до зазначеної проблеми пояснюється існуванням різних критеріїв, що лежать в основі певних типів праворозуміння. Так, у межах вирішення основного питання філософії (відношення буття до свідомості) за світоглядно-філософським підходом формулюються ідеалістичний та матеріалістичний типи праворозуміння.

Ідеалістичний тип праворозуміння базується на уявленні про первинність правових ідей відносно врегульованих правом реальних суспільних відносин. Джерелом таких ідей могло визнаватися як щось надістотне (об'єктивний ідеалізм), так і похідне від людської свідомості (суб'єктивний ідеалізм). Фома Аквінський та неотомісти робили спробу довести надістотне виникнення права за допомогою реально існуючих правових явищ. Гегель зазначав, що в основі права лежить світовий розум. Даосисти говорили про розвиток природи та суспільства на основі всесвітнього закону «Дао». Іншої думки дотримувалися представники теорії природного права: Дж. Локк, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер тощо. Представники

психологічної юриспруденції (Л. Петражицький, Г. Тард) шукали право у природі людини, інші — у її свідомості.

Матеріалістичний тип розуміння права говорить про реальну обумовленість права суспільними відносинами та процесами. Так, марксистська теорія пов'язує виникнення права з економічною базою суспільства, наголошує на його класовому характері (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Позитивісти (Шершеневич) говорять про право як про створений державою інструмент врегулювання суспільних відносин.

Давньою є суперечка щодо визнання *волі держави або природи людини* як першооснови (вихідного початку) права. За цим критерієм виділяють природно-правову та позитивістську концепції праворозуміння.

Природно-правова концепція сягає корінням у Давню Грецію та Рим і пов'язана з іменами Демокрита, Сократа, Платона, Цицерона, Ульпіана. У Середньовіччі цю теорію розвинув у теологічному вченні Фома Аквінський, але наукового оформлення вона набуває в період зародження буржуазних відносин. Її представниками є Г. Гроцій, Т. Гобс, Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищев. Вони вважали, що право випливає з *природи людини, людського розуму, всезагальних моральних принципів*. Лише таке право є справедливим, незалежно від волі правителів, поширюється на всі племена та народи, є вічним і незмінним. Слід зазначити, що природне право не є правом в юридичному розумінні, воно являє собою мораль та правосвідомість, є передумовою виникнення позитивних законів, і саме ті правові приписи, які відповідають принципам природного права, задовольнятимуть потреби будь-якого суспільства. Природно-правовий підхід дає змогу порівнювати цінність права відповідно до того, як його норми й інститути відображають своїм змістом права і свободи людини й громадянина, охороняють їх специфічними юридичними засобами; проводити відмінність між правом та законом.

Концепція позитивного права. На відміну від прихильників природного права, позитивісти (Шершеневич) вважали, *що існує лише позитивне право — офіційно визнане право конкретної держави*. Ця концепція є опозиційною до концепції природного права, за якої загальні права та свободи є первинними відносно законодавства. Позитивізм ототожнює право й закон, виокремлюючи

право об'єктивне, тобто писане право, встановлене в офіційному порядку, та право суб'єктивне — право конкретної особи, основане на положеннях об'єктивного права.

У наші дні суперечка між цими двома концепціями праворозуміння втрачає свою гостроту. Конституції демократичних держав визнають особисті невіддільні права та свободи людини, які обстоювали прибічники природно-правової концепції (право на життя, особисту недоторканність, свободу думки, слова, право на свободу пересування тощо), і надають їм державного захисту, закріплюючи в писаному, позитивному праві. Головний зміст правового регулювання полягає у трансформації природного права в позитивне, що здійснюється шляхом визнання соціально-правових уподобань людини у джерелах права, тобто приведення природного права в закон.

Альтернативною щодо концепцій природного та позитивного права є **історична концепція**. На думку її прихильників (Гуго, Пухта, Совін'ї), право — історичне явище, котре як і мова, не може бути встановлене договором чи впроваджене за чієюсь волею, а виникає і розвивається непомітно, поступово та стихійно. За цією концепцією, право — це, насамперед, правові звичаї певного народу, закони, що є похідними від звичаєвого права. Тому законодавець має враховувати культурно-історичні та національні особливості права.

Залежно від того, що визнавати базовою основою права (норму права, правовідносини чи правосвідомість), сформувались нормативістська, соціологічна, психологічна концепції праворозуміння.

Нормативістська концепція (Г. Кельзен) ґрунтується на тому, що право — це ієрархія норм, виражених у законах та інших нормативних актах, тобто нормативний регулятор суспільних відносин. На вершині «піраміди» норм стоїть «основна норма», від якої залежить юридична сила й законність інших норм. Кельзен у своєму протистоянні теорії природного права стверджував, що немає жодного іншого права, ніж те, яке спирається на державу, і що обов'язковість правових норм впливає не з моралі, а з державного авторитету.

Соціологічна концепція (Л. Д'юї, Р. Паунд, Є. Ерліх, Р. Ієрінг, Л. Спірідонов) зароджується в середині XIX ст., оформ-

люється в першій половині ХХ ст., наголошує на тому, що право існує лише у власне правовідносинах, його слід шукати не в описах держави, не у психіці, а в реальному житті. Норми права та правосвідомість є лише ознаками права, яке потрібно розглядати не інакше як у дії, у процесі застосування. Творити право мають змогу правозастосовці, зокрема судді. Творцем живого права визнається суддя, правові відносини складаються в суспільстві незалежно від норм. Норма — більш-менш авторитетний початок для винесення судового рішення.

Психологічна концепція (Л. Петражицький, Г. Тард). Істинне право — конкретна психічна реальність (правові емоції людини), що складається з переживання позитивного права, встановленого державою, і переживання інтуїтивного особистісного права (особистих прав та обов'язків). Реально діючим правом визнається інтуїтивне право, саме воно є регулятором поведінки людини.

Концепції праворозуміння виникають постійно, однією з останніх є лібертарно-юридична концепція російського вченого В. С. Нерсисянца. В основу відповіді на питання «що таке право?» покладено критерій принципів, на яких ґрунтується регулювання відносин у суспільстві. За **лібертарно-юридичного типу** праворозуміння *право — регулятивно-управлінська система, в основу формування й функціонування якої покладено принципи формально-юридичної рівності, свободи, справедливості*. Правова форма відносин діє лише там, де діє принцип формальної рівності та норми, що його конкретизують. Усе, що виходить за межі принципу формальної рівності, вважається антиправовим. Ця концепція багато в чому відповідає розробленим давньоримськими юристами постулатам справедливості, природного способу мислення, правосуддя, взаємності правомірностей сторін, які «урівноважують» одна одну за допомогою прав і обов'язків: за правом кожної стоїть її інтерес, який може бути задоволений через обов'язки іншої сторони.

Кожна з розглянутих концепцій має раціональне зерно, проте жодна з них не може встановити істину в останній інстанції, а з нею — і критерії правильності підходів до вивчення й розуміння такого явища, як право. У такій ситуації виникає спокуса об'єднати всі ознаки, що відповідають актуальним потребам правової науки та практики, в єдину концепцію праворозуміння. **Інтегративний підхід** — спосіб теоретичного пізнання і практичного освоєння

соціально-правової дійсності, що дає змогу зібрати воедино, об'єднати всі компоненти права — ідеї, норми й відносини (дії), відобразив тим самим природно-правову природу права, його нормативність, обов'язковість і діяльнісний характер. Прибічники *інтегративного підходу* творцями права визнають усіх тих, чії веління є загальнообов'язковими: право виражається в усьому, що підлягає офіційному захисту як загальнообов'язкові правила; корегують положення правових норм усі ті, на кого покладений відповідний обов'язок. *Право* з цієї точки зору — правова ідея, втілена в нормі (законі) та фактичних правомірних діяч — правопорядку. Такий підхід до права є досить абстрактним і не дає однозначної універсальної для всіх часів, держав та політичних режимів відповіді на питання «що таке право». Будь-яка конкретизація його положень небезпечна суб'єктивізмом, відсутні гарантії того, що подібне об'єднання інтегрує лише досягнення, а не вади різних концепцій. В інтересах ефективної правотворчості і правозастосовної практики корисною є плюралістична взаємодія взаємодоповнюючих концепцій праворозуміння, і саме в суперечках з приводу того, чим є право, досягається вирішення багатьох практичних питань. Інтегративний підхід надає можливість точніше підійти до оцінювання об'єктивного та суб'єктивного в праві, осмислити роль фактичної правомірної діяльності у правотворчому процесі, а отже і природу так званого фактичного права. Утвердження інтегративного підходу має важливе світоглядне значення, що орієнтує масову та професійну правосвідомість на розуміння того, що правове регулювання відносин та вчинків можливе лише там, де об'єктивно існує виконання правовідносин засобами юридичного процесу; що дія права передбачає певні умови, вимагає необхідні ресурси, наявність спеціальних структур, здатних прийняти право та при необхідності примусити до його виконання.

Узагальнюючи більше ніж двотисячолітню історію осягнення природи права, Кант писав: «Юристи дотепер шукають визначення права». Вислів німецького вченого актуальний і на сьогодні, оскільки не існує загально визнаної дефініції права. Більше того, на думку російського вченого Л. І. Спірідонова, навряд чи це завдання взагалі може бути вирішене за допомогою формально-логічних засобів, які лише і можуть бути використані для розробки традиційних визначень.

2 Поняття та ознаки права

Термін «право» може використовуватися в різних значеннях:

а) сукупність можливостей, що впливають з людської природи й відповідають логіці людського розвитку, об'єктивно існуюче право, яке відображає уявлення людей про ідеали справедливості, свободи, виступає еталоном для позитивного права (право на життя, право на самовизначення, на повагу до честі та гідності тощо) — *природне право*;

б) система створених державою офіційних правових норм (приписи, принципи права, правові звичаї) — *об'єктивне право*;

в) певні можливості суб'єкта, його свободи, що впливають з офіційних норм і гарантовані державою (право на працю, право на освіту, право на свободу пересування, право на судовий захист, право власника) — *суб'єктивне право*;

г) система всіх правових явищ, включаючи природне право (*природне право, об'єктивне та суб'єктивне право*);

д) у неюридичному значенні — права членів суспільних об'єднань, моральні права.

У якому розумінні використовується термін «право» в кожному окремому випадку, необхідно вирішувати, виходячи із смислового контексту.

Сформулювати визначення права як соціально-політичного явища доволі складно, проте право — основна категорія юриспруденції, і залежно від того, як ми його визначимо, будуть визначатися інші правові категорії, галузеві поняття, від нього залежить законодавча діяльність, орієнтація юридичної практики, правосвідомість людей. Тому з усвідомленням усієї складності та багатогранності права як явища уніфікованого, загальне розуміння цієї категорії при вивченні юридичної науки й у практичній юриспруденції набуває першочергового значення.

Теорія держави та права як наука переважно має справу із спеціально-юридичним (*позитивним*) поняттям права, згідно з яким воно вважається соціально-юридичним інструментом регулювання суспільних відносин, пов'язаним з державою. *Позитивне право* — це сукупність юридичних норм, що походять від держави та закріплені в законодавстві, тобто право виражене в законодавстві.

Але перш ніж формулювати визначення об'єктивного права, слід згадати про те, що з усіх визначень найповнішим буде те, автори якого намагатимуться розкрити аспекти цього складного явища на основі аналізу його головних ознак. *Ознаки права* — це сукупність основних рис права, що надають йому характер системи нормативного регулювання в суспільстві.

Ознаки юридичного права

1 Державно-вольовий характер права полягає в тому, що право виражає волю суспільства, зумовлену економічними, політичними та соціальними інтересами. Право — вияв волі та свідомості людей на певному етапі історичного розвитку. У ньому виражаються об'єктивні потреби й інтереси всього суспільства, окремих його членів та їхніх об'єднань. В умовах суперечок різних інтересів саме право є інструментом досягнення соціального компромісу як вираження загальносоціальної волі. Будь-яке право є виявом волі, проте не кожна воля знаходить своє вираження у праві. Право у знаходженні соціальних компромісів спирається на силу та авторитет держави як організації, що бере на себе обов'язок піклуватися про загальносоціальні справи. Лише та воля набуває публічного й офіційного характеру, яка базується на державних веліннях або набуває державного визнання.

2 Нормативність права полягає в тому, що юридичні права та обов'язки виникають не на основі державної волі суспільства, яка тлумачиться учасниками суспільних відносин, і не на основі окремих офіційних велінь посадовців. Право виражається зовні як система офіційно визнаних та діючих у державі юридичних норм — правил поведінки загального характеру. Загальні норми дають змогу не вирішувати кожного разу одне й те саме питання знову і знову, а створюють універсальні правила поведінки для будь-кого, хто потрапив у передбачену ними життєву ситуацію. Знання цих правил полегшує людині вибір правильного варіанта власної поведінки за певних умов та обставин. Нормативність демонструє, що право містить у собі та фіксує відносини, нормальні для певного суспільства, найбільш типові, стійкі, повторювані. Саме цю систему норм прийнято називати правом в об'єктивному розумінні, тобто правом, що офіційно діє у межах окремої держави. Норми — це правила поведінки, що визначають права, обов'язки та відповідальність учасників суспільних відносин.

3 *Владно-регулятивний характер* права розкриває специфіку його функціонування як головного регулятора суспільних відносин. На відміну від інших соціальних норм, право є державним регулятором, що регулює відносини між людьми відповідно до державної волі суспільства. Саме тому право держави може бути лише одне, пов'язане з нею. Право є високоефективним інструментом реалізації державної влади, єдиною нормативною системою, яка через вплив на відносини між людьми викликає юридичні наслідки. Право — не творець, а лише регулятор і стабілізатор суспільних відносин. Специфіка регулятивної ролі права полягає в тому, що право встановлює взаємні права та обов'язки, які гарантуються й охороняються державою. Воно є обов'язковим атрибутом будь-якої державності. Порівняно з іншими соціальними регуляторами, право — найефективніший регулятор.

4 *Загальнообов'язковість* полягає в тому, що норми, які містять правові приписи, встановлюють права та обов'язки сторін, є не просто загальними, а всезагальними — обов'язковими для всіх суб'єктів. На відміну від решти соціальних норм (моралі, звичаїв, корпоративних норм тощо), за допомогою норм права можна досягти максимальних результатів — охоплення всіх суб'єктів єдиними правилами поведінки. Загальнообов'язковість полягає ще й у тому, що норми права поширюються на всіх осіб, які потрапили до сфери дії права, незалежно від того, як вони ставляться до цих норм.

5 *Зв'язок із державним примусом* полягає в тому, що загальнообов'язкові норми, які виражають державну волю, охороняються від посягань державою, що володіє монополією на примус. Примусовість виражається в тому, що в разі невиконання особою добровільно вимог норм права її можна примусити це робити за допомогою примусу або насильства, покарати за порушення правових вимог. Державний примус — специфічна ознака права, що відрізняє його від інших форм соціального регулювання. Силою державного примусу визначається сфера особистої свободи суб'єкта права та її межі. Суб'єкт, який діє в межах права, є вільним, дії, які виходять за ці межі, тягнуть за собою примусовий державний вплив. Цей вплив реалізується у двох напрямках:

- 1) примусення правопорушника відшкодувати заподіяну шкоду;
- 2) покарання правопорушника.

6 *Формальна визначеність* надає реального значення всім переліченим ознакам права. Право може бути ефективним лише тоді, коли його положення мають суворо визначений за змістом характер і отримують зовнішнє, переважно документальне оформлення. Питання, пов'язані з визначенням меж дозволеної та забороненої поведінки, застосуванням державного примусу, вирішуються за допомогою закріплення нормативних положень в офіційно встановленій формі (закони, інші нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові звичаї, які підлягають єдиному тлумаченню). Формальна визначеність зумовлює специфічну структуру правових норм. Ця ознака надає нормам права чіткості, стабільності, реальної застосовності.

7 *Системність* виражається в тому, що право складається із сукупності взаємодоповнюючих норм, воно є складним системним утворенням: усі правові приписи чітко розподіляються, але при цьому узгоджуються між собою. Зрозуміти зміст правової норми та застосувати її можливо лише в комплексі, у сукупності з іншими нормами. У праві всі явища взаємопов'язані, дія одних норм права тягне за собою дію інших.

Деякі автори виділяють серед ознак права такі, як динамізм і стабільність, реальну застосовність, нетотожність права та закону тощо. Але недоречно плутати ознаки з якостями, котрі визначають право як явище, що реально функціонує. Так, динамізм і стабільність демонструють зв'язок права з регульованими ним суспільними відносинами. Право покликане вносити стабільність у суспільні відносини за умов їх постійної зміни. Стабільність права вказує на його стійкість, відносну постійність. Разом з тим право враховує нові суспільні відносини, чутливо реагує на них, у цьому виявляється його динамізм. *Динамізм права* — його здатність змінюватися залежно від зміни умов життя суспільства. Негативними проявами є і зайва стабільність, і зайвий динамізм права. Перша уповільнює розвиток суспільних відносин, другий завдає нестабільності суспільним відносинам, погано впливає на авторитет права як регулятора суспільних відносин. У праві мають гармонійно поєднуватися елементи стабільності й динамізму, лише за цих умов воно може бути ефективним регулятором суспільних відносин.

Реальна застосовність права означає, що воно мусить відповідати умовам життя та рівню розвитку суспільства. Найпрогресив-

ніші, демократичні норми не будуть діяти в суспільстві, яке не здатне їх сприймати. Тому найліпшим є варіант, коли правові приписи будуть не тільки прогресивними, а й придатними для використання в конкретному суспільстві. Реальна застосовність права залежить від багатьох позицій. Так, воно має не лише встановлювати деякі правила-декларації, а й передбачати механізм їх утілення в житті.

Отже, з урахуванням перелічених ознак визначення права, яке використовується в навчальних цілях, можна сформулювати так: **право** — це регулятор суспільних відносин, який являє собою сукупність загальнообов'язкових та формально визначених норм, що виражають державну волю суспільства, видаються або санкціонуються державою і охороняються силою державного примусу.

3 Сутність права

Ми пересвідчилися в тому, що проблема розуміння права є доволі складною, оскільки в ньому знаходять відображення найрізноманітніші інтереси та потреби представників суспільства, характер економічного розвитку, співвідношення політичних сил, особливості культури, історична епоха. Питання визначення сутності права без перебільшення є одним із найважливіших в усій правовій науці, адже в сутності права відображається сукупність його найважливіших якостей та глибинних зв'язків.

Сутність права — головна, внутрішня, відносно стійка якісна основа права, яка відображає його істинну природу та призначення в суспільстві.

При розгляді сутності права важливо враховувати два аспекти:

- будь-яке право, насамперед, є регулятором відносин (формальний бік);
- право обслуговує чийсь інтереси (змістова сторона).

Регулятивна природа права визначається тим, що воно має вольовий характер. Принципово важливим є те, чия воля знаходить вираження у праві, інтереси яких груп та прошарків воно захищає. З цієї позиції головними підходами до визначення сутності права є *класовий і загальносоціальний*. За класового підходу право визначається як система гарантованих державою юридичних норм,

що виражають піднесену до рівня закону волю господарюючого класу. Проте цей підхід не є універсальним для будь-якого права. У рабовласницьких та феодальних державах класову сутність мала вся система регулювання суспільних відносин, а не лише право, яке, за винятком римського приватного права, залишалось нерозвинутим і переважно традиційним. Головною його рисою була не класовість, а державна примусовість. Класовий підхід до визначення сутності права заперечується проголошеними в сучасних демократичних країнах пріоритетами розбудови правової держави — представника інтересів громадянського суспільства.

Як доречно зазначає російський учений В. І. Леушин, право ґрунтується на трьох китах: моралі, державі та економіці. Право виникає на основі моралі, держава надає йому офіційності, гарантованості, сили; економіка — це головний предмет регулювання, першопричина виникнення права та сфера, де мораль виявила як регулятор свою несталість. Мораль, держава, економіка — зовнішні чинники, що зумовили виникнення права як нового соціального явища. Специфіка ж права полягає в тому, що в центрі його знаходиться окрема людина з власними інтересами, потребами та свободою. І саме у праві закріплюється свобода кожної окремої людини.

Ці положення відповідають тому, що право виражає загальну волю, пріоритети та цінності людської особистості. Загальна воля є результатом узгодження інтересів усіх учасників суспільних відносин. Виокремлення сутності права як критерію загальної волі надає йому властивості загальносоціального регулятора, інструмента досягнення суспільного компромісу й миру. Таке розуміння сутності права виключає тлумачення його як знаряддя насильства, засіб подолання індивідуальної волі. Ознаками загальної волі, вираженої у праві, є такі:

- забезпечення й захист силою державної влади;
- вираження узгоджених інтересів учасників суспільних відносин;
- специфічні форми зовнішнього вираження у вигляді офіційних документів;
- забезпечення організованості, упорядкованості суспільних відносин;

– конкретизація як міра свободи, гарантованої та захищеної державою;

– зумовлення характером життєдіяльності суспільства.

З позицій такого підходу, сутність права — це зумовлена характером життєдіяльності суспільства, виражена в офіційних документах держави *загальна воля* як результат узгодження інтересів учасників суспільних відносин, що забезпечує їх організованість, упорядкованість, стабільність, розвиток і конкретизується як міра гарантованої та захищеної державою свободи окремого індивіда.

З позицій урахування того, що право є владним *нормативним регулятором* поведінки людей, сутність права включає в собі два аспекти: *ціннісно-нормативний та регулятивний*.

4 Основні принципи права

Окремим елементом вираження сутності права є його принципи, що розвивалися та набували нових якостей протягом усієї тривалої історії функціонування права. Зазвичай під терміном «принцип» розуміють основну ідею, яка лежить в основі діяльності. Отже, принципи права — основа права.

Принципи права — *основоположні правові ідеї, що визначають зміст і соціальне призначення права*. У принципах права відображаються очікування й уподобання членів суспільства стосовно того, яким право має бути, яким має бути його регулятивний вплив. Принципи права є об'єктивно-суб'єктивними, вони зумовлені об'єктивними обставинами суспільного розвитку та суб'єктивним відображенням цих обставин у свідомості людини. Вихідні ідеї права змінюються разом з історичним розвитком суспільства, із зміною суспільної свідомості. Але не кожна ідея про право стає його принципом. Принципи права відображені у законодавстві. Вони пояснюються у практиці правового регулювання, мають найвищий рівень абстрагування від регульованих відносин, позбавлені конкретики, є стрижневим компонентом усієї системи права, надають йому логічності та послідовності, виражають загальний масштаб поведінки без вказівки на права та обов'язки, відображають панівну в суспільстві систему цінностей, обґрунтовуються нею, є керівним початком при вирішенні певних юридичних справ

(особливо при застосуванні аналогії права у правозатосовній практиці).

Одним з найбільш принципів та проблемних питань правової системи є спосіб закріплення принципів права. Принципи права можуть бути закріплені прямо (фіксуються в тексті нормативно-правового акта) й непрямо (зміст принципу виводиться із змісту як певного акта, так і законодавства загалом).

Принципи права відіграють дуже важливу роль у правовій системі. Вони зумовлюють несуперечливість правових положень, забезпечують єдність правової системи. Кожна нова норма має перевірятися на відповідність принципам права.

Усі принципи, які закріплені у праві та виражають його сутність, поділяють на дві групи.

Загальносоціальні принципи права характеризують як право в цілому, так і демократичне суспільство, в якому воно функціонує. Ці принципи фіксують, закріплюють основи суспільних відносин. До загальносоціальних принципів права зараховують такі: *політичні основи права* (свобода, демократизм, розподіл влади); *економічні основи права* (свобода економічної діяльності, рівність усіх форм власності); *моральні основи права* (гуманізм, визнання пріоритету прав і свобод людини та громадянина, соціальної справедливості).

Посилену увагу теорія держави та права звертає на **спеціально-юридичні принципи права**, оскільки саме вони розкривають вихідні ідеї, які лежать в основі функціонування правової системи окремої держави. Ієрархію цієї системи принципів становлять *загальноправові, галузеві, міжгалузеві* принципи та принципи окремих правових інститутів.

Загальноправові принципи характеризують усю систему права, розкривають напрями її розвитку й функціонування, стосуються всіх правових галузей та інститутів. Саме ці принципи права сьогодні набули універсального значення, оформлені в галузі прав людини і громадянина та закріплені на міжнародному рівні. Розглянемо деякі з головних загальних принципів права.

1 Принцип свободи свідчить про те, що право виступає як рівень свободи (політичної, економічної, ідеологічної). Цей принцип реалізується через надання свободи свідомого та відповідального обрання варіанта поведінки в межах правової норми. Отже, свобо-

да не означає свавілля, зворотним боком свободи є відповідальність. Свобода одного суб'єкта права не повинна втручатися в межі свободи іншого.

2 Принцип справедливості означає, що право є рівнем справедливості, який відображає відповідність вкладеного й отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини, котрі підлягають правовому регулюванню. Принцип справедливості містить у собі вимоги щодо відповідності між практичною роллю різних індивідів у житті суспільства та їх соціальним становищем, між працею та винагородою, між правами й обов'язками суб'єктів права. У правовій сфері цей принцип має чіткий, формально визначений характер, закладений у правах та обов'язках, методах заохочення та покарання.

3 Рівноправ'я громадян є втіленням принципу справедливості. Рівноправ'я як юридичну категорію необхідно відрізнити від поняття рівності, яка є матеріальною основою рівноправ'я. Не всі елементи соціальної рівності можуть отримати закріплення у праві. Право не може гарантувати абсолютної рівності учасникам правовідносин. Рівність у праві — це, насамперед, рівність можливостей, рівність перед законом та судом.

4 Єдність прав та обов'язків полягає в тому, що надані громадянину права співвідносні з його обов'язками, будь-яке право може бути реалізоване лише через закріплення певного обов'язку.

5 Гуманізм виявляється в тому, що людина, її права та свободи визнаються найвищою правовою цінністю. Ця теза у більшості конституцій розвинутих демократичних країн набула нормативного оформлення. Однією з головних цілей правової діяльності є створення всіх умов, необхідних для нормального існування й розвитку особистості.

6 Поєднання переконання та примусу у праві. Переконання та примус — головні методи управлінського впливу. Одним з провідних завдань правової системи є їх вдале поєднання. Переконання виражається, насамперед, у тому, що ознайомлення із змістом правових норм призводить до усвідомлення доцільності закладених у них моделей поведінки. Додатковими критеріями дієвості норм права є елементи примусу (запобіжні, правовідновлювальні, превентивні заходи, заходи юридичної відповідальності).

7 Демократизм як належність влади народові реалізується не лише через державні, а й через правові інститути (право й законодавство виражають волю народу, закріплюють форми безпосередньої та представницької демократії).

8 Принцип законності виражається у вимогах точного та неухильного виконання юридичних приписів усіма суб'єктами права: фізичними та юридичними особами, державними органами й посадовцями.

У межах курсу теорії держави та права вивчаються переважно загальноправові принципи. Інші групи принципів більш детально розглядаються при вивченні галузевих юридичних дисциплін.

Галузеві принципи — вихідні положення, у межах яких розвивається певна галузь права. Вони властиві окремим галузям. Так, у цивільному праві панує принцип формальної рівності сторін у майнових відносинах, принцип презумпції невинуватості відповідача. У міжнародному публічному праві панують принципи поваги до державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи інших держав тощо. Принцип рівності подружжя діє в сімейному праві, принцип індивідуалізації покарання — у кримінальному праві.

Міжгалузеві принципи — вихідні положення, на основі яких розвиваються й функціонують декілька самостійних, часом доволі споріднених, галузей права. Наприклад, принципи гласності та змагальності судового розгляду, національної мови судочинства діють у кримінально-процесуальному й цивільно-процесуальному праві; принципи недоторканності власності, свободи договорів — у цивільному, господарському, банківському праві.

Принципи правових інститутів — положення, що визначають основи функціонування групи норм у складі галузі права. Так, інститут договору в цивільному праві базується на принципах обов'язковості виконання умов договору, неприпустимості односторонньої відмови від виконання угоди тощо.

5 Функції права та його соціальна цінність

Функції права — основні напрями правового впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Розгляд функціонального аспекту права дає змогу вивчати його у процесі реальної життєдія-

льності. За характером безпосереднього впливу на суспільні відносини функції права поділяють на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції — напрями впливу права на суспільні відносини за допомогою неюридичних засобів (тих, які не породжують юридичних наслідків).

Інформаційна — інформування громадян, тобто доведення до адресата відомостей про напрями регулювання суспільних відносин, їхні права, обов'язки та відповідальність.

Орієнтуюча — джерело орієнтації суб'єктів на позитивні правові установлення, що передбачає формування готовності діяти відповідно до вимог його норм.

Виховна — право разом із мораллю та релігією здійснює цілеспрямований вплив на поведінку суб'єктів із метою формування певних зразків поведінки.

Інтегративна — право як інструмент забезпечення єдності суспільства, формування у членів суспільства установки на дотримання групових стереотипів правомірної поведінки.

Соціалізацій — право втручається в соціальну сферу, схиляє соціальні групи до певних форм поведінки, взаємодії, у суспільстві виникають різноманітні зв'язки, через право всі індивіди приєднуються до єдиної системи соціальної організації.

Соціального контролю — приведення фактичної поведінки до єдиного стандарту, процес зведення до мінімуму розбіжностей, що виникають між вимогами правової норми та її фактичною реалізацією.

Культурно-історична — нагромадження у праві культурних надбань людства (демократія, права людини, конституціоналізм тощо).

Спеціально-юридичні функції — напрями впливу права на суспільні відносини за допомогою юридичних засобів.

Регулятивна — завданням цієї функції є регулювання суспільних відносин, безпосереднє закріплення прав та обов'язків учасників правовідносин (суб'єктів права).

Регулятивно-статична — забезпечення стабільності в суспільстві, закріплення суспільних статусів, принципів діяльності, правових дефініцій (закріплення основних прав і свобод особисто-

сті, компетенції посадових осіб, визначення правової термінології тощо).

Регулятивно-динамічна — регулювання відносин, обслуговування засобами права тих чи інших соціальних процесів, функція забезпечення активної поведінки суб'єктів права.

Охоронна — захист суспільних відносин через правовий вплив. Головним її призначенням є охорона норм права від порушень, встановлення в суспільстві стану законності та правопорядку, гарантування державою заходів юридичного захисту і юридичної відповідальності. Реалізується функція переважно за допомогою забороняючих норм, за її допомогою здійснюється нормальна реалізація регулятивної функції.

Охоронна функція виражається у таких діях:

– встановленні правових заборон на скоєння протиправних дій;

– визначенні юридичних санкцій, що передбачають відповідальність за порушення норм права;

– безпосередньому застосуванні юридичних санкцій щодо конкретних правопорушників.

Цінність права — його сутнісна характеристика, яка надає можливість йому залишатися унікальним соціально корисним явищем. **Цінність права** — це його здатність служити метою та засобом для задоволення соціально справедливих потреб індивідів і суспільства в цілому, стверджувати справедливі й гуманні начала у взаємовідносинах особи та влади, виступати силою, що протистоїть свавіллю. Соціальна цінність права полягає в тому, що воно дає змогу забезпечити порядок у суспільних відносинах, надає їм цілісності, визначає межу дозволеної свободи й обсяг нормальних активних дій людини тим, що протидіє незаконним посяганням на сферу правомірної діяльності за допомогою механізмів юридичної відповідальності та решти примусових заходів. Право надає діям людей організованість, упорядкованість, узгодженість, забезпечує їх підконтрольність. Право є засобом цивілізації відносин. Державно організоване суспільство не може обійтися без права, яке виступає незамінним засобом державного управління. Загальносоціальна цінність права полягає в тому, що воно впливає на поведінку й діяльність людей за допомогою узгодження їх специфічних інтересів. Воно також є виразником і масштабом свободи особи в сус-

пільстві, визначаючи при цьому не свободу взагалі, а міру цієї свободи. Право протистоїть свавіллю, безконтрольності окремих осіб та груп людей. У цьому сенсі право — це об'єктивно обумовлена в конкретних історичних умовах форма свободи в діях та вчинках людей, у їх взаєминах. Право є формальною свободою. Цінність права, таким чином, полягає в тому, що воно пронизане гуманними початками, а саме відкриває доступ особи до благ, виступає дієвим засобом її соціального захисту. Правові підходи — основа та єдиний можливий цивілізований засіб вирішення проблем міжнародного та міжнаціонального характеру, ефективний інструмент досягнення соціального миру, зняття напруження у суспільстві.

Контрольні питання

- 1 Причина відсутності єдиного розуміння такого явища, як право.
- 2 Складність інтегративного підходу до розуміння права.
- 3 Значення терміна «право».
- 4 Ознаки юридичного права.
- 5 Сутність такої ознаки права, як нормативність.
- 6 Вияви зв'язку права з державним примусом.
- 7 Аспекти сутності права.
- 8 Характеристика принципів права.
- 9 Характеристика функцій права.
- 10 Поділ права на матеріальне та процесуальне.

Завдання для самостійної роботи

Спробуйте визначити, як співвідносяться між собою поняття «право» та «свобода».

Визначить, чи є відмінності у значенні терміна «право» у таких конструкціях: право людини на життя; кримінальне право; право господаря; право міжнародних організацій; право ґрунту та право крові; юридичне право. Яке значення має цей термін у наведених прикладах?

Тема 11 ПРАВО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

1 Поняття й елементи нормативного регулювання

Суспільство є доволі складною системою відносин, на основі яких задовольняються потреби та інтереси людей. Кожна система потребує врегулювання правил, за якими функціонує. Для того щоб суспільство було упорядкованим, організованим, узгодженим, здійснюється соціальне регулювання. Поведінка, діяльність людей, відносини, у які вони вступають, є об'єктом регулювання різноманітними нормами. Вся сукупність норм, за допомогою яких здійснюється регулювання поведінки та діяльності людей, становить систему нормативного регулювання суспільних відносин. Таким чином, **нормативне регулювання** — *упорядкування поведінки людей у різних сферах життєдіяльності за допомогою соціальних норм*. Розвиток людства зумовив існування великої кількості різноманітних систем норм, пов'язаних між собою. Норми є необхідним елементом життя суспільства, гарантом забезпечення суспільного управління, організації.

Норми — *певні правила, зразки, моделі поведінки учасники суспільного спілкування*. Розглядаючи питання регулювання суспільних відносин, не можливо не зупинитися на тому, що всі норми, які існують у суспільстві, поділяють на соціальні й технічні. *Технічні норми* посідають своєрідне місце в системі соціального регулювання, вони регулюють відносини між людьми та природою, технікою, знаряддями праці, виробництвом. *Соціальні норми* регулюють відносини між людьми і їх об'єднаннями. Технічні норми ґрунтуються на пізнанні законів природи, особливостей техніки та знарядь праці. Недотримання технічних норм може призводити до невіправних наслідків для людини та природи (хвороби, травми, аварії, катастрофи). Якщо технічні норми пов'язані з поведінкою людини, вони набувають соціального значення (правила гігієни, правила техніки безпеки). У разі надання державою обов'язковості техніко-соціальним нормам та формування в відповідних документах, вони набувають правової сили і стають техніко-юридичними (правила протипожежної безпеки, правила експлуатації автотранспорту, перевезення токсичних речовин, правила поведінки зі зброєю, державні стандарти тощо). Їх ознаками стають загально-

обов'язковість і можливість спиратися на заходи державного примусу (невиконання може тягнути адміністративну, дисциплінарну або кримінальну відповідальність).

Система соціальних норм складається з різних груп норм, взаємопов'язаних між собою. У процесі регулювання суспільних відносин соціальні норми взаємодіють, тобто активна роль однієї групи доповнюється, конкретизується іншими групами соціальних норм. Соціальні норми як правила регулювання сумісної поведінки людей визначають рівень дозволеної та забороненої поведінки. Процес їх формування і входження в суспільство зумовлений і об'єктивними, і суб'єктивними чинниками, тобто виробляють їх люди, але потреба в них викликана об'єктивною необхідністю. Соціальні норми регулюють не будь-які, а найбільш повторювані, масові вчинки, норма є загальним стереотипом, випадкові дії не можуть відбиватися в нормі. Показником ефективності соціальних норм є стан добробуту та взаємодії суспільства, стан законності й правопорядку.

Отже, до найбільш характерних загальних властивостей усіх соціальних норм слід зарахувати такі:

1 Є правилами соціально значущої поведінки членів суспільства.

2 Система соціальних норм є відбитком певного історичного етапу розвитку суспільства, норми зумовлені низкою історично-національних особливостей суспільства.

3 Норми мають об'єктивний характер, тобто зумовлені процесами, які діють з історичною необхідністю.

4 Формуються в результаті свідомо-вольової діяльності людини.

5 Предмет регулювання соціальних норм лежить у соціальній сфері — це типові соціальні зв'язки й суспільні відносини.

6 Діють лише в системі — дія однієї норми викликає дію іншої.

7 Визначають основні умови, форми та межі поведінки людини в різних сферах життєдіяльності.

8 Соціальні норми мають загальний характер, розраховані на тривале використання великою кількістю суб'єктів.

9 Підтримуються силою або авторитетом певної соціальної спільноти.

10 Соціальні норми обов'язково пов'язані з інтересами окремих індивідів, груп, колективів, людства в цілому (соціальні норми, у яких відбиваються інтереси всього людства, є загальнолюдськими, саме на них базується міжнародне співробітництво).

2 Класифікація соціальних норм

Класифікація соціальних норм є доволі складним завданням, оскільки вона може здійснюватися за різними критеріями. Найбільш поширеними критеріями їх класифікації є спосіб утворення, спосіб вираження, сфера регулювання суспільних відносин та спосіб забезпечення виконання норми (механізм впливу).

За способом утворення норми поділяються на *стихийні* — ті, утворення яких не можна відстежити в часі й просторі, виникають незалежно від волі окремих людей і їх об'єднань, як правило, не мають документальної фіксації (звичаї, мораль); *створені свідомо* — норми, створені людьми та їх об'єднаннями для врегулювання наявних відносин (корпоративні, правові), зазвичай, мають документальне оформлення і захищаються за допомогою примусу. При цьому момент виникнення норм, які зараховують до створених свідомо, не завжди є моментом офіційного закріплення, вони скоріше об'єктивуються у праві, набувають юридичного закріплення й державного захисту. Спочатку з'являється традиція святкувати релігійні та деякі громадські свята, і лише згодом встановлюється дата державного свята, яке є вихідним днем.

За способом вираження норми поділяються на письмові (норми права, корпоративні норми) та усні (звичаї, мораль).

За сферою регулювання суспільних відносин (за предметом регулювання) норми поділяються на *політичні, економічні, екологічні* тощо. Цей перелік не є вичерпним, кількість груп норм у цій класифікації відповідає кількості сфер суспільних відносин, які виділяє дослідник.

Політичні норми регулюють відносини між класами, націями та народами. На основі цих норм упорядковуються суспільні й державні процеси, пов'язані із захопленням, утриманням і реалізацією влади в суспільстві. Ці норми регулюють участь народу в державній владі та житті держави, їх доволі часто закріплюють на офіційному рівні, тобто вони стають нормами права. Так, Консти-

туція України містить велику кількість політичних норм. Окрім того, існують політичні звичаї, наприклад, норми дипломатичного етикету (протокол), ведення передвиборної агітації. Деякі політичні звичаї офіційно закріплюються і стають правовими. Прикладом цього може бути урочисте проголошення тексту депутатської присяги старшим за віком депутатом. Також політичні норми можуть мати корпоративний характер, до таких норм можна зарахувати програмні документи політичної партії.

Економічні норми діють у господарчому житті суспільства, пов'язані з власністю, виробництвом та розподілом матеріальних благ. Ці норми регулюють відносини в різних галузях промисловості, торгівлі, фінансової системи, діяльність банків, бірж, податки. Як і політичні норми, економічні норми можуть виражатися у формі права, звичаїв, корпоративних норм. Найбільш яскравим прикладом економічних норм, які набувають юридичного закріплення (стають правовими), є норми законів про державний бюджет.

Екологічні норми регулюють відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища, галузі природокористування тощо.

За способом забезпечення (механізмом впливу) норми поділяють на правові, релігійні, звичаєві, корпоративні, моральні.

Правові норми — правила поведінки, що мають ознаки загальнообов'язковості, формального вираження, створені або санкціоновані державою. Особливість механізму забезпечення правових норм полягає у можливості використання державного примусу до суб'єктів правової поведінки. За цими нормами «стоїть» держава.

Релігійні норми — правила поведінки, що регулюють відносини тих, хто вірить у Бога, із церквою, Богом, між собою, організацію та функціонування релігійних організацій. Особливість механізму забезпечення реалізації норм релігії полягає в тому, що він оснований на вірі в Бога та відповідальності перед ним за діяння, що не відповідають релігійним канонам.

Звичаї — правила поведінки, що вкоренилися в суспільній практиці внаслідок тривалого повторення та сприйняття їх як нормальних. Звичаї — найдавніші соціальні норми, вони були основною формою регулювання відносин у додержавному суспільстві. Обов'язковість звичаїв зумовлюється або обставинами суспільного

життя, або визнанням певного суспільного авторитету. Виконуються звичаї добровільно, порушники їхніх вимог можуть бути піддані лише заходам суспільного впливу (громадський осуд).

Звичаї мають багато форм вияву. Зокрема, існують звичаї ділового *обігу* — правила, що склалися та набули широкого вжитку у будь-якій галузі підприємництва, не передбачені законодавством незалежно від того, зафіксовані вони в документальній формі чи ні. Звичаї ділового обігу не застосовуються, якщо вони суперечать положенням законодавства або договору сторін. Визнані та санкціоновані державою звичаї стають джерелом права — *правовим звичаєм*.

Близькими до звичаїв є *традиції* — усталені способи поведінки людей, елементи соціальної та культурної спадщини, що передаються з покоління в покоління й зберігаються в певних суспільствах і соціальних групах протягом тривалого часу. Традиції є ширшими за змістом, аніж звичаї, у тому сенсі, що вони визначають спосіб життя соціальної спільноти, лежать в основі системи соціального регулювання.

Традиції нерідко мають зовнішнє вираження у формі *обрядів* — традиційних дій або комплексу вчинків людини, що супроводжують важливі моменти в її житті або житті спільноти і стають правилами поведінки (весільний обряд, обряд поховання). Урочисті обрядові церемонії мають назву *ритуалу*. Ритуалами можна вважати різновид звичаїв або традицій, організованих державою та забезпечуваних нею. Наприклад, покладання квітів до меморіалів, прийняття присяги в системі Збройних сил. Ритуал може бути прив'язаний до певної події та проводитись з її настанням (військовий парад).

Корпоративні норми — правила поведінки, встановлені в організації (корпорації) з метою досягнення мети її функціонування, приймаються в громадських організаціях, трудових колективах, профспілках, комерційних організаціях тощо. Ці правила регламентовані переважно статутами та мають організаційний характер, вони визначають порядок створення організації, її призначення, права й обов'язки її членів. Ці норми регулюють поведінку лише тих, хто є представником такої організації, виражають і захищають інтереси саме цих осіб. Корпоративні норми — це правила поведінки, що висуває організація до власних членів. Механізмом забез-

печення виконання корпоративних норм є відповідальність особи перед організацією. Добровільне перебування в колективі завжди ґрунтується на особистих інтересах його учасників, отже, передбачає виконання корпоративних правил. Крайньою формою відповідальності учасника організації є позбавлення його членства (вигнання, відрахування).

Норми моралі — правила поведінки, що базуються на уявленні людей про добро і зло, справедливість, честь і гідність, духовність, обов'язок, совість. Моральні норми переважно набувають для людини вигляду принципів, які лежать в основі її діяльності, визначають внутрішній рівень належної та неналежної поведінки. Але принципи моралі — основні керівні начала, що охоплюють суспільне й особисте життя людини, починають діяти лише тоді, коли затверджуються в самосвідомості особистості. Головним принципом моралі (моральним імперативом) є здавна відомий постулат: *«Стався до інших так, як ти хотів би, щоб вони ставились до тебе»*. Мораль має історичний характер, доволі значний вплив на формування моральних принципів здійснюють економічні умови функціонування суспільства: з розвитком суспільства спостерігається розвиток моралі, моральної культури. Мораль охоплює майже всі сфери життя людини й суспільства (економіку, політику, соціальну сферу), її норми виникають з потреб узгодження інтересів індивідів, суспільства та його груп. Механізмом забезпечення реалізації правил моралі є внутрішнє переконання особи, ґрунтоване на сприйнятті нею понять добра і зла, воно підтримується традиціями, вихованням, силою суспільної думки.

Механізм забезпечення виконання положень правових норм робить групи норм унікальними, не схожими одна на одну. Адже всі із зазначених регуляторів суспільних відносин потенційно здатні впливати на одні й ті самі сфери життя суспільства. Так, мораль регулює політичні, економічні, організаційні та інші відносини, це робить і право. І саме механізм впливу на суспільні відносини дає змогу говорити про існування унікальних регулятивних систем, таких як право, мораль, релігія, звичаї, корпоративні норми. Об'єднання регулятивних властивостей соціальних норм різних груп може зумовлювати набуття усталеними нормами нових властивостей (правовий звичай).

3 Взаємозв'язок права та моралі

Найбільша складність класифікації соціальних норм полягає в тому, що одна й та сама поведінка може перебувати в регулятивному полі різних груп соціальних норм. При цьому суспільство обирає достатні регулятори для забезпечення виконання норми якомога більшою кількістю своїх членів. Так, заборона вбивства закріплюється нормами права, моралі, релігії, звичаями. Соціальні норми певної групи не діють відокремлено, у кожній сфері функціонують основні та додаткові групи соціальних норм, тобто соціальні норми утворюють єдину систему, у межах якої норми права співвідносяться з соціальними, як частина із цілим, оскільки вони — важливий, але не єдиний регулятор суспільних відносин.

Логічно співвідношення права з будь-якою іншою нормативною системою можна зобразити як два кола, що частково перетинаються.

Норми права пов'язані з корпоративними, моральними, звичаєвими, релігійними нормами, ці норми доволі часто знаходять у праві нову форму власного існування. Так, у праві можуть бути втілені моральні принципи, звичаєва поведінка, релігійна заповідь тощо. Отже, для теорії держави та права принциповим є з'ясування взаємозв'язку норм права з іншими соціальними нормами.

Зв'язок норм моралі та норм права виявляється, насамперед, у тому, що право виходить з моралі, з цього моменту дотримання правових норм стає моральним обов'язком для людини. Сьогодні такі регулятивні системи, як право та мораль, мають багато і спільних, і відмітних ознак.

Взаємодія норм права та норм моралі полягає в тому, що норми права створюються з урахуванням норм моралі, які панують у суспільстві. Право в широкому розумінні є моральним явищем, оскільки виступає як формально (офіційно) визначений рівень справедливості. За наклеп, неправдиві свідчення, підробку документів, шахрайство передбачена юридична відповідальність, але у своїй основі всі ці дії мають брехню, яка визнається аморальним явищем. Норми права змінюються та розвиваються під впливом норм моралі. Так, скасування кримінальної відповідальності за незаконні валютні операції, спекуляцію стало можливим за усвідомлення необхідності скасування цієї норми із моральних міркувань.

Окрім того, норми права у процесі правореалізації проходять моральну оцінку. Справедливе, обґрунтоване та законне судове рішення про наклеп, образу, хуліганство напряду залежить від урахування моральних норм. У свою чергу, норми права сприяють затвердженню моральних принципів (гуманність, рівноправ'я, справедливість). І, врешті-решт, норми права є засобом охорони норм моралі.

Контрольні питання

- 1 Співвідношення поняття «норма», «соціальна норма».
- 2 Характеристика техніко-юридичних норм.
- 3 Сфера регулювання технічних норм.
- 4 Загальні характеристики соціальних норм.
- 5 Види соціальних норм.
- 6 Види соціальних норм, створені свідомо.
- 7 Причини, через які норми права можуть мати політичний характер.
- 8 Особливість механізму забезпечення реалізації норм релігії.
- 9 Спільні й відмітні риси норм моралі та норм права.
- 10 Спільні й відмітні риси корпоративних норм і норм права.

Завдання для самостійної роботи

- Складіть схеми: нормативних та інших регуляторів поведінки; функцій права.

Тема 12 НОРМИ ПРАВА

1 Норма права: поняття та ознаки

Говорячи про право, ми визначаємо його як систему формально встановлених, загальнообов'язкових **норм**. Тому слід з'ясувати зміст поняття **правова норма** й усвідомити місце цих норм у системі соціального регулювання.

Насамперед, нам необхідно визначити, як саме співвідносяться поняття «**норма права**» та «**право**».

Норма — первинний, вихідний структурний елемент системи права (зразок, масштаб, еталон). Це положення дає нам змогу зазначати те, що норми права властиві всі загальні риси права, але не дає змоги говорити про те, що ці поняття є тотожними, тобто право та його норма співвідносяться як загальне й особливе. Норма не має такої ознаки права, як системність, оскільки вона регулює суспільні відносини тільки в сукупності з іншими нормами й лише так інтегрується до системи права.

Окрема норма не може сприйматися як право. **Право** — це система норм, у яких виражається державна воля. Окрема норма набуває правового змісту лише тоді, коли вона включена до цієї системи, хоча має свою спеціалізацію, тобто регулює певну поведінку в межах окремої галузі суспільних відносин.

Норма права є самостійним явищем та має свої специфічні ознаки, які відрізняють її від усіх інших соціальних норм:

1 Єдина в системі соціальних норм, створена (санкціонована або видана) державою, є офіційним виразником державної волі суспільства.

2 Являє собою владне загальнообов'язкове право відносно дозволеної та забороненої поведінки людей (є правилом регулятивного характеру).

3 Є **формально визначеною** — санкціонується або видається державою в конкретній, визначеній правовій формі, яка є документальною, наприклад, у формі закону. Крім того, формальна визначеність пов'язується із специфічною структурою норми права.

4 Видається уповноваженими суб'єктами в межах їх компетенції та відповідно до визначеної процедури, тобто створюється в суворо **встановленому порядку**.

5 Єдина в системі соціальних норм, виконання якої забезпечується **силою державного примусу**.

6 Норма права є не просто соціальним регулятором суспільних відносин, а **державним регулятором** суспільних відносин.

7 Єдина серед соціальних норм, вплив якої на суспільні відносини **викликає юридичні наслідки**, гарантом яких є держава.

8 **Офіційно закріплює рівень свободи** та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів населення держави.

9 Має **чітко виражену структуру**, складається з елементів (диспозиція, гіпотеза, санкція).

Таким чином, ми можемо сформулювати поняття правової норми, яке містить у собі її найбільш властиві ознаки.

Норма права — загальнообов'язкове, формально визначене, видане або санкціоноване державою правило поведінки, що охоплюється нею та є державним регулятором суспільних відносин.

2 Види норм права

Норми права як первинний елемент системи права є досить різноманітними за своїм змістом напрямом урегулювання суспільних відносин, суб'єктом нормотворчості, функціональним призначенням тощо. Ці та інші критерії є підставою класифікації правових норм.

За функціональним призначенням норми права поділяються на норми *відправні* та *норми-правила поведінки*. Цей критерій дає відповідь на питання: які завдання перед собою ставив нормотворець, якими є завдання норми, яким має бути соціальний ефект її дії.

Відправні норми — це норми найбільш загального характеру, визначають основи правового регулювання, закріплюють базисні категорії, принципи та поняття. Безпосередніх правил поведінки вони не містять, на права й обов'язки суб'єктів не вказують, а опосередковано визначають напрями та зміст правової діяльності. Відправні норми поділяються на чотири групи.

Норми-правила поведінки, тобто ті, що безпосередньо закріплюють варіанти можливої, належної та забороненої поведінки (права й обов'язки суб'єктів права), поділяються на *регулятивні* та *охоронні*.

Регулятивні норми встановлюють права й обов'язки суб'єктів права, спрямовані на врегулювання правомірної поведінки, формують позитивні приписи у праві (наприклад, норми цивільного права).

Охоронні норми передбачають негативну реакцію держави на неправомірну поведінку учасників правовідносин, застосування до порушника норм негативних заходів у формі державного примусу (наприклад, норми кримінального права).

Система більшості галузей права передбачає існування загальної та особливої частини. Норми *загальної частини* встановлюють ті положення, які властиві певній галузі права в цілому (загальні засади, завдання, основні поняття, принципи), переважно ці норми є *відправними*.

Норми *особливої частини* деталізують положення окремих інститутів права, встановлюють правила поведінки, права й обов'язки суб'єктів. Це *норми-правила поведінки*.

За предметом правового регулювання, тобто за **галузевою належністю**, норми поділяються на норми конституційного, кримінального, цивільного, фінансового, трудового, банківського права тощо.

Усі галузеві норми поділяються на норми *матеріального* та *процесуального* права. Норми *матеріального права* відповідають на питання «що регулюється?», встановлюють межі правовідносин, закріплюючи права й обов'язки суб'єктів права, їх правовий статус (цивільне, кримінальне, трудове). Норми *процесуального права* відповідають на питання «як саме регулюється?», врегульовують організаційні відносини, мають процедурний, управлінський характер, регламентують порядок, форми та методи реалізації норм матеріального права, діяльність правозастосовців, порядок ведення ними юридичних справ і стосуються не всіх суб'єктів, а лише учасників юридичного процесу (позивача, відповідача, підозрюваного, обвинуваченого, суду, судді, адвоката, прокурора тощо). До галузей процесуального права належить кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес.

За методом правового регулювання норми права поділяються на чотири групи.

Імперативні (категоричні) — змістом цих норм є застосування владних наказів щодо виконання державних приписів. Вони загальнообов'язкові, не допускають іншого трактування приписів, характерні для тих галузей права, які передбачають відносини нерівності — влади та підпорядкування — галузей публічного права (конституційне, кримінальне, адміністративне право).

Диспозитивні — змістом цих норм є надання суб'єктам певного простору для волевиявлення, тобто вони передбачають варіант поведінки, але дозволяють суб'єктам у межах правової норми на власний розсуд корегувати обсяг прав та обов'язків. Передбачене

нормою правило починає діяти лише в разі відсутності згоди сторін. Ці норми належать до сфери приватного права (норми цивільного, шлюбно-сімейного, торговельного права).

Рекомендаційні — норми, що встановлюють варіанти бажаної, на думку держави, але не обов'язкової поведінки. Для забезпечення реалізації цих норм адресати вживають заходів у межах власної компетенції з урахуванням місцевих умов та можливостей. Суб'єктами-адресатами цих норм є переважно колективні організації з державною формою власності.

Заохочувальні — норми, що встановлюють заходи заохочення за здійснення бажаних і корисних для держави й суспільства діянь (сумлінне виконання своїх державних та громадських обов'язків).

За характером регулятивних приписів норми права поділяються на три групи.

За суб'єктом нормотворчості, або юридичною силою, яка залежить від органу, що видав норму, норми права поділяються на такі:

1 *Законодавчі* — отримали відображення в законах, основним серед яких є Конституція, мають вищу юридичну силу.

2 *Підзаконні* — відображені в підзаконних нормативно-правових актах, мають відповідати нормам законів, можуть деталізувати їх положення.

За рівнем визначеності виокремлюються абсолютно визначені та відносно визначені норми.

Абсолютно визначеними вважають норми, у яких конкретно й вичерпно встановлено умови, за яких норма права набуває чинності (гіпотеза), чітко виписане правило поведінки суб'єктів правовідносин (диспозиція), і вказано наслідки порушення вимог норми (санкція).

Відносно визначені норми дають лише загальні ознаки умов, за яких норма права набуває чинності, суб'єкти діють у межах диспозиції, обираючи власний варіант поведінки, санкція передбачає лише можливі межі відповідальності або альтернативні варіанти відповідальності.

За юридичною дією існує три різновиди норм: за дією в часі, дією у просторі та дією за колом осіб.

3 Структура норми права

Хоча норма права первинний елемент системи права, вона, власне, доволі складне утворення, зі своєю структурою. Специфічна структура норми права є одним з напрямів втілення такої ознаки норми права, як формальне вираження.

Структура правової норми — внутрішня будова правової норми, її поділ на складові елементи, їх зв'язок між собою.

Для досягнення функцій правового регулювання норма права повинна містити в собі такі компоненти: умови, за настання яких норма починає діяти, зміст правової норми (правило поведінки), наслідки, які настають у разі невиконання вимог правової норми.

Відповідно до цих завдань будується структура норми права, яка складається з трьох структурних компонентів: гіпотези, диспозиції та санкції. Тричленна структура норми (виражена в логічній нормі) має важливе практичне значення: такий підхід орієнтує законодавця конструювати в законі повноцінну норму, здатну виступати дієвим регулятором, а правозастосовника націлює на ретельний та всебічний аналіз нормативного матеріалу в усьому його обсязі, відтворюючи в ньому всі елементи, створюючи єдине ціле — нормативний припис, який складається із гіпотези, диспозиції та санкції.

Кожен із перерахованих елементів має у структурі правової норми особливе місце та призначення. І лише в результаті цілісного об'єднання трьох структурних компонентів норми права ми можемо говорити про можливу ефективність її застосування. Таким чином, норма права у своєму загальному вигляді може бути виражена формулою:

якщо — то — інакше.

Гіпотеза — передумова дії норми права, у якій вказуються ті юридичні факти, з настанням яких норма права починає діяти, тобто на основі яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини. За допомогою гіпотези передбачений диспозицією абстрактний варіант поведінки пов'язується з конкретними особами, з тим чи іншим життєвим випадком, подією або дією, місцем, часом тощо.

Гіпотези поділяються на види за різними критеріями.

Залежно від структури гіпотези бувають прості, складні й альтернативні. Проста гіпотеза передбачає одну умову, через яку реалізується правова норма. Складна гіпотеза — це гіпотеза, яка пов'язує дію норми з настанням декількох (двох або більше) обставин. Альтернативна гіпотеза — різновид складної гіпотези, особливість якої полягає в тому, що для дії норми права необхідним є настання будь-якої умови, зазначеної у складній гіпотезі.

За наявністю або відсутністю юридичних фактів гіпотези поділяються на позитивні та негативні. Позитивні пов'язують реалізацію правового припису з настанням певних умов. Так, для укладення шлюбу необхідними умовами є досягнення шлюбного віку й інші умови. Негативні гіпотези передбачають, що застосування норми права здійснюється в разі відсутності зазначених у гіпотезі умов (ненадання допомоги хворому особою, яка була зобов'язана її надати).

За рівнем визначеності гіпотези бувають визначеними та відносно визначеними. У визначених гіпотезах вичерпно називається умова, з настанням якої правило поведінки набуває чинності (договір займу на певну суму — письмова форма). Відносно визначені гіпотези містять формулювання в загальній формі, наприклад, «з причин, що визнані судом незадовільними».

За формою вираження гіпотези поділяються на абстрактні (загальні) та казуїстичні (конкретні). Абстрактні гіпотези — умови застосування норми визначаються загальними, родовими ознаками. Ця гіпотеза пов'язує дію норми з настанням конкретних обставин певного виду, абстрагуючись від окремих випадків. Це дає змогу охопити та врегулювати значну кількість однорідних випадків. Норми з абстрактною гіпотезою стабільні внаслідок того, що родові ознаки, які містить у собі гіпотеза, є стійкими явищами.

Казуїстична (з лат. «казус» — випадок) гіпотеза визначає умови дії норми, використовуючи більш вузькі, родові ознаки. Тому норма поширює свою дію на вужче коло відносин, внаслідок чого є менш стабільною. Історично казуїстична гіпотеза виникла раніше, але на сьогодні практично зникла з нормотворчості, її застосування призводить до збільшення кількості юридичних складів і одночасно не дає можливості досягти повноти юридичного визначення.

Незалежно від виду гіпотези, вона завжди визначає умови, з настанням яких починає діяти диспозиція.

Диспозиція — структурний елемент норми права, що визначає правило поведінки, згідно з яким повинні діяти учасники правовідносин, закріплює права й обов'язки сторін, визначаючи межу дозволеної поведінки. Диспозиція є центральним структурним компонентом норми права регулятивного характеру, що дає їй змогу при настанні умов, передбачених гіпотезою, врегульовувати суспільні відносини. Саме диспозиція містить у собі модель правової поведінки.

За характером приписів диспозиції бувають уповноважуючими (надають право, визначають варіант дозволеної поведінки), зобов'язуючими (визначають обов'язок суб'єкта, варіант належної поведінки), забороняючими (містять у собі заборону скоєння певних протиправних дій або бездіяльності).

За рівнем визначеності виділяють визначені (закріплюють однозначне правило поведінки, можливість вибору іншого варіанта поведінки не надається) та відносно визначені (вказують на певні ознаки поведінки, у межах яких суб'єкти уточнюють свої права й обов'язки) диспозиції.

За формою вираження розрізняють абстрактні та казуальні диспозиції, при цьому під абстрактною мають на увазі ту, яка розкриває тип поведінки, а казуальна перераховує конкретні дозволи та заборони. Так, російське «Уложення про покарання» містило казуальні гіпотези та мало 2034 статті.

За способом викладення правил поведінки диспозиції поділяються на прості, описові, відсильні та бланкетні.

Проста диспозиція називає варіант поведінки (дозвіл чи заборону), не деталізуючи його.

Описова диспозиція описує всі основні ознаки правил поведінки.

Відсильна диспозиція не містить повного описання правила поведінки, а відсилає для ознайомлення з ним до іншої статті певного нормативно-правового акта.

Бланкетна диспозиція для ознайомлення з правилами поведінки відсилає до інших нормативно-правових актів (інструкцій, правил) тієї або ж іншої галузі.

Санкція — заключний елемент норми права, який передбачає певні небажані наслідки матеріального, фізичного, психічного характеру, що настають для особи, котра порушила диспозицію норми.

Саме санкції демонструють зв'язок норми права з державним примусом.

Санкції є найгнучкішою частиною правової норми і саме вони найбільш чутливо «реагують» на зміну суспільних відносин, змінюючи вид та межі відповідальності за порушення правової норми, соціальна значущість якої змінилася.

Санкції класифікуються, насамперед, **за галузевим призначенням**: кримінально-правові санкції — являють собою рівень державного примусу, що застосовується до осіб, визнаних судом винуватими у вчиненні злочинів (позбавлення волі, штраф, позбавлення права займатися певними видами діяльності тощо); адміністративно-правові санкції — застосовуються адміністративними органами та судами до осіб, винуватих у скоєнні адміністративних проступків (штраф, позбавлення спеціального права, виправні роботи, адміністративний арешт); дисциплінарно-правові санкції передбачені нормами трудового права та військового законодавства, застосовуються адміністрацією організації (командирами у Збройних силах) за порушення трудової (військової) дисципліни (зауваження, догана, звільнення, попередження); цивільно-правові санкції застосовуються до порушників норм цивільного законодавства з метою відшкодування завданих наслідків та поновлення порушених прав (відшкодування порушником заподіяної шкоди, вилучення майна з незаконного володіння, відшкодування збитків, примусове виконання невиконаного обов'язку).

За характером наслідків санкції бувають правовідновлюючі — пов'язані з відновленням порушених прав та законних інтересів фізичних чи юридичних осіб, не мають на меті покарати особу — правопорушника (відшкодування збитків, сплата аліментів, сплата пені тощо), застосовуються у цивільному, господарському праві; штрафні (каральні) санкції — активний примусовий засіб, спрямований на покарання правопорушника (позбавлення волі, штраф, виправні роботи), застосовуються у кримінальному, адміністративному праві; превентивні санкції (догана, попередження, привід, арешт майна, примусове лікування) — спрямовані на подальше

недопущення протиправної поведінки після скоєння особою правопорушення, а також на забезпечення можливості подальшого відшкодування завданих збитків, застосовуються у кримінальному, адміністративному, трудовому праві.

За рівнем визначеності санкції поділяються на абсолютно визначені — зазначають вид державного впливу, який застосовується в разі порушення норми (штраф за проїзд, у цивільному праві — повне відшкодування збитків); відносно визначені санкції — встановлюють нижчу та вищу межі державного впливу на правопорушника (від — до); альтернативні санкції — правозастосовець обирає з двох або більше варіантів державного впливу один, який застосовується до правопорушника (у санкції декілька видів несприятливих наслідків, перерахованих з використанням сполучника «або»); кумулятивні санкції — ті санкції, які передбачають одночасне настання декількох наслідків несприятливого характеру (у санкції декілька видів несприятливих наслідків, перерахованих з використанням сполучника «та»).

Підбиваючи підсумок вищезазначеного, ми можемо сформулювати поняття структури норми права, яке містить у собі найістотніші ознаки. **Структура норми права** — це логічно узгоджена внутрішня будова правової норми, що характеризується наявністю логічно взаємопов'язаних елементів.

4 Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта

Для того щоб діяти та функціонувати, норми права потребують певного документального оформлення, закріплення в офіційних документах, найбільш поширеними серед яких є нормативно-правові акти.

Нормативно-правовий акт — форма взаємозв'язку між абстрактними моделями правового регулювання та конкретними виконавцями правових приписів.

Нормативні акти так само, як і норми права, мають свою структуру: статті, пункти, параграфи, глави, розділи. Але головним структурним елементом нормативно-правового акта є стаття. Правильне трактування правової норми передбачає чітке розуміння співвідношення статті нормативно-правового акта та норми

права. Стаття нормативно-правового акта — зовнішня форма вираження, засіб втілення норми права.

Норма права далеко не завжди збігається зі статтею нормативно-правового акта, тому не завжди можна виявити в окремій статті всі три структурні компоненти. Правила законодавчої техніки передбачають такі вимоги до статті нормативно-правового акта, як ясність, компактність викладення матеріалу, тому в деяких випадках ми можемо лише передбачати окремі структурні компоненти норми права або шукати їх в інших статтях нормативно-правових актів.

Теорія права розрізняє три варіанти співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта.

1 Норма права та стаття закону або іншого нормативно-правового акта збігаються, тобто у статтю включені всі три елементи норми права. Приклад: норми особливої частини кримінального права, де диспозиція — заборона, гіпотеза — скоєння описаного злочину, санкція — міра покарання.

2 Норма права викладається у двох або більше статтях одного або декількох нормативно-правових актів. Як правило, гіпотеза та диспозиція викладаються окремо від санкції. Приклад: умови та правила укладення договорів — одна стаття, наслідки визнання договору недійсними (санкція) — інша стаття; або умови укладання шлюбу — одна стаття, правила укладання шлюбу — інша стаття, наслідки розірвання шлюбу — третя стаття.

3 В одній статті міститься декілька правових норм. Приклад: статті особливої частини Кримінального кодексу, де в одній статті викладено декілька правових норм — частин.

Існують три способи викладення правових норм.

Прямий спосіб — структурні елементи норми права викладені в одній статті нормативно-правового акта у повному обсязі.

Відсильний спосіб — у статті нормативно-правового акта викладена частина норми, яка має пряме посилання на текст, що доповнює зміст норми, тобто така норма не містить повного описання правила поведінки та, як правило, відсилає для ознайомлення з ним до іншої статті цього самого нормативно-правового акта.

Бланкетний спосіб — для ознайомлення з правилами поведінки відсилає до інших нормативно-правових актів (інструкцій, правил) тієї або іншої галузі. При цьому у статті не міститься ін-

формації про джерело, у якому наведені дані, що доповнюють норму. Передбачається, що правозастосовець має певні знання про ці дані завдяки власній професійній ерудиції.

Іноді виділяють також інші способи. А саме, *абстрактний спосіб* — такий спосіб викладення норм права, коли обставини, факти, ознаки модельованих дій, їх умов та наслідків викладаються в тексті в узагальненому вигляді, тобто у вигляді абстрактного поняття. *Казуїстичний спосіб* — такий спосіб викладення норм права, коли модельовані дії, їх умови та наслідки викладаються не узагальнено, а шляхом визначення їх індивідуальних ознак, перелічення тих чи інших випадків (казусів).

Контрольні питання

- 1 Охарактеризуйте ознаки норми права.
- 2 Співвідношення понять «право» та «норма права».
- 3 Критерії класифікації норм права.
- 4 Відмінність відправних норм і норм-правил поведінки.
- 5 Механізм втілення логічної схеми «якщо — то — інакше» у структурі норми права.
- 6 Визначення структурних елементів норми права.
- 7 Види гіпотез.
- 8 Види диспозицій.
- 9 Види санкцій.
- 10 Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта.

Завдання для самостійної роботи

- Складіть у зошиті схему видів норм права.

Тема 13 СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

1 Поняття системи права, її структурні елементи

Однією з ознак права є системність. Системність — ознака, яка характеризує право як сукупність взаємоузгоджених компонентів. Система права демонструє, з яких елементів воно складається, як саме ці елементи взаємодіють між собою.

Система права — *сукупність компонентів, з яких складається право*. Система права характеризує внутрішню структуру права, визначає головні принципи диференціації правових норм.

Система права має об'єктивний характер, зумовлена фактичним соціальним ладом суспільства, формується у взаємодії із системою наявних суспільних відносин. Суспільний лад визначає ту чи іншу систему права, її внутрішню структуру. Кожному історичному типу права, який пов'язаний з певним типом держави, властива своя система. Законодавець не в змозі змінити історичний тип права, він лише за допомогою юридичних приписів оформлює потреби суспільного розвитку, тобто *в основі системи права лежать юридичні приписи, зумовлені потребами суспільного розвитку*. Ці приписи об'єднуються в певні групи. Таким чином, система права складається із сукупності норм, які створює та охороняє держава і які групуються у визначеному порядку. Сукупність усіх правових норм, що входять до системи права та діють на території держави, утворює правове поле (правовий простір), що становить сукупність охоплених правом сфер суспільних відносин.

Те, що **головним елементом системи права є норма**, спричинює такі ознаки системи права, як єдність та відмінність, взаємодія, здатність до поділу, об'єктивність, узгодженість.

Окрім того, саме правові норми забезпечують динамізм системи права, її гнучкість, тобто із зміною суспільних відносин відбувається виникнення нових правових норм, які, у свою чергу, групуються залежно від регульованої ними сфери суспільних відносин (предмети правового регулювання).

Говорячи про систему права, слід пам'ятати, що не треба плутати це поняття з правовою системою, під якою розуміється правова організація всього суспільства, сукупність усіх юридичних

явищ, які функціонують у державі. Система права — його внутрішній склад, один з компонентів правової системи суспільства.

Складовими елементами системи права є: галузь права; підгалузь права; інститут права; норма права.

Норма права — первинний елемент системи права, прийняте або санкціоноване державою формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлює права й обов'язки учасників суспільних відносин. Норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини. Решту суспільних відносин регулюють інші соціальні норми.

Галузь права — *відокремлена у межах системи права сукупність однорідних правових норм, що регулюють відокремлену сферу суспільних відносин*. Однорідність цілих груп суспільних відносин зумовлює існування певних галузей права (кримінальне, цивільне, трудове). Галузь права виникає у разі неможливості врегулювання самостійної сфери суспільних відносин нормами інших галузей права, тобто галузь не вигадується, а народжується з урахуванням соціальних потреб. Прикладом може бути поява нових галузей права, таких як податкове, фінансове та банківське. Галузь — найбільш потужна, відокремлена сукупність правових норм. Структурними елементами галузі є підгалузі та інститути права.

Підгалузь права — сукупність однорідних правових норм, що регулюють велику, відносно самостійну групу правових норм, яка виокремлюється з галузі права і включає в собі декілька правових інститутів. Підгалузь права містить у собі положення, властиві декільком, але не всім інститутам галузі. Наприклад, у цивільному праві — авторське право, патентне право, спадкове; у конституційному — виборче право. Теоретично, за певних умов підгалузь може бути перетворена на галузь права.

Інститут права — порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин у межах однієї або декількох галузей. Інститут — складова частина галузі або навіть підгалузі права, відмінність їх полягає в тому, що галузь регулює всю родову сукупність (сферу) суспільних відносин, інститут — певні напрями суспільних відносин.

Інститути поділяються на *галузеві та міжгалузеві*.

Таким чином, **система права** — це сукупність взаємопов'язаних юридичних норм, інститутів і галузей, які характеризуються

едністю та поділом відповідно до особливостей суспільних відносин, що врегульовуються.

2 Предмет і метод правового регулювання (критерії галузевого поділу)

Для того щоб повноцінно зрозуміти внутрішній склад права, ми повинні, насамперед, з'ясувати, які підстави лягли в основу поділу права на галузі. Тривалі наукові дискусії привели до висновку, що в основі такого поділу лежать два об'єктивні критерії, а саме: *предмет і метод правового регулювання*.

Під **предметом правового регулювання** ми розуміємо ту сферу суспільних відносин, на яку поширюється право, тобто те, що регулює право (фактичні людські стосунки, які потребують правового забезпечення). Коло таких стосунків є доволі широким. Юридично значущі стосунки пов'язані з реалізацією інтересів трудового, майнового, особистісного, управлінського, сімейного характеру тощо. Юридично значимим стосункам, тобто тим, на які право звертає увагу і включає до предметів правового регулювання різних галузей, властиві такі ознаки:

1) ці стосунки є життєво важливими для окремих індивідів та соціальних груп;

2) виникнення цих стосунків пов'язане з вольовою, цілеспрямованою діяльністю членів суспільства;

3) ці стосунки є стійкими та повторюваними;

4) поведінка людей у межах цих стосунків є принциповою не лише для її виконавця, а й для інших суб'єктів, тому потребує зовнішнього контролю з боку компетентних державних установ.

На основі з'ясування якісної однорідності структурних компонентів предмета правого регулювання здійснюється відмежування однієї галузі від іншої.

Під **методом правового регулювання** розуміють *сукупність засобів, прийомів впливу права на суспільні відносини*. За допомогою методу ми з'ясуємо, яким чином право врегульовує суспільні відносини (предмет правового регулювання).

Предмет (суспільні відносини) є *основним, матеріальним критерієм* поділу норм права за галузями, оскільки він має об'єк-

тивний зміст, передбачений характером суспільних відносин і мало залежить від волі законодавця.

Метод є юридичним, додатковим критерієм, який походить від предмета. Спочатку визначається предмет суспільних відносин, що врегульовується, визначається певна галузь права, потім з'являється метод, який залежить від волі законодавця і більш чітко окреслює межі певної галузі права, що вже має свій предмет. Таким чином, законодавець може обирати засоби впливу на суспільні відносини (метод регулювання), що робить метод, на відміну від предмета, суб'єктивно зумовленим. Метод дає змогу відокремити суміжні галузі від галузі права, котрі охоплюють спільне коло суспільних відносин, наприклад, відносини власності. Отже, метод правового регулювання — це набір юридичного інструментарію, за допомогою якого державна влада здійснює необхідний вплив на вольові відносини учасників суспільних відносин.

При регулюванні суспільних відносин використовуються різноманітні методи (дозволу, зобов'язання, заборони, координації та субординації, переконання та примусу), але найпоширенішими у правовій сфері є *імперативний* та *диспозитивний*, набагато рідше зустрічаються *рекомендаційний* та *заохочувальний* методи.

Імперативний метод — метод владних приписів. Як правило, цей метод використовують забороняючі та зобов'язуючі норми. Метод використовується переважно у сфері публічного права (кримінальне, адміністративне право).

Диспозитивний метод надає суб'єктам альтернативну можливість обрання варіанта поведінки в межах закону. Цей метод активно використовується у сфері приватного права (цивільне, торговельне, сімейне).

Метод заохочення своїм завданням має стимулювання корисної для суспільства діяльності суб'єктів права. Застосовується цей метод переважно у трудовому праві, де створюються комплекси засобів заохочення.

Метод рекомендацій, що передбачає бажану, але не обов'язкову поведінку, використовується в аграрному праві, державному секторі економіки.

3 Поняття галузі права

Галузь права — група правових норм, що регулює відокремлену сферу суспільних відносин. Усі галузі права як структурні елементи системи права взаємопов'язані. Але в межах *структурного* поділу права відбувається інтеграція галузей у галузеві групи на основі критеріїв, що виходять за межі предмета та методу правового регулювання. Структурні зв'язки права набувають свого подальшого розвитку в об'єднанні галузей права у групи права публічного та приватного, матеріального та процесуального.

Критерієм виділення приватного та публічного права є характер інтересів, які воно захищає. Публічне право захищає інтереси держави, а через них — інтереси всього суспільства. Його галузі об'єднують норми, реалізація яких здійснюється незалежно від внутрішнього ставлення суб'єкта до встановленого державою припису. Головним методом публічного права є *імперативний*.

Приватне право захищає приватний інтерес на основі визнання юридичної рівності всіх суб'єктів правовідносин. При цьому праву однаково, хто є суб'єктом приватноправових відносин — окремий індивід чи державна установа. Формально всі є рівними. Головним методом цієї підсистеми права є *диспозитивний*. Реалізація приписів приватного права залежить від безпосереднього волевиявлення суб'єктів (не можна юридично примусити людину створити родину, піти навчатися, працювати, сісти до маршрутного таксі, купити годинник). Суб'єкти є вільними у своєму волевиявленні. Втручання держави у приватноправові відносини можливе лише за умови виникнення конфліктної ситуації (вирішення суперечки сторін у судовому порядку). У разі виникнення у процесі правореалізації колізії між нормами приватного та публічного права держава вирішує цю ситуацію на основі норм публічного права. Так, якщо цивільно-правова угода сторін призведе до порушення правопорядку, який захищений нормами кримінального права, то конфлікт буде вирішено на основі норм кримінального права (купівля-продаж наркотичних речовин).

Усі галузі права можна поділити на ті, у яких переважають основи публічного права, та ті, у яких переважають основи приватного права. Для перших характерним є імперативний метод правового регулювання, для інших — диспозитивний. Переважання в

галузі основ публічного (або приватного) права не виключає наявності в ній норм приватного (або публічного) права й певного співвідношення імперативного та диспозитивного методів регулювання, що свідчить про відсутність «чистих» галузей права.

Окрім того, у межах структурного поділу права галузі права об'єднуються у групи *матеріального* та *процесуального* права. Матеріальне право регулює предметні, матеріальні відносини. Норми його галузей закріплюють (матеріалізують) межі дозволеної та забороненої поведінки. Норми матеріального права, по суті, є правилами поведінки, що формують склад правовідносин, права й обов'язки суб'єктів, межі правового регулювання.

Усі галузі матеріального права поділяються на *фундаментальні* та *спеціалізовані*. Фундаментальні є основними, спеціалізовані виділяються з основних, їх метод правового регулювання повністю відповідає методу правового регулювання основних (фундаментальних) галузей права, тобто фундаментальні галузі є первинними, спеціалізовані — похідними. Наприклад, водне, лісове виділяються із земельного права, шлюбно-сімейне — із цивільного.

Галузі *процесуального* права мають організаційно-процедурний, управлінський характер, регламентують порядок реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, вирішення юридичних конфліктів. Норми процесуального права є похідними від норм матеріального права й регламентують процедури їх утілення в життя, врегульовують діяльність суб'єктів права, яка виникає внаслідок порушення права або виникнення суперечності. Процесуальне право врегульовує відносини спеціальних суб'єктів — учасників юридичного процесу.

4 Загальна характеристика галузей права

На підставі існування розбіжностей у предметі та методі правового регулювання система права поділяється на галузі, кожна з яких регулює відповідний напрям суспільних відносин.

Насамперед, усі галузі права поділяються на *інтегруючі* та *предметні*. До інтегруючих належать *міжнародне* та *конституційне* право — галузі, які встановлюють соціально-економічні й політичні основи функціонування суспільних відносин.

Міжнародне право — система правових норм, які регулюють публічні взаємини між державами (**міжнародне публічне право**) або міжнародно-правові відносини між громадянами різних держав та їх об'єднаннями (**міжнародне приватне право**). Міжнародне право спрямоване на забезпечення стабільності в житті світової спільноти, поліпшення політичних, економічних, соціальних зв'язків між членами світового співтовариства. Основою міжнародного права є міжнародні угоди. Визнані (ратифіковані) державою норми міжнародного права мають перевагу над нормами національного права в разі їх колізії (суперечності з приводу врегулювання певного питання). У *міжнародному публічному праві* головне місце посідають політичні взаємини (забезпечення миру та безпеки, суверенітету, невтручання у внутрішні справи іншої країни). Предметом регулювання *міжнародного приватного права* є відносини цивільно-правового характеру, пов'язані з розширенням міжнародного торговельно-економічного, науково-технічного й культурного співробітництва.

Конституційне (державне) право має вихідне значення відносно решти галузей права. Це — система принципів і норм конституції, які закріплюють засади суспільного та державного ладу, форму правління й державного устрою, механізм реалізації державної влади, правовий статус людини та громадянина.

Решта галузей права є *предметними*, тобто такими, що регулюють окремі сфери (напрями розвитку) суспільних відносин. До головних предметних галузей належать *адміністративне, кримінальне та цивільне право*. У науковій літературі ці галузі доволі часто називають *профілюючими*, оскільки вони втілюють у предметі та методі правового регулювання первинні засади публічного (адміністративне, кримінальне) та приватного (цивільне) права.

Адміністративне право — система правових норм, що регулюють відносини у сфері державного управління. Ці відносини пов'язані із здійсненням виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату. Об'єктами державного управління можуть бути й наука, й економіка, і медицина, але характерною особливістю цих відносин є те, що одним із суб'єктів завжди виступає держава через свої органи та посадових осіб.

Кримінальне право — система правових норм, що охороняють від злочинних посягань права й свободи людини та громадянина, конституційний лад, усі види власності, встановлюючи вид

та засіб негативної відповідальності за їх скоєння, тобто кримінальне право врегульовує суспільні відносини, пов'язані із вчиненням злочину та покаранням за нього.

Цивільне право — система правових норм, що регулюють майнові й особисті немайнові відносини, які виникають між фізичними та юридичними особами. Учасники цих правовідносин користуються автономією в обранні варіантів поведінки, більшість норм галузі є диспозитивними, головним принципом галузі є юридична (формальна) рівність сторін.

Трудове право — система правових норм, що регулюють відносини працівників та службовців у процесі їхньої трудової діяльності. До цієї сфери належать питання організації трудової діяльності, оплати праці, порядок прийняття та звільнення з роботи, час праці й відпочинку тощо.

Фінансове право — система правових норм, що регулюють фінансові відносини (формування та виконання державного бюджету, стягнення податків, надання кредитів). Норми фінансового права тісно пов'язані з нормами конституційного, адміністративного права. Суб'єкти — це всі юридичні й фізичні особи.

Земельне право — система правових норм, що регулюють питання землекористування, збереження земельного фонду, визначення правового режиму використання земель.

Екологічне право — система правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з раціональним використанням природних ресурсів і охороною навколишнього природного середовища.

Аграрне право — система правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з організацією та діяльністю сільськогосподарських виробників.

Предметом правового регулювання **процесуальних галузей права** є організаційні відносини, які формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів (правоохоронних органів та суду) із застосування норм матеріального права.

Кримінально-процесуальне право встановлює порядок провадження у кримінальних справах, регламентує діяльність усіх органів та посадових осіб, задіяних у сфері розслідування кримінальних справ.

Цивільно-процесуальне право регулює відносини, що стосуються здійснення судочинства за цивільними справами та виконання судових рішень.

5 Система законодавства, її співвідношення із системою права

Система права і система законодавства не є тотожними поняттями, між ними існує багато суттєвих розбіжностей, що й дає нам змогу говорити про їх відносну самостійність.

Ми розуміємо під **системою права** його внутрішній склад, структуру права, тобто його зміст. **Система законодавства** є зовнішньою формою вираження системи права, тобто системою нормативно-правових актів. Отже, тісний зв'язок системи законодавства із системою права виявляється в тому, що вони співвідносяться, як зміст і форма. Завдяки системі законодавства право набуває однієї із своїх основних ознак — формальної визначеності.

Система права має об'єктивний характер і зумовлена особливостями суспільних відносин, її елементами є норма, галузь, підгалузь, інститут. Зміни в системі права спричинені, насамперед, розвитком суспільних процесів, які викликають появу нових галузей та інститутів.

У свою чергу, система законодавства — форма існування правових норм. Вона багато в чому залежить від волі законодавця, тобто суб'єктивно зумовлена. Законодавство є диференційованою системою, основою на принципах субординації та координації її структурних компонентів. Хоча й суб'єктивні властивості законодавця суттєво впливають на систему законодавства, в її структурі виявляється об'єктивна потреба існування самостійних галузей, підгалузей, інститутів, норм права.

Систему законодавства можна розуміти у широкому та вузькому аспектах.

Згідно з тлумаченням Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року поняття законодавства включає закони, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою, а також постанови Верховної Ради, укази Президента, декрети та постанови Кабінету Міністрів, прийняті в межах їх повноважень і відповідно до Конституції та законів України.

Між системою права й системою законодавства є низка відмінностей.

По-перше, система права є невидимою, оскільки відображає внутрішню будову права, а система законодавства є видимою, зовнішньою формою системи права.

По-друге, первинним елементом системи права є норма, а системи законодавства — стаття нормативно-правового акта. Норми права лежать в основі нормативно-правових актів. Законодавець може використовувати норми права в різному «комплекті» при побудові галузі законодавства, залежно від того, як саме законодавець використовує їх, формуються конкретні галузі законодавства. Отже, галузі законодавства не завжди збігаються із галузями права. Існують приклади того, що галузь права є, а галузі законодавства немає (право соціального забезпечення, податкове, фінансове право). У цих випадках правовий матеріал є не уніфікованим, а розосередженим по різних нормативно-правових актах.

По-третє, первинний елемент системи права — норма права — має трьохелементну структуру (гіпотеза, диспозиція, санкція), а первинний елемент системи законодавства — стаття закону, що містить нормативний припис, як правило, не включає в собі всіх трьох елементів логічної структури правової норми. Так, досить поширеними є випадки, коли стаття нормативного акта включає в собі гіпотезу та санкцію, а диспозиція міститься в іншій статті.

По-четверте, в системі права норми логічно розподіляються за галузями, підгалузями, інститутами права. У системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями законодавства, які поділяються на інститути законодавства. При цьому, під час формування галузей законодавства може як враховуватися, так і не враховуватися галузевий принцип, тобто галузь законодавства може містити норми різних галузей права або бути створеною на базі інституту чи підгалузі права. Отже, можливі варіанти, коли галузь законодавства існує без галузі права (митне законодавство, транспортне законодавство).

По-п'яте, структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав тощо. Структурні елементи системи законодавства — нормативно-правові акти — мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть включати преамбу-

ли, примітки, пояснення — положення, які за своєю сутністю не є нормами права.

По-шосте, внутрішня структура системи права, яка будується за горизонтальною ознакою (з урахуванням предмета та методу правового регулювання), не завжди збігається із структурою системи законодавства. Система законодавства будується як на основі галузевого принципу, так і вертикально (ієрархічно), згідно з юридичною силою нормативно-правового акта, компетенції органу, що його приймає: закони — акти глави держави — акти вищих органів виконавчої влади — акти центральних органів виконавчої влади (відомчі нормативно-правові акти) — акти органів виконавчої влади на місцях, акти органів місцевого самоврядування.

По-сьоме, система права має об'єктивний характер, система законодавства має характер суб'єктивний, тобто багато в чому залежить від волі законодавця.

Контрольні питання

- 1 Визначення системи права.
- 2 Виділити ознаки поняття системи права й поняття правової системи.
- 3 Значення предмета та методу правового регулювання при поділі права на галузі та інститути.
- 4 Співвідношення норми права, інституту права та галузі права.
- 5 Методи правового регулювання.
- 6 Елементи структури предмета правового регулювання.
- 7 Елементи методу правового регулювання.
- 8 Що таке система законодавства?
- 9 Співвідношення системи законодавства з системою права.
- 10 Стисла характеристика основних галузей права України.

Завдання для самостійної роботи

- Складіть схему галузей сучасного права України.
Чи тотожні поняття «система права» та «система законодавства»? Поясніть.
У чому відмінність, на Ваш погляд, закону і права?

Тема 14 ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА, ПРАВОТВОРЧІСТЬ

1 Розуміння категорій «форма» та «джерело» права

Описуючи ознаки права, ми зупинялися на такій, як формальна визначеність. Навіть з формулювання цієї ознаки впливає те, що право має певну форму, тобто певний тип зовнішнього відображення. Іншою категорією, якою позначається спосіб організації права зовні, є джерело права.

Термін «джерело права» багатозначний та вживається в різних значеннях:

1) у матеріальному — це те, що впливає на виникнення права, його зміну, розвиток, появу одних норм та відмирання інших. Джерелом права в цьому разі є ті соціально-економічні та духовно-культурні умови життєдіяльності суспільства, які є першопричиною права й зумовлюють його дію;

2) як джерело пізнання права; такими джерелами мають виступати пам'ятки права, чинне законодавство, судова практика, юридична література;

3) джерело права у вузькому або власне юридичному значенні як зовнішня форма вираження права, свого роду «юридичний резервуар», у якому містяться норми права. У такому значенні термін «джерело права» використовувався вже в юридичній лексичі Давнього Риму.

У сучасній юриспруденції під **джерелом (формою) права** розуміють офіційно документальні й інші форми чи способи зовнішнього вираження та закріплення правових норм, надання їм загальнообов'язкового юридичного значення.

2 Види форм (джерел) права

Сучасна теорія юриспруденції виділяє різні джерела права. При цьому найбільш поширеними у світі є нормативно-правовий акт, правовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір.

Найбільшу кількість наявних у суспільстві норм закріплено саме в нормативно-правових актах. Вони є найбільш поширеними, навіть домінуючими джерелами права. Ця ситуація типова і для України — держави, яка розвивається за принципами романо-германської правової сім'ї.

1 Нормативно-правовий акт — це офіційний документ, прийнятий компетентним уповноваженим органом держави або безпосередньо народом у суворо встановленому порядку, що містить правові норми, виконання якого в разі необхідності забезпечується силою державного примусу.

Головною сутнісною особливістю нормативно-правового акта як джерела права є те, що він має конкретний зміст, тобто чітко встановлює моделі належної, дозволеної і забороненої поведінки суб'єктів, та абстрактний адресат, тобто поширює свою дію на невизначене коло суб'єктів, не є персоніфікованим. Так, норма Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за крадіжку не дає вказівки на конкретний адресат власної дії. Відповідальність за таємне викрадення майна будуть нести всі суб'єкти, у дія яких міститься склад злочину. Настання відповідальності не залежить від інших супутніх ознак, вона є невідворотною для того, хто вчинив злочин.

Іншими особливостями (ознаками) цього джерела права є такі:

1) результат правотворчої діяльності держави (приймається або санкціонується уповноваженими органами держави або безпосередньо народом шляхом проведення референдуму);

2) його приписи виражають державну волю суспільства;

3) містить у собі загальнообов'язкові правила поведінки — норми;

4) приймається та реалізується в особливому державно-процесуальному порядку;

5) має суворо визначену документальну форму письмового акта — документа та реквізити (вид акта — закон, указ, постанова; найменування органу, який прийняв акт — парламент, президент, уряд, орган місцевої влади; заголовок; дата прийняття; номер акта; відомості про посадову особу, що підписала акт);

6) публікується у спеціалізованих офіційних виданнях;

7) урегульовує найсуттєвіші за значенням суспільні відносини;

8) розрахований на постійне або тривале використання;

9) система нормативно-правових актів є диференційованою — вони розподіляються залежно від державного органу, який видав акт, за предметом правового регулювання;

10) їх система є ієрархічною, тобто нормативно-правові акти розподіляються за юридичною силою (підзаконні акти мають відповідати положенням закону, закон має перевагу над підзаконними актами, конституція є основним законом).

Хоча структура нормативно-правового акта залежить від його конкретного виду, але можна виділити його типові структурні елементи.

Структурні елементи нормативно-правового акта

Преамбула — вступна частина, яка не містить норм права, слугує обґрунтуванням нормативно-правового акта, визначає його мету та завдання, вихідні ідеологічні положення. Преамбули використовуються рідко, не є типовими для більшості нормативно-правових актів, як правило, зустрічаються у конституціях (Конституція України 1996 року).

Статті, пункти містять первинні одиниці нормативно-правового акта — правові приписи, через які стаття (пункт) співвідноситься з нормою права. Статті можуть поділятися на частини, а пункти — на абзаци та підпункти.

Глави — структурний елемент, що зустрічається у великих за обсягом нормативно-правових актах (конституція).

Розділи об'єднують глави у великих за обсягом нормативно-правових актах. Хоча можлива така ситуація, коли розділи, що містять статті та пункти, об'єднуються у глави.

Частини — найбільші структурні підрозділи нормативно-правових актів, містяться, як правило, у кодексах. Норми Кримінального та Цивільного кодексів поділяються на норми загальної та норми особливої частини.

2 Правовий прецедент — рішення суду, державного органу або посадової особи, яке стає зразком при подальшому розгляді інших питань аналогічної категорії. Інакше кажучи, процедура використання правового прецеденту зводиться не до дотримання загальних правил, встановлених нормою, а до встановлення норми в результаті практики вирішення аналогічних справ.

Виділяють два види прецедентів: судовий та адміністративний. Прецеденти активно використовуються в країнах англосаксонського права: Велика Британія, Канада, США, Австралія. Найбільш поширеним видом прецедентів є судовий. Характерною особливістю процедури його використання є те, що суддя не пови-

нен приймати рішення, аналогічне попередньому, а має з'ясувати сутність правової позиції того судді, який виніс рішення в попередній справі. Ступінь обов'язковості прецеденту залежить також від рівня суду, який приймає рішення, та від рівня суду, який прийняв прецедент рішення. Що вищим є суд, то менше він обмежений прецедентами.

У Великій Британії існують правила дії прецедентів:

1) рішення, винесені палатою лордів, є обов'язковими не лише для неї, а також для всіх інших судів;

2) рішення, винесені Апеляційним судом, обов'язкові для всіх судів, окрім палати лордів;

3) рішення, винесені Вищим судом правосуддя, обов'язкові для судів нижчих інстанцій.

Прецедент на право одночасно є і консервативним, і динамічним. Адже в будь-який момент може бути застосовано прецедент, що виник досить давно. Разом з тим будь-який прецедент за необхідності можна розтлумачити відповідно до потреб моменту його прийняття.

З Правовий звичай — це санкціоноване державою правило поведінки, яке склалося в результаті тривалого використання, завдяки чому закріпилося як стійка норма. Звичай — одна з найдавніших соціальних норм. Під звичаєм ми розуміємо правило поведінки, повторюване протягом тривалого часу, яке сприймається учасниками суспільних відносин як нормальне. Звичаї передували виникненню закону, і саме тому обов'язково перші форми права, які дійшли до наших часів (Закони XII таблиць, Закони царя Хамурапі), містять у собі не що інше, як правові звичаї. Звичай стає правовим лише в тому разі, якщо законодавець підносить його положення до рангу загальнообов'язкових, тобто ми можемо знайти посилання на звичай у нормативно-правовому акті. У цьому разі (коли звичай визначається правовим) його виконання може бути забезпеченим примусовою силою держави.

У державному суспільстві норми-звичаї стають правовими в результаті:

1) закріплення їх у судовій та адміністративній практиці як критеріїв вирішення суперечки (англосаксонська правова сім'я);

2) включення звичаю в нормативні акти рабовласницьких та феодалних держав, у яких вони склали найбільш давній вид права — звичаєве право (романо-германська правова сім'я).

Звичаєве право сформувалося на ранніх стадіях розвитку суспільства, але можна назвати сучасні держави, так звані країни «третього світу», де звичаєве право відіграє пріоритетну роль у врегулюванні земельних, сімейних, спадкових відносин (держави Океанії, тропічного поясу африканського континенту, деякі азійські держави). Проте в жодній країні сучасного світу звичаєве право не відіграє ролі самодостатнього регулятора суспільних відносин, оскільки дуже поширеними, особливо в умовах цивілізаційного прогресу, стають системи нормативно-правових актів та правових прецедентів. Щодо держав романо-германської правової системи, то правові звичаї дуже сильно вкоренилися в положеннях нормативно-правових актів. Так, звична для всіх офіційна ідентифікація особи, пов'язана з використанням прізвища, ім'я та по батькові є втіленням у життя правового звичаю нашого народу. Доволі часто правового закріплення набувають ділові звичаї — правила, що негласно використовуються в господарсько-правовому обігу.

4 Нормативний договір — результат домовленості двох або більше суб'єктів, нормативні положення якого набувають загальнообов'язкового значення в результаті їх офіційного визнання державою. Особливістю нормативного договору є те, що він укладається правотворчими суб'єктами і, на відміну від індивідуальних договорів (договорів-угод), які мають персоніфікований характер, розрахований на тривале використання і адресований невизначеному колу суб'єктів. Змістом нормативного договору є загальні правила поведінки — норми. За регулятивними властивостями нормативний договір подібний до нормативно-правового акта.

Нормативний договір характеризується такими властивостями:

- 1) містить норми загального характеру;
- 2) укладається добровільно;
- 3) передбачає рівність сторін, що його укладають;
- 4) передбачає згоду сторін у суттєвих питаннях та їх загальні інтереси;

5) передбачає взаємну відповідальність за невиконання положень договору.

Нормативний договір застосовується переважно у міжнародному та конституційному праві. Так, прикладами нормативних договорів у конституційному праві є Конституційний договір між Президентом України та Верховною Радою України 1995 року, Федеративний договір Російської Федерації 1992 року. Нормативні договори у сфері міжнародного права (міжнародно-правові акти) доволі часто розглядають як самостійні джерела права, хоча і є певні відмінності, якщо порівнювати їх із внутрішньодержавними нормативними договорами. Ці відмінності переважно атрибутивні (статус суб'єктів укладання, порядок укладання, порядок ратифікації), а сутнісні, регулятивні ознаки — спільні. Отже, на нашу думку, виділяти міжнародно-правовий договір як самостійне джерело права недоцільно. Важливим моментом, який характеризує міжнародно-правовий договір, є те, що до системи національного законодавства він включається лише з санкції держави. *Процес санкціонування норм міжнародного договору називається ратифікацією*. Суб'єктом ратифікації міжнародних договорів є законодавчий орган, порядок ратифікації такий самий, як порядок прийняття нормативно-правових актів, строки ратифікації та порядок набрання чинності міжнародними договорами ті самі, що і для нормативно-правових актів. В Україні правом давати згоду на ратифікацію наділена Верховна Рада.

5 Правова доктрина — документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства та визнані державою як загальнообов'язкові. Завданнями правової доктрини є удосконалення процесу правотворчості, вдосконалення нормативно-правових актів, створення нових правових категорій, розвиток юридичної методології.

Правова доктрина визнається джерелом права в англосаксонській правовій сім'ї (посилання на праці вчених при вирішенні юридичних справ), а також у державах релігійних правових систем (іслам, індуїзм, іудаїзм).

6 Релігійні тексти — документи, що містять церковні канони та інші релігійні норми, які визнані державою та забезпечуються нею. Релігійно-правові норми, що містяться в релігійних

текстах, поширені в релігійних правових системах, зокрема в мусульманському праві. У деяких державах релігійно-правові норми тісно переплелися з правовими звичаями (держави чорної Африки).

7 Загальні принципи права — *керівні ідеї, базисні засади, на яких ґрунтується правова діяльність*. Римські юристи говорили, що право — це мистецтво добра та справедливості. Ці базисні ідеї, принципи можна вважати універсальним для всіх правових систем джерелом права, оскільки вони лежать в основі правових рішень і відображають глибинне призначення права. Безпосередня регулятивна роль правових принципів найбільше відчувається при застосуванні права за аналогією, коли рішення, що має юридичне значення, приймається, виходячи з основ справедливості, рівноправності, доцільності, гуманізму тощо.

3 Види нормативно-правових актів

Нормативно-правові акти є головним джерелом національного права України, тому питання їх класифікації є принциповими для навчального курсу теорії держави та права. Існують такі критерії поділу нормативно-правових актів на види, як юридична сила, галузева належність, характер волевиявлення, сфера суспільних відносин, строк дії, сфера дії.

Дуже важливе значення має класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою. **Юридична сила** є особливою якістю нормативно-правового акта, яка визначає його місце та роль у системі законодавства, залежить від статусу й повноважень органу, що видав акт. Отже, вона встановлює співвідношення одного акта з іншим і дає пряму вказівку на ієрархію (верховенство або підпорядкування) нормативно-правових актів.

За юридичною силою всі нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти.

Закон — це прийнятий вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом нормативно-правовий акт, що має вищу юридичну силу, приймається в особливому процедурному порядку, регулює найбільш важливі суспільні відносини.

Характеристиками закону як нормативно-правового акта вищої сили є такі:

1) закон може бути змінений або скасований лише законодавчим органом;

2) закон — єдиний акт вищої юридичної сили, решта нормативно-правових актів — підзаконні;

3) закон приймається відповідно до конституції та раніше прийнятих законів і не потребує додаткового затвердження;

4) закон приймається з дотриманням спеціальної законодавчої процедури (законодавчого процесу).

Закони за юридичною силою або за місцем у системі законодавства поділяються на основні та звичайні.

Основні закони — це конституції.

Конституція — основний закон, єдиний правовий акт, що має особливі юридичні якості, регламентує основи суспільного, політичного, економічного життя суспільства, права та свободи громадян.

Ознаки конституції:

1 Конституція — закон найвищої юридичної сили.

2 Конституція має верховенство.

3 Конституція має основоположний, установчий характер.

4 Конституція є ядром системи права, базисом для поточного законодавства.

5 Конституція є стабільною, її стабільність забезпечується особливим, ускладненим порядком її перегляду та внесення до неї змін і доповнень.

6 Конституція має народний характер, виражає інтереси громадянського суспільства (народу), а не лише держави.

7 Конституція має гуманістичний характер.

8 Конституція має реальний характер, фіксує ті суспільні відносини, що склалися на момент її прийняття.

Конституції бувають двох видів:

– *кодифіковані* — єдиний систематизований писаний основний закон (Конституція України, Конституція РФ, Конституція США тощо);

– *некодифіковані* — група законів, предметом регулювання яких є особливий вид суспільних відносин, віднесений до конституційного права (Велика Британія, Швеція, Канада). Так, у Великій Британії за відсутності кодифікованого конституційного акта функціонує група конституційних законів (статутів) — Акт про пар-

ламент 1911 р., Акт про міністрів Корони 1937 р., Акт про місцеве управління 1972 р. тощо.

Вони діють разом із судовими прецедентами та конституційними звичаями (конституційними угодами).

Конституційні закони є похідними від конституції. Виділяють два види конституційних законів:

– ті, посилаючись на які містяться в конституції або конституція передбачає необхідність їх прийняття;

– закони, що вносять зміни та доповнення до конституції (наприклад, Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 18 грудня 2004 року). Такі закони після набрання чинності стають невід'ємною частиною конституції.

Конституційний закон відрізняється від решти законів своєю юридичною силою, специфічним предметом правового регулювання, особливою процедурою прийняття (в Україні 2/3 від конституційного складу Верховної Ради).

Звичайні закони — це основані на конституції нормативно-правові акти поточного законодавства, присвячені окремим напрямкам політичного, економічного, соціального життя суспільства.

За внутрішньою структурою звичайні закони поділяються на загальні, спеціальні та оперативні.

Загальні закони відповідно до конституції регламентують відносини в певних сферах суспільного життя, мають універсальний зміст і поширюють свою дію на суб'єктів, які не володіють спеціальними ознаками. Більшість законів, що приймаються законодавчими органами, звичайні. Процедура їх прийняття є загальною, приймаються вони простою більшістю від конституційного складу парламенту.

Загальні закони бувають *кодифіковані* або *поточні*.

Кодифіковані кодекси (від лат. *codex* — книга) становлять єдиний систематизований акт, який містить норми, що регулюють відносно відокремлену сферу суспільних відносин, і створює базу самостійної галузі законодавства (Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення).

Кодекс є логічно узгодженим результатом складної правотворчої діяльності державних органів. Кожен кодекс являє собою но-

рмативний матеріал, що поділений на глави, розділи, статті, в яких представлено все необхідне для врегулювання певної сфери суспільних відносин: загальні принципи, регулятивні інститути, заходи охорони правил від порушень тощо. Структура кодексу, як правило, складається з двох частин: *загальної* та *особливої*. Загальна частина містить основоположні принципи, визначає мету, завдання галузі, які, у свою чергу, визначають характер, зміст і регулятивні властивості норм особливої частини, що, власне, і закріплюють правила бажаної, належної та забороненої поведінки суб'єктів права.

Поточні закони — нормативно-правові акти вищої юридичної сили, що регулюють окремі напрями суспільних відносин, які входять до предметів правового регулювання різних галузей права. Поточні закони не претендують на охоплення своїм регулятивним впливом цілих сфер суспільних відносин, їх завданням є врегулювання окремих проблем правового життя суспільства (Закон України «Про вибори Президента України», Закон України про державний бюджет).

Спеціальні закони — закони, що регулюють обмежену (спеціальну) сферу суспільних відносин та поширюються на визначене коло суб'єктів (певну категорію населення). Це закони про освіту, пенсійне законодавство, закони про соціальний захист окремих категорій населення тощо).

Оперативні закони — нормативно-правові акти, якими вводяться в дію окремі закони, ратифікуються міжнародні договори тощо, їх призначенням є не створення нових норм права, а підтвердження правил поведінки, що містяться в інших нормативних документах. Це так звані норми про норми, що не можуть існувати без інших законів, які вводяться в дію, або міжнародних договорів, які потребують ратифікації.

Правові системи ряду держав (Франція, Іспанія) передбачають існування *органічних законів*, що передбачені конституцією і своїм призначенням мають визначення статусу державних органів. В Україні теж є закони, які визначають порядок діяльності окремих органів державної влади («Про прокуратуру», «Про Конституційний Суд», «Про міліцію»). Але ці закони не передбачені Конституцією України як спеціальні й належать до поточного законодавства. Інша ситуація у Франції, Конституція якої передбачає

врегулювання органічними законами статусу Конституційної Ради, Вищого Суду правосуддя, Суду правосуддя Республіки тощо.

Особливими видами законів є *закони федеративні* та *закони суб'єктів федерацій*. Ця ситуація типова для федеративних держав, у яких використовується як федеральне законодавство (загальнодержавне), так і законодавство окремих суб'єктів федерації. Наприклад, у Російській Федерації існують як закони федеральні (прийняті вищим законодавчим органом — Державною Думою), так і закони окремих суб'єктів федерації, зокрема закони міста Москва. Тобто федеративна структура законодавства є більш ієрархічною, ніж структура законодавства унітарної держави.

За суб'єктом правотворчості закони поділяються на ті, які прийняті народом (шляхом референдуму), і ті, які прийняті парламентом (в Україні — Верховною Радою). У Конституції України зазначено, що всеукраїнський референдум може бути проголошений за народною ініціативою (на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області). Тобто теоретично на референдум може бути винесене будь-яке питання, що потребує з'ясування волі народу. Виняток становлять законопроекти з питань податків, бюджету й амністії. Прийняття законів з цих питань потребує спеціальної підготовки та неабиякого досвіду законотворчої роботи, тому винесення цих питань на всенародне обговорення є принаймні недоцільним.

Види законів **за строком дії**: постійні, тимчасові, надзвичайні.

Постійні — закони, що діють без обмеження в часі.

Тимчасові — закони, що діють з обмеженням строку дії (Закон України про державний бюджет).

Надзвичайні — різновид тимчасових, приймаються у випадках, передбачених конституцією, діють у період надзвичайного часу, набрання чинності такими законами тягне за собою припинення дії інших законів з тих самих питань на період надзвичайного часу.

Підзаконні акти — це акти правотворчості, що основані на положеннях закону та не суперечать йому, покликані конкретизувати основні положення закону з метою полегшення його реаліза-

ції. Підзаконна правотворчість характеризується більшою гнучкістю, порівняно із законодавчою, це обумовлюється спрощеним процедурним порядком прийняття підзаконних актів, визначення цієї процедури конкретним органом — суб'єктом підзаконної правотворчості.

Більшість підзаконних актів приймається органами виконавчої влади. *За суб'єктами видання та сферою поширення* підзаконні нормативно-правові акти поділяються на *загальні, відомчі, місцеві*.

Загальні підзаконні акти поширюють дію на невизначене коло суб'єктів, тобто всіх осіб, що перебувають на території держави та відповідають загальним, встановленим нормативно-правовим актом родовим ознакам. У системі підзаконних актів ці акти мають вищу юридичну силу. До них належать акти президента, акти уряду (укази та розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України).

Відомчі підзаконні акти поширюють свою дію на тих суб'єктів, які задіяні в діяльності в межах контрольованої відомством сфери суспільних відносин: банківські, фінансові, транспортні, правоохоронні тощо (накази, інструкції, розпорядження, положення, вказівки керівників центральних органів виконавчої влади).

Місцеві підзаконні акти видають у межах своєї компетенції органи місцевого самоврядування (представницькі органи на місцях) та місцеві органи виконавчої влади. Дія місцевих підзаконних актів обмежена простором певного регіону чи адміністративно-територіальної одиниці (постанови та рішення Верховної Ради АРК, постанови, рішення та розпорядження Ради Міністрів АРК, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій тощо).

4 Межі дії нормативно-правових актів

Найважливішими характеристиками нормативно-правового акта є параметри або межі, виміри його дії. Ці межі визначають можливості нормативного втручання держави в суспільні відносини з огляду на їх часові, просторові та суб'єктивні характеристики.

Нормативно-правові акти діють у часі, просторі та за колом осіб.

Дія в часі обмежує період дії, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу.

Дія у просторі визначає територію, на яку поширюється дія нормативно-правового акта.

Дія за колом осіб визначає суб'єктів, у яких на основі нормативно-правового акта виникають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дія нормативно-правового акта в часі включає такі моменти:

- 1) набрання чинності;
- 2) втрата чинності.

Вони є головними часовими характеристиками дії нормативно-правового акта. Це початковий та кінцевий моменти його дії.

Набрання чинності нормативно-правовим актом — це момент його вступу в законну силу. Цей момент необхідно відрізнити від моменту прийняття нормативно-правового акта. У момент прийняття нормативно-правовий акт набирає чинності лише в тому разі, якщо це прямо в ньому вказано. Але, як правило, вступ нормативно-правового акта в дію є віддаленим від його прийняття. Нормативно-правові акти можуть починати діяти:

– з моменту прийняття (якщо це вказано в нормативно-правовому акті);

– з моменту офіційного оприлюднення;

– з часу, визначеного самим актом, або з часу, визначеного постановою про введення закону в дію. Цей час може бути визначений як конкретною датою (з 1 вересня 2009 року), так і настанням певної події (наприклад, чергові вибори до Верховної Ради України).

Поширеною практикою є зазначення в нормативно-правовому акті моменту, з якого він набирає чинності. Але винятків з цього правила дуже багато. Так, закони України, в яких не вказано часу набрання чинності або також цей час не визначений постановою про введення закону в дію, набирають чинності на всій території України через 10 днів з дня їх офіційного опублікування (закони мають бути опубліковані не пізніше 15-денного строку після їх підписання Президентом України). Закони (рішення), прийняті в результаті референдуму, набирають чинності з моменту їх опублікування, якщо строк набрання чинності не визначений самим рі-

шенням, наприклад з дати прийняття рішення (датою прийняття закону є день проведення референдуму).

Припинення дії нормативно-правового акта (втрата ним чинності) — це момент втрати ним законної сили.

Припинення дії нормативно-правового акта настає:

- у разі прямого скасування;
- у разі фактичної заміни нормативно-правового акта іншим, який регулює те саме коло питань;
- у разі закінчення строку, на який було прийнято нормативно-правовий акт;
- у разі зміни обставин, на врегулювання яких було розраховано нормативно-правовий акт.

Дуже важливими, принциповими часовими характеристиками нормативно-правових актів є *зворотна дія (сила)* та *переживання закону*. Вони прямо пов'язані з набранням нормативно-правовим актом юридичної сили. Так, виділяють три принципи дії нормативно-правових актів після набрання ними чинності: *пряма дія, зворотна дія, переживання нормативно-правового акта*.

Найпоширенішим принципом дії є принцип *прямої дії*, коли нормативно-правовий акт поширює свій регулятивний вплив лише на події майбутнього, що сталися після моменту набрання ним чинності.

Зворотна дія — часова характеристика нормативно-правового акта, його властивість, яка виявляється в поширенні ним свого регулятивного впливу на випадки і минулого, і майбутнього (і вперед, і назад), що підпадають під формальні ознаки закріпленої в акті моделі поведінки, тобто нові нормативно-правові акти можуть застосовуватися для прийняття юридичного рішення стосовно подій минулого (до моменту прийняття нового акта).

Зворотна дія закону є винятком із загального правила прямої дії. Загальним правилом є те, що закон зворотної сили не має. Нові закони не поширюють дії на старі життєві випадки. Винятком з цього правила є застосування норм нового закону до старої юридичної ситуації в разі, якщо нові норми поліпшують правове становище учасників правовідносин (зменшують обсяг юридичної відповідальності). Це правило ґрунтується на нормах міжнародного права (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року) і

знайшло своє відображення в законодавстві багатьох держав. Так, ст. 58 Конституції України зазначає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Переживання нормативно-правового акта — продовження дії нормативно правового акта, який втратив чинність. Дія таких актів або їх частин регламентована положеннями нового нормативно-правового акта. Так, 12 вересня 1991 року Верховною Радою України було прийнято Постанову «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства СРСР, якщо відповідні питання не врегульовані законодавством України, за умови, якщо ці акти не суперечать Конституції та законам України».

Дія нормативно-правового акта у просторі може бути *територіальною* та *екстериторіальною*.

Територіальна дія обмежена суверенітетом держави, тобто її територією. Залежно від юридичної сили нормативно-правові акти можуть поширювати свою дію як на територію всієї держави (закони України), так і на певну її частину (рішення Верховної Ради АРК).

До території держави зараховують:

- землю та її надра — *земельний* або *сухопутний простір*;
- річки, озера, штучні водосховища, морські внутрішні (в межах державних земельних кордонів) і територіальні води (у межах 12 морських миль від лінії найбільшого відливу) — водний простір;
- атмосфера, або повітряний простір територією на висоті до 35 км;
- континентальний шельф;
- морські (у відкритому морі) та повітряні (в польоті за межами України) цивільні судна, морські кораблі (завжди), космічні кораблі та станції під прапором держави;
- території закордонних дипломатичних представництв, консульств;
- трубопроводи, підводні кабелі та нафтові морські вежі.

Екстериторіальна дія нормативно-правового акта регулюється міждержавними договорами й передбачає поширення дії зако-

нодавства певної держави за її межами. Правом екстериторіальності користуються військові кораблі та літаки, що знаходяться на території іншої держави, посольства, консульства, дипломатичні представництва.

Дія нормативно-правового акта за колом осіб визначає коло суб'єктів — адресатів тих нормативних приписів (норм), які сформульовані в нормативно-правових актах.

За загальним правилом нормативно-правові акти діють відносно всіх осіб, що перебувають на території його дії (дія у просторі) та є суб'єктами відносин, на які він поширюється (предмет правового регулювання).

До кола тих, на кого поширюється це загальне правило, належать:

- громадяни держави;
- іноземці;
- особи без громадянства (апатриди);
- особи із подвійним громадянством (біпатриди);
- усі спільні, іноземні, міжнародні організації (юридичні особи), що знаходяться на території держави та не користуються правом екстериторіальності.

Відмінності у правовому статусі осіб, що перебувають на державній території, дають змогу констатувати ряд винятків із загального правила. Так, реалізовувати активне та пасивне виборче право (право обирати й бути обраним) можуть лише громадяни держави. Також на іноземців та осіб без громадянства не поширюється вимога виконання військового обов'язку.

Іншим винятком із загального правила є поширення дії нормативно-правового акта на осіб, що перебувають поза територію держави. Так, дія кримінального закону поширюється на громадян держави незалежно від території їх перебування.

Окремим рядком слід згадати про статус дипломатичних працівників, які мають дипломатичні привілеї та імунітет. Це виражається в тому, що на них поширюється дія лише нормативно-правових актів тієї держави, яку вони представляють. Принципи й норми правового статусу дипломатів закріплені в низці міжнародних актів.

Нормативно-правові акти за дією за колом осіб поділяються на такі види, як загальні, спеціальні та виключні.

Загальні — розраховані на все населення, частина з цих актів поширює свою дію навіть на тих громадян, які перебувають поза межами території держави (Кримінальний кодекс).

Спеціальні — розраховані на обмежене коло осіб, конкретну їх категорію (міліція, військовослужбовці, студенти, матері).

Виключні — розраховані на суб'єктів, що не підпадають під дію ані звичайних, ані спеціальних законів. Усі ці суб'єкти мають спеціальний (виключний) правовий статус (глави держав, урядів, працівники дипломатичних місій, деякі інші категорії іноземців, що наділені імунітетом і недоторканністю на території держави перебування).

5 Поняття, принципи та функції правотворчості

Правотворчість — самостійний вид державної діяльності, пов'язаний із прийняттям, зміною або скасуванням норм права.

Як унікальне правове явище правотворчість має ряд ознак.

Правотворчість включає в себе два аспекти, перший з яких — діяльність компетентних органів держави або всього народу, другий — результат цієї діяльності. Результати правотворчості — джерела (форми) права демонструють, наскільки є ефективною правова система та рівень урегулювання суспільних відносин:

1 Здійснюється державою або народом (громадянами держави).

2 Полягає у створенні нових норм права або у зміні чи скасуванні наявних.

3 Завершується прийняттям письмового акта-документа (нормативно-правового акта).

4 Відбувається згідно із чітко регламентованою нормами права процедурою.

До функцій правотворчості, тобто напрямів її впливу на систему права, зараховують функцію регулювання суспільних відносин, функцію оновлення правового матеріалу, функцію ліквідації прогалин у праві, систематизаційну (функцію упорядкування правового матеріалу).

Функція регулювання суспільних відносин — прийняття нових правових норм після виникнення необхідності у правовому врегулюванні відносин, які до того не були врегульовані правом.

Функція оновлення правового матеріалу — скасування, зміна, доповнення чинних норм у разі виникнення необхідності в удосконаленні нормативної бази згідно з вимогами суспільного розвитку.

Функція ліквідації прогалин у праві — усунення повної або часткової відсутності в чинних нормативних актах необхідних норм права.

Систематизаційна (функція упорядкування правового матеріалу) — упорядкування правового матеріалу за критерієм єдності предмета правового регулювання, створення нового, систематизованого нормативно-правового акта.

Правотворчість — завжди інтелектуальна діяльність. Постійним завданням правотворця є мінімізація кількості неефективних нормативно-правових актів і разом з цим прийняття таких, які є необхідними для максимально ефективного врегулювання суспільних відносин. Вивчення основ правотворчості має не лише суто теоретичне, а й практичне значення. У результаті прийняття непередуманих, неефективних рішень можуть постраждати люди. Історія знає багато прикладів, коли від прийняття непередуманих рішень страждало суспільство в цілому або його певна частина. Так, славнозвісний «Сухий закон» США часів великої депресії став поштовхом до поширення наркотиків, контрабанди, розвитку злочинних формувань, нормативний наказ Сталіна «Ні кроку назад» часів Великої Вітчизняної війни призвів до величезної кількості невинуватих людських жертв.

Результат правотворчого процесу, якість вихідного нормативного матеріалу прямо залежать від додержання принципів правотворчості.

Загальні принципи:

Гуманізм — урахування загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини.

Гласність — відкритість для громадськості (інформування населення, надання можливості обговорення проектів у засобах масової інформації тощо).

Демократизм — можливість народу реалізовувати безпосередню демократію шляхом прийняття рішень під час референдуму, а також його участь через народних обранців у процесі правотворчості.

Системність — суворий облік усіх актів системи законодавства, узгодження положень нових актів з положеннями вже чинних.

Науковість — використання досягнень науки й наукових методів у процесі правотворчості, проведення наукової експертизи проектів нормативно-правових актів.

Законність — дотримання встановленої в законі процедури прийняття нормативно-правових актів.

Спеціальні принципи:

Професіоналізм — залучення до процесу право кваліфікованих фахівців із відповідних галузей науки та практики (на якість процесу правотворчості безпосередньо впливає фактор компетентності осіб, що займаються правотворчою діяльністю — юристів, політологів, соціологів, економістів, які повинні мати досвід правотворчої діяльності).

Плановість — завчасне передбачення послідовності дії та строків їх виконання.

Оперативність — швидкість і вчасність прийняття правотворчого рішення.

Ретельність — зваженість, послідовність у роботі з проектами нормативно-правових актів, відсутність непродуманих, ситуативних рішень.

Поєднання динамізму та стабільності — створення стабільного нормативно-правового акта, до якого в подальшому буде легко вносити зміни й доповнення в разі необхідності пристосування до актуальної соціальної ситуації.

Техніко-юридична досконалість — створення нормативно-правового акта з урахуванням правил і прийомів юридичної техніки.

Урахування досвіду — використання практичного й наукового регіонального, національного та міжнародного досвіду, набутих і досягнень попередників у процесі правотворчості.

Важливим моментом вивчення теорії правотворчості є відмежування цього процесу від споріднених, але не тотожних правових категорій. Так, не варто плутати правотворчість із **правоутворенням** і **законотворчістю**.

Правоутворення включає в собі всі форми й засоби виникнення, розвитку та зміни права, в тому числі і правотворчість.

Правотворчість — більш вузьке поняття, ніж правоутворення, вона є його частиною, його завершальною стадією. Так, поза процесом правотворчості може бути ініціатива прийняття нормативно-правового акта. Народна ініціатива реформування системи влади може призвести до прийняття нової конституції.

Початком правотворчості є прийняття державного рішення про необхідність підготовки проекту нормативно-правового акта. Правотворчість здійснюється державою або безпосередньо, або з її санкції. Правоутворення — форма виникнення і буття права в широкому розумінні: до правотворчості, разом з правотворчістю, у вигляді правотворчості, після правотворчості, у процесі реалізації права.

Правотворчість відрізняється від законотворчості.

Законотворчість — діяльність вищих представницьких органів держави або всього народу з прийняття, зміни або скасування нормативно-правових актів вищої юридичної сили — законів. В Україні законотворчість здійснює Верховна Рада (Парламент) або народ.

Законотворчість — важлива складова правотворчості. Результат правотворчості — будь-який нормативно-правовий акт. Результат законотворчості — закон.

6 Види правотворчості

Правотворчість буває декількох видів. Критерієм виділення видів правотворчості є суб'єкт правотворчості, юридична сила нормативно-правового акта, його галузева належність (предмет правового регулювання), функціональне призначення правотворчості.

За суб'єктом правотворчості виділяють правотворчість народу і правотворчість органів держави та її посадових осіб.

Правотворчість народу — одна з форм безпосереднього народовладдя, процес прийняття нормативно-правових актів шляхом референдуму, який проводиться з найбільш суттєвих питань загальнодержавного або місцевого значення.

Правотворчість держави — це діяльність її уповноважених органів і посадових осіб щодо прийняття, зміни або скасування нормативно-правових актів (це основний вид діяльності, під час якої формується система законодавства).

Створюючи норми права, держава може діяти в різних формах: безпосередньо (через свої уповноважені органи), у формі спільної діяльності (державний орган та інший суб'єкт) або шляхом передачі окремих своїх повноважень на видання нормативно-правових актів недержавним організаціям.

Безпосередня правотворчість — видання нормативно-правових актів органами держави та її посадовими особами.

Спільна правотворчість — спільне видання нормативного документа декількома державними органами (Конституційний договір між Президентом України і Верховною Радою) або державним органом і недержавною організацією (договір між органом виконавчої влади та профспілкою). Отже, результатом спільної правотворчості є укладення нормативних договорів, одним із суб'єктів укладення яких є представник держави.

Санкціонована правотворчість — надання державного захисту нормативним актам, прийнятим недержавними органами й організаціями. Держава ніби «санкціонує» прийняття нормативно-правових актів іншими суб'єктами. Найяскравішим прикладом санкціонованої правотворчості є правотворчість органів місцевого самоврядування, які не є державними органами, але творять нормативно-правові акти. При цьому норми, що становлять ці акти, набувають якості правових норм, які охороняє держава.

Делегована правотворчість — це правотворчість державного органу, якому передані правотворчі повноваження іншого державного органу, наділеного правом видавати нормативно-правові акти вищої юридичної сили. Так, прикладом делегованої правотворчості є наділення органу виконавчої влади правом видавати документи, прирівняні за юридичною силою до законів.

За юридичною силою прийнятого нормативно-правового акта виділяють законотворчість і підзаконну правотворчість.

Законотворчість — це діяльність з підготовки та прийняття законів. Прийняття законів — прерогатива народу або вищого представницького органу держави — парламенту. У конституціях, як правило, визначається перелік питань, що встановлюються або визначаються виключно законами.

Правотворчість усіх інших суб'єктів є *підзаконною*, ця діяльність здійснюється на основі закону та відповідно до нього. Головним призначенням підзаконної правотворчої діяльності є допомо-

га втіленню положень закону в життя. Юридична сила прийнятих державними органами підзаконних актів залежить від того місця, яке посідає правотворчий орган в ієрархічній системі державних органів (глава держави, уряд, центральні органи виконавчої влади, органи виконавчої влади на місцях тощо).

За функціональним призначенням розрізняють поточну й систематизаційну правотворчість.

Поточна правотворчість пов'язана із завданнями первинного врегулювання або охорони суспільних відносин.

Систематизаційна правотворчість — діяльність з упорядкування нормативно-правових актів, що мають спільний предмет правового регулювання. Результатом цієї діяльності є створення нового нормативно-правового акта, як правило, кодексу.

За галузевою належністю (предметом правового регулювання) правотворчість поділяється на основі визначення правової галузі, до якої належить прийнятий нормативно-правовий акт. Так, діяльність за прийняттям Кримінального кодексу належить до кримінально-правової правотворчості.

7 Стадії правотворчості

Правотворчість як діяльність уповноважених державних органів, посадових осіб або всього народу можна розуміти в **широкому** та **вужькому** аспектах. У **вужькому** — це процес безпосереднього створення правових норм (підготовка, прийняття, оприлюднення), у **широкому** аспекті цей процес починається з моменту виникнення у правотворця правотворчого задуму й закінчується моментом практичної реалізації юридичної норми. Кожен аспект розуміння правотворчості характеризується виділенням *певної кількості послідовних етапів формування нормативно-правового акта* — **стадій правотворчості**.

Розглядаючи правотворчість у широкому розумінні, ми можемо назвати п'ять стадій правотворчого процесу.

Передпроектна стадія:

- 1) формування юридичного мотиву (вивчення, аналіз суспільних явищ і процесів, виявлення потреб правової регламентації);
- 2) правотворча ініціатива — обґрунтування юридичної потреби у правовій регламентації;

3) визначення виду органу — суб'єкта, правомірною прийняття рішення певного рівня та визначення виду правового акта.

Проектна стадія:

1) прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта;

2) розробка концепції, ідеї майбутнього проекту;

3) підготовка тексту проекту;

4) попередній розгляд проекту;

5) обговорення проекту нормативно-правового акта (проекти нормативно-правових актів з найважливіших питань державного та суспільного життя можуть виноситися на громадське обговорення);

6) офіційний розгляд проекту з дотриманням встановленої процесуальної процедури.

На стадії прийняття проекту нормативно-правового акта колегіальні правотворчі органи (парламент, уряд) приймають нормативно-правові акти більшістю голосів. Одноособові органи (президент) приймають їх у персональному порядку на підставі власного волевиявлення.

Посвідчувальна стадія:

1) підписання нормативно-правового акта;

2) включення нормативно-правового акта до єдиного реєстру нормативних актів, присвоєння йому реєстраційного коду;

Інформаційна стадія:

1) офіційне опублікування прийнятого нормативно-правового акта в засобах масової інформації;

2) доведення інформації про його прийняття до відома виконавців.

Контрольні питання

1 Трактуювання категорії «форма права» та «джерело права» у юриспруденції.

2 Види форм (джерел) права.

3 Визначення нормативно-правового акта, його ознаки.

4 Структурні елементи нормативного акта.

5 Визначення юридичної сили нормативно-правового акта.

6 Що таке закон? Його характеристики.

7 Питання, щодо яких приймаються конституційні закони.

- 8 Види законів.
- 9 Моменти, з якими закон пов'язує дію нормативно-правового акта в часі.
- 10 Що таке правотворчість?
- 11 Функції правотворчості.
- 12 Види правотворчості, що виділяє теорія права.
- 13 Стадії правотворчості.

Контрольні тести до теми «Форми (джерела) права, правотворчість»

1 Як правило поведінки, яке склалося внаслідок фактичного його застосування протягом тривалого часу, визначається:

- а) право;
- б) звичай;
- в) мораль;
- г) традиція.

2 Підберіть загальний термін для визначення понять «правовий прецедент» і «нормативний договір»:

- а) акт тлумачення права;
- б) джерело права;
- в) акт застосування права;
- г) суб'єктивне право.

3 З перелічених правових актів актом правотворчості є:

- а) Закон України «Про міліцію» від 20.12.1990 р.;
- б) Указ Президента України «Про присвоєння почесного звання «Заслужений юрист України» Головатому С. П.»;
- в) вирок суду з конкретної юридичної справи;
- г) постанова слідчого про проведення обшуку.

4 Підберіть поняття до визначення: «Прийняте судом рішення в конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні всіх наступних аналогічних справ»:

- а) акт тлумачення права;
- б) нормативний акт;
- в) правовий прецедент;
- г) нормативний договір.

5 Вкажіть різновид систематизації законодавства, при якому зведення нормативних матеріалів робиться за хронологічним, предметним та іншими критеріями:

- а) консолідація;
- б) кодифікація;
- в) інкорпорація;
- г) імплементація.

6 Підберіть поняття до наведеного визначення: «Сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування всіх елементів механізму правового регулювання й ефективного оперування ними у праворегулятивній практиці»:

- а) правовий вплив;
- б) юридична техніка;
- в) правове регулювання;
- г) правовий прецедент.

7 Визначення: «Це договір, у якому виражена узгоджена воля кількох суб'єктів правовідносин, що регулює відносини між ними, а іноді стає обов'язковою і для інших суб'єктів цих відносин» відповідає поняттю:

- а) адміністративний договір;
- б) нормативний договір;
- в) цивільно-правовий договір;
- г) контракт.

8 З нижчеперелічених джерел права результатом санкціонованої правотворчості є:

- а) нормативно-правовий акт;
- б) правовий звичай;
- в) нормативний договір;
- г) правовий прецедент.

9 Кодифікація та інкорпорація — це:

- а) форми систематизації законодавства;
- б) форми реалізації норм права;
- в) види правозастосовної діяльності;
- г) форми державного устрою.

10 Не є ознакою кодифікації:

- а) це різновид систематизації законодавства;
- б) допускаються зміни в тексті нормативно-правового акта;
- в) завжди має офіційний характер;
- г) здійснюється виключно органами виконавчої влади.

11 З перерахованого нижче не належить до джерел права:

- а) юридичні доктрини, міжнародні угоди;
- б) закони, підзаконні акти;
- в) цивільно-правові угоди;
- г) правові прецеденти.

12 Джерело права, що є результатом судової правотворчості держави:

- а) нормативно-правовий акт;
- б) правовий звичай;
- в) нормативний договір;
- г) правовий прецедент.

13 Визначення: «Форма систематизації нормативно-правових актів, яка полягає у вдосконаленні шляхом перероблення змісту останніх» відповідає поняттю:

- а) інтерпретація;
- б) консолідація;
- в) інкорпорація;
- г) кодифікація.

14 Різновид кодифікації за обсягом:

- а) суб'єктна;
- б) хронологічна;
- в) галузева;
- г) об'єктна.

15 Різновид інкорпорації за юридичною силою:

- а) загальна;
- б) офіційна;
- в) предметна;
- г) хронологічна.

16 Вищу юридичну силу має нормативний акт:

- а) постанова уряду;
- б) закон;
- в) указ Президента;
- г) відомчий акт.

17 Попередній розгляд проекту нормативно-правового акта відбувається на стадії правотворчого процесу:

- а) передпроектна стадія;
- в) проектна стадія;
- в) стадія прийняття проекту нормативно-правового акта;
- г) засвідчу вальна стадія.

18 Вступна частина нормативно-правового акта — це:

- а) преамбула;
- б) преюдиція;
- в) вступ;
- г) привітання.

19 До спеціальних належить принцип правотворчості:

- а) гуманізм;
- б) законність;
- в) демократизм;
- г) плановість.

20 Провідне джерело права англо-американського типу правових систем — це:

- а) нормативно-правовий акт;
- б) правовий прецедент;
- в) звичай;
- г) нормативний договір.

Завдання для самостійної роботи

Складіть схеми: загальноісторичних зовнішніх форм (джерел) права; стадій правотворчості; видів нормативно-правових актів України.

Чи тотожні поняття «декрет» і «закон»? Аргументуйте відповідь.

Тема 15 ПРАВОВІДНОСИНИ

1 Поняття й ознаки правовідносин

Суспільство — сукупність взаємин між людьми, продукт взаємодії людей. Таким чином, у суспільстві існує сукупність політичних, економічних, моральних, релігійних відносин.

Право — особливий державний регулятор суспільних відносин. Регулювати суспільні відносини — головне його призначення. Своєю регулятивною силою право надає відносинам правового характеру, правової форми, у результаті чого вони стають правовими. **Правові відносини** в найбільш загальному розумінні — *це суспільні відносини, врегульовані правом.*

При цьому суспільні відносини не втрачають своїх якостей, лише набувають нового змісту, видозмінюються, тобто право не є творцем суспільних відносин, а лише їх регулятором, воно саме нічого не створює, тільки санкціонує відносини, найбільш принципові для суспільства й держави, ті, які є основою нормальної життєдіяльності людей. Решту менш принципових для суспільства відносин право або регулює опосередковано, або не регулює взагалі (сфера моралі, дружби, звичаїв тощо). Отже, усі суспільні відносини поділяються на дві групи:

- 1 Урегульовані правом.
- 2 Не врегульовані правом.

Відносини, урегульовані правом, мають низку соціальних властивостей (тих, що властиві всім людським відносинам) і ознаки специфічні — юридичні (ті, що й відрізняють їх від решти відносин).

Отже, більш розширене визначення правовідносин можна сформулювати так: **правовідносини** — *це врегульовані правом вольові суспільні відносини, сторони яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.* Додатковою якістю правовідносин є те, що ці відносини охороняються державою.

Правовідносини володіють такими *ознаками*:

1) виникають на основі норм права, що містять вказівки на суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін; у них закріплюються умови (юридичні факти), з настанням яких пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин, визначається коло їх учасників;

2) правовідносини — це завжди двосторонній зв'язок: норма права надаючи право одній стороні, одночасно покладає обов'язок на іншу;

3) правовідносини характеризуються наявністю у сторін взаємних прав та юридичних обов'язків. Правовідносини завжди передбачають, що є правомочна особа та зобов'язана особа;

4) правовідносини — це індивідуальний зв'язок конкретних осіб, тобто сторони правовідносин завжди юридично визначені;

5) правовідносини забезпечуються державно-правовими механізмами, зокрема можливістю примусових засобів;

6) правовідносини виникають з приводу реальних благ; благо (матеріальне, нематеріальне) — це те, з приводу чого люди вступають у правовідносини, набувають і реалізують належні їм права й обов'язки.

2 Склад правовідносин

Теорія правовідносин виділяє дві самостійні категорії: зміст і склад правовідносин. Під змістом розуміють складові поведінки учасників (суб'єктів правовідносин), ними є суб'єктивне право та юридичний обов'язок. Склад правовідносин — більш складніша категорія, що включає в собі зміст правовідносин, їх учасників, ті цінності та блага, з приводу яких учасники вступають у правовідносини.

Отже, **склад правовідносин** — це характеристика правовідносин з позиції їх внутрішньої будови та взаємозв'язку складових елементів. У теорії права склад правовідносин доволі часто називають **структурою правовідносин**.

Отже, склад правовідносин є системним утворенням, що включає в собі такі елементи: предмети матеріального й нематеріального світу, що формують **об'єкти правовідносин**, учасників правовідносин — **суб'єкти правовідносин**, а також поведінку суб'єктів, яка полягає в реалізації *суб'єктивних прав* та виконанні *юридичних обов'язків (зміст правовідносин)*.

1 Суб'єкти правовідносин (суб'єкти права) — це особи, що вступають у правовідносини й володіють правосуб'єктністю. У праві виділяють дві групи суб'єктів: 1) **фізичні особи** (люди), до яких належать громадяни, особи без громадянства, іноземці; 2) **юридична**

особа — організація, що володіє відокремленим майном, може від власного імені набувати майнових та особистих і немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

2 Об'єкти правовідносин — матеріальні й нематеріальні (духовні) блага та цінності, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, реалізують суб'єктивні права й виконують юридичні обов'язки. До об'єктів належать предмети матеріального світу (речі, цінності, майно); послуги виробничого й невиробничого характеру (виконання інформаційних послуг, виготовлення одягу); продукти духовної та інтелектуальної творчості (поезія, витвори мистецтва, музичний твір); особисті немайнові блага (життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація тощо).

3 До змісту правовідносин належать *суб'єктивне право та юридичний обов'язок*.

Суб'єктивне право — вид і рівень можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта права, що встановлюється юридичними нормами для задоволення його інтересів і забезпечується державою.

Юридичний обов'язок — вид і рівень належної поведінки суб'єкта права, що встановлюється юридичними нормами і забезпечується державою для задоволення інтересів іншої особи (осіб), суспільства та держави.

І суб'єктивне право, і юридичний обов'язок мають свою структуру — внутрішню будову.

Суб'єктивне право включає право на власні дії (можливість здійснювати юридично значущі дії); право на чужі дії (право вимоги відповідної поведінки від зобов'язаної особи); право на захист (можливість звертатися за захистом до держави в разі порушення суб'єктивного права правозобов'язаною особою).

Юридичний обов'язок складається з обов'язку робити певні дії (активні обов'язки) або утримуватися від них (пасивні обов'язки); обов'язку реагувати на законні вимоги правомірної сторони (вимога виконання умов договору); обов'язку нести юридичну відповідальність в разі відмови від виконання юридичного обов'язку або неналежного його виконання.

Суб'єктивне право та юридичний обов'язок взаємозумовлені, завдяки ним між їхніми носіями — суб'єктами — виникає зв'язок, що називається правовідносинами.

3 Правосуб'єктність

Правосуб'єктність — це передбачена нормами права здатність бути учасником правовідносин.

В основі визначення природи правосуб'єктності фізичної особи лежать два критерії:

- віковий (пов'язаний з настанням певного віку);
- психологічний (пов'язаний з розвитком психіки людини).

До складу правосуб'єктності входять правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.

Правоздатність — передбачена нормами права здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Правоздатність передбачає право на право, це здатність мати права, але її недостатньо для того, щоб ці права реалізовувати. Правоздатність виникає з моменту народження і припиняється моментом смерті фізичної особи. Ніхто не може бути позбавлений правоздатності, вона рівна для всіх громадян.

Дієздатність — передбачена нормами права здатність суб'єкта самостійно, власними діями використовувати суб'єктивні юридичні права, виконувати обов'язки та нести юридичну відповідальність.

Дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від вікового, психологічного та інших критеріїв.

Повна дієздатність у фізичних осіб настає з моменту повноліття (18 років). У цивільному праві (Цивільний кодекс України) встановлена градація різних рівнів дієздатності залежно від віку суб'єкта.

Неповна (відносна) дієздатність — 14 - 18 років.

Також цивільним правом передбачена можливість оголошувати неповнолітнього повністю дієздатним (емансипація). Так, неповнолітній, що досяг 16 років, може вважатися повністю дієздатним, якщо він працює за трудовою угодою (контрактом) або займається підприємницькою діяльністю. Визнання неповнолітнього повністю дієздатним відбувається за рішенням органу опіки та піклування за згодою батьків, усиновителів або піклувальника, а в разі відсутності такої згоди — за рішенням суду.

Окрім того, підставою для повної цивільної дієздатності є укладання особою шлюбу.

Часткова дієздатність — до 14 років.

Існують випадки **обмеження дієздатності** (примусового обмеження в адміністративному або судовому порядку фізичної можливості користуватися суб'єктивними правами):

– у разі обмеження прав та свобод людини і громадянина законом держави в тому обсязі, у якому це необхідно для захисту основ конституційного ладу, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони й безпеки держави;

– у разі обмеження прав і свобод людини та громадянина за рішенням суду внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами.

Абсолютна недієздатність встановлюється для осіб, визнаних недієздатними рішенням суду внаслідок душевної хвороби або слабоумства.

Деліктоздатність — здатність нести відповідальність за правопорушення. Взагалі поняття деліктоздатності охоплюється поняттям дієздатності, оскільки остання передбачає здатність нести юридичну відповідальність. Але у правовій практиці існують випадки, що зумовлюють виділення деліктоздатності як самостійної складової правосуб'єктності. Так, кримінальна відповідальність за тяжкі злочини, передбачена чинним Кримінальним кодексом, може наставати з 14 років, тобто до настання повної дієздатності.

Правосуб'єктність юридичних осіб має певні особливості, вона виникає з моменту реєстрації в органах юстиції. Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникає одночасно і припиняється з моменту ліквідації юридичної особи. У разі реорганізації юридичної особи правосуб'єктність передається новій юридичній особі в порядку правонаступництва.

4 Види правовідносин

Теорія правовідносин виділяє різні види правовідносин залежно від критеріїв, покладених в основу їх класифікації:

- 1 За функціями права.
- 2 За рівнем визначеності.
- 3 За характером обов'язку.
- 4 За субординацією у правовому регулюванні.
- 5 За характером суб'єктів.

6 За кількістю суб'єктів.

7 За розподілом прав та обов'язків.

8 За характером волевиявлення суб'єктів.

9 За строком дії.

10 За галузеву належністю.

За функціями права правовідносини поділяються на регулятивні й охоронні.

Регулятивні виникають з фактів правомірної поведінки суб'єкта права на основі норм права або домовленості сторін.

Охоронні виникають з фактів протиправної поведінки, тієї, яка вимагає негативної реакції держави (пов'язані зі скоєнням суб'єктом злочину, адміністративного правопорушення тощо); пов'язані з настанням передбаченою санкціями норм права юридичною відповідальністю.

За рівнем визначеності правовідносини поділяються на абсолютні й відносні.

Абсолютні — правовідносини, у яких уповноважений правом суб'єкт вступає у відносини з невизначеним (абсолютним) колом суб'єктів (право власності на речі), тобто відома одна сторона, та, яка має право, решта суб'єктів, які мають обов'язок, не визначені.

Відносні — правовідносини, у яких усі сторони чітко визначені (продавець — покупець, позивач — відповідач).

За характером обов'язку правовідносини поділяються на *активні й пасивні*.

Активні — правовідносини, що виникають з приводу зобов'язань. У них зобов'язана сторона має здійснити на користь уповноваженої сторони певну дію (передати майно, виконати роботу, заплатити гроші тощо).

Пасивні — правовідносини, у яких змістом юридичного обов'язку є пасивна поведінка: зобов'язана сторона має утримуватися від порушення суб'єктивного права уповноваженої сторони (не заважати власнику здійснювати право власності).

За субординацією у правовому регулюванні правовідносини поділяються на матеріально-правові та процесуально-правові.

Матеріально-правові — правовідносини, пов'язані з реалізацією норм матеріального права (цивільного, кримінального, адміністративного, трудового).

Процесуально-правові — правовідносини, пов'язані зі здійсненням процесуальних процедур, регламентованих процесуальними галузями права (судове вирішення цивільно-правових суперечок, процес притягнення правопорушника до юридичної відповідальності).

За характером суб'єктів правовідносини бувають такі:

- між фізичними особами;
- між юридичними особами;
- між державами;
- між фізичною особою та державою тощо.

За кількістю суб'єктів правовідносини поділяються на прості та складні.

Прості — правовідносини між двома суб'єктами.

Складні — правовідносини між трьома та більше суб'єктами.

За розподілом прав та обов'язків між суб'єктами правовідносини поділяються на односторонні та двосторонні.

Односторонні — кожна зі сторін правовідносин має або право, або обов'язок (договір дарування, договір позики).

Двосторонні — кожна зі сторін правовідносин має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу).

За характером волевиявлення суб'єктів правовідносини поділяються на договірні й управлінські.

Договірні — у правовідносинах виявляється воля обох сторін — уповноваженої і зобов'язаної (правовідносини сфери приватного права).

Управлінські — у правовідносинах достатньо волевиявлення лише уповноваженої сторони (правовідносини сфери публічного права).

Самостійним різновидом правовідносин за характером волевиявлення суб'єктів є правовідносини комплексні, у яких поєднуються основи публічного і приватного права (комерційні правовідносини).

За строком дії правовідносини поділяються на довготривалі та короткотривалі.

За галузевою належністю правовідносини поділяються на цивільно-правові, кримінально-правові, адміністративно-правові, конституційно-правові, трудові тощо.

5 Поняття та види юридичних фактів

Юридичний факт — це життєва обставина, з настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичні факти передбачені гіпотезою правової норми, це ті випадки, які пов'язують норму права з конкретною життєвою ситуацією. Без юридичних фактів настання правовідносин унеможливлується.

Існують такі підстави класифікації юридичних фактів: за юридичними наслідками, за вольовою ознакою, за складом.

За юридичними наслідками юридичні факти поділяються на правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі.

Правоутворюючі — факти, з якими норми права пов'язують виникнення правовідносин (наказ про прийняття працівника на роботу).

Правозмінюючі — факти, з якими норми права пов'язують зміну правовідносин (наказ про переведення працівника на іншу посаду).

Правоприпиняючі — факти, з якими норми права пов'язують припинення правовідносин (наказ про звільнення працівника з роботи).

За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на дії та події.

Дії — юридичні факти, пов'язані з волевиявленням усіх або одного учасників правовідносин (правопорушення, купівля товару).

Дії поділяються на правомірні (відповідають вимогам норм права) та протиправні (порушують вимоги норм права).

Правомірні дії поділяються на юридичні акти (пов'язані з наміром суб'єкта права досягти бажаного юридичного наслідку, наприклад, звернення до суду) та юридичні вчинки (не пов'язані з бажанням вступати в конкретні правовідносини й незалежно від наміру тягнуть виникнення юридичних наслідків, наприклад, фіктивний шлюб у разі народження дітей викликає всі юридичні обов'язки, пов'язані з батьківством).

Протиправні дії поділяються на злочини та делікти (проступки).

Злочини — суспільно небезпечні діяння, передбачені Кримінальним кодексом, тягнуть за собою настання кримінальної відповідальності.

Делікти (проступки) — суспільно шкідливі діяння, тягнуть за собою настання цивільно-правової, адміністративної, дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності.

Події — юридичні факти, що не пов'язані з волевиявленням суб'єктів права (природне явище, смерть).

Події поділяються на абсолютні й відносні.

Абсолютні події — юридичні факти, що набувають юридичного значення через свою значущість, оскільки суттєво впливають на суспільні відносини. Так, стихійне лихо або аварія тягне за собою певну реакцію державних органів, які покладають на себе обов'язок з ліквідації шкідливих наслідків.

Відносні події — обставини навколишньої дійсності, що викликають виникнення правовідносин у зв'язку з попереднім волевиявленням суб'єктів права. Так, вартість знищеного в результаті пожежі майна буде компенсована власнику лише в тому разі, якщо це майно застраховане.

За складом юридичні факти поділяються на прості та складні (фактичні склади).

Прості мають місце тоді, коли однієї життєвої обставини, передбаченої нормою права, достатньо для виникнення, зміни або припинення правовідносин (досягнення 16-річного віку — достатня підстава для отримання паспорта громадянина України).

Складні (фактичний склад) мають місце тоді, коли для виникнення правовідносин, їх зміни або припинення потрібне настання двох або більше обставин, що передбачені нормами права як юридичні факти {для укладання шлюбу необхідна сукупність фактів: взаємна згода осіб, що укладають шлюб; досягнення шлюбного віку; відсутність у кожного з них зареєстрованого шлюбу; відсутність між ними родинних відносин, дієздатність сторін тощо).

Специфічними підставами виникнення, припинення та зміни правовідносин є презумпції, преюдиції та фікції.

Презумпція (лат. — припущення) — закріплення в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, що мають юридичне значення.

Презумпції поділяються на два види: спростовні та неспростовні. Неспростовні презумпції не потребують доведення внаслідок своєї очевидності (презумпція знання закону). Спростовні презумпції у процесі реальних правовідносин або підтверджуються, або скасовуються.

Преюдиція — це юридичне передрішення наявності або відсутності певних фактів.

Правова фікція — це неіснуючі факти, які визнані законодавством існуючими та які мають у зв'язку з цим юридичні наслідки.

Контрольні питання

- 1 Соціальні та юридичні властивості правовідносин.
- 2 Охарактеризувати поняття «зміст правовідносин» і «склад правовідносин».
- 3 Компоненти структури суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
- 4 Визначення юридичної особи.
- 5 Охарактеризувати компоненти правосуб'єктності.
- 6 Що таке юридичний факт?
- 7 Критерії класифікації юридичних фактів.
- 8 Види правовідносин.
- 9 Вираження соціальних і юридичних властивостей правовідносин?
- 10 Що таке правова презумпція?

Контрольні тести до теми «Правовідносини»

- 1 Вид і міра належної поведінки зобов'язаної особи — це:
 - а) об'єктивне право;
 - б) юридичний обов'язок;
 - в) суспільний обов'язок;
 - г) правова відповідальність.
- 2 Суспільні відносини, учасники яких є носіями прав і обов'язків, що встановлені нормами права, — це:
 - а) правопорушення;
 - б) правовідносини;

- в) правопорядок;
- г) громадський порядок.

3 Такі правомочності: 1) можливість певної поведінки правомочної особи; 2) можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи; 3) можливість примусового здійснення обов'язку шляхом звернення до компетентних органів держави — має:

- а) суб'єктивне право;
- б) об'єкт правовідносин;
- в) юридичний обов'язок;
- г) об'єктивне право.

4 Деліктоздатність — це:

- а) здатність особисто, своїми діями укладати цивільно-правові угоди;
- б) передбачена нормами права можливість мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки;
- в) передбачена правовими нормами здатність нести юридичну відповідальність за скоєне правопорушення;
- г) право вільного пересування територією держави.

5 Дефініція: «Закріплена в законодавстві й забезпечена державою можливість особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки» означає таке поняття:

- а) правоздатність;
- б) дієздатність;
- в) правосуб'єктність;
- г) деліктоздатність.

6 Незалежно від волі і свідомості суб'єкта права виникає такий юридичний факт:

- а) стан подружжя;
- б) підпал;
- в) стихійне лихо;
- г) правопорушення.

7 Передбачена нормами права здатність особи мати і своїми діями набувати, здійснювати права і обов'язки — це:

- а) правоздатність;
- б) дієздатність;
- в) правосуб'єктність;
- г) деліктоздатність.

8 Назвіть юридичний факт, що є подією:

- а) рішення суду;
- б) підпал, що призвів до загибелі чужого майна;
- в) стихійне лихо, що призвело до загибелі застрахованого майна;
- г) укладання договору.

9 Термін, котрий вказує, що йдеться про право, яке належить певному суб'єктові, про його певні юридично визнані можливості, якими він може скористатися або не скористатися, — це:

- а) об'єктивне право;
- б) суб'єктивне право;
- в) правові відносини;
- г) соціальні відносини.

10 До структури правових відносин не входить:

- а) суб'єкт;
- б) об'єкт;
- в) зміст;
- г) законність.

11 Підставою виникнення, припинення та зміни правовідносин є такі:

- а) юридичні факти;
- б) норми права;
- в) укази Президента України;
- г) акти місцевого самоврядування.

12 До структурних елементів правовідносин належать:

- а) гіпотеза, диспозиція, санкція;
- б) кодифікація, інкорпорація, консолідація;
- в) суб'єкти, об'єкти, зміст;
- г) об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона.

13 Основні види дій як юридичних фактів — це:

- а) правочини, не правочини;
- б) договірні, не договірні;
- в) законні, підзаконні;
- г) правомірні, неправомірні.

14 Фізичні особи набувають правоздатності:

- а) з моменту народження;
- б) з моменту отримання паспорта;
- в) з 16 років;
- г) з 18 років.

15 Факт належності до громадянства держави є різновидом юридичних фактів за тривалістю в часі:

- а) дії;
- б) юридичні стани;
- в) події;
- г) юридичні вчинки.

16 Визначення: «Різновид правовідносин, у яких чітко визначена уповноважена сторона — носій суб'єктивного права, а всі інші суб'єкти потенційно можуть виступати відносно неї зобов'язаною стороною» відповідає поняттю:

- а) абсолютні правовідносини;
- б) відносні правовідносини;
- в) матеріальні правовідносини;
- г) процесуальні правовідносини.

17 Різновидом соціальної спільності є суб'єкт правовідносин:

- а) політична партія;
- б) територіальна громада;
- в) громадська організація;
- г) профспілка.

18 Підставою для невизнання неповнолітньої особи повністю дієздатною є:

- а) закінчення школи;
- б) зразкове навчання;
- в) записана матір'ю або батьком дитини;

г) отримання паспорту.

19 Неповною дієздатністю володіють особи у віці:

- а) до 10 років;
- б) до 14 років;
- в) з 14 до 18 років;
- г) з 18 років.

20 Особа може бути обмежена в дієздатності за:

- а) бажанням родичів;
- б) указом Президента України;
- в) рішенням суду;
- г) рішенням профспілкового комітету.

Завдання для самостійної роботи

Складіть у зошиті схеми: видів правовідносин; видів об'єктів правовідносин; видів юридичних фактів.

Наведіть приклад правовідношення. Вкажіть передумови виникнення та елементи правовідношення.

Необхідною умовою набуття дієздатності є можливість юридичної відповідальності. Підтвердіть фактами цю юридичну закономірність.

Тема 16 ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

1 Поняття та структура правосвідомості

Пам'ятаючи про важливість матеріальних чинників у праві, ми маємо також звертати увагу на духовну сферу людини. Саме духовність є тим фундаментом, на якому ґрунтується правопорядок. Мусить існувати поняття, у якому відбивається особливий вимір правової реальності в поведінці людини. Саме такою категорією є правосвідомість, яка дає особистості змогу бути вільною в наявних межах права й вільно обирати варіант юридично значущої поведінки.

Кожна людина має правосвідомість незалежно від того, знає вона про це чи ні. Не існує особистості без правосвідомості, може бути спотворена правосвідомість. Правосвідомість у будь-якому разі бере участь у житті особистості, навіть тоді, коли вона здійснює злочин чи інший протиправний вчинок, тобто правосвідомість — це внутрішній регулятор юридично значущої поведінки, який може характеризуватися як позитивно, так і негативно, але у будь-якому разі залишається необхідною формою життєдіяльності суспільства й особистості.

Правосвідомість — одна з форм суспільної свідомості. Як і інші форми суспільної свідомості (моральна свідомість, релігійна свідомість, культурна свідомість), правосвідомість — специфічний спосіб духовного пізнання дійсності, тобто є відносно самостійною формою людської свідомості (правові погляди можуть існувати відокремлено від економіки, політики, релігії тощо). Правосвідомість найбільш повно відображає ідеальну духовну сутність права як елемента культури.

Як форма або галузь свідомості правосвідомість відображає правову дійсність у формі юридичних знань та оцінного ставлення до права та практики його застосування, що регулюють поведінку людей у юридично значущих ситуаціях.

Отже, **правосвідомість** — сукупність уявлень і почуттів, що виражають ставлення осіб та їх об'єднань до чинного або бажаного права.

Правосвідомість складається з двох структурних елементів: правової психології та правової ідеології.

Правова психологія — емпіричний, побутовий рівень правової свідомості, що формується в результаті повсякденної людської практики як окремих осіб, так і соціальних груп. Змістом правової психології є почуття, емоції, переживання, настрої, стереотипи, звички, які виникають у людей у зв'язку з існуванням юридичних норм і практикою їх застосування, тобто правова психологія — емоційно-вольова сфера ставлення до правових явищ. Радість або зіпсований настрій з приводу прийнятої правової норми, поведінки працівників правоохоронних органів, ставлення до порушення юридичних заборон — правові почуття, емоції, які у своїй сукупності створюють сферу правової психології. Психологічні настрої людей багато в чому зумовлює ефективність правової системи су-

спільства. Неадекватність психологічного сприйняття законодавства призводить до суттєвих проблем у його виконанні (неприйняття заборон, невикористання дозволів). Правова психологія — глибинна, прихована від сприйняття сфера суспільної свідомості, вивченню якої має приділятися значна увага теоретиків і практиків держави та права.

Окрім правової психології, структурним компонентом правосвідомості є **правова ідеологія** — *сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які узагальнено оцінюють правову дійсність*. На відміну від правової психології, яка є стихійним, навіть інколи підсвідомим відчуттям права, правова ідеологія — цілеспрямоване, наукове, філософське осмислення права як соціального інституту, тобто вона є науковим вираженням правових поглядів, принципів, вимог певних груп і прошарків суспільства. У розробці правової ідеології беруть участь юристи, політологи, економісти, які враховують стан розвитку суспільства, його потреби, інтереси й волю більшості, меншості, інші значні чинники. Правова ідеологія переважає над правовою психологією за рівнем та характером пізнання права. Правова психологія фіксує ставлення, що виходить з повсякденного досвіду, а правова ідеологія виявляє сутність, соціальне призначення права, на основі чого формується правова та філософська доктрини. Прикладами правової ідеології є гегелівська філософія права, природно-правова теорія, позитивістська, нормативістська, марксистська концепції тощо. Правова ідеологія є виразником волі не лише окремих індивідів, а й класів, груп, прошарків. Усі політичні організації сучасного суспільства створюються на основі тієї чи іншої ідеології. У цьому разі правова ідеологія слугує програмою, за допомогою якої члени соціального об'єднання реалізують свої інтереси. Головним прикладом правової ідеології сучасного українського суспільства, виходячи з положень Конституції, є розбудова правової держави, тобто доктрина правової держави є одночасно програмою діяльності політичних, економічних, соціальних сил нашого суспільства, задіяних до сфери державно-правового будівництва.

На основі специфіки двох елементів правосвідомості окремої особи формуються її правові установки. **Правова установка** — *готовність особистості виявити активність у галузі пізнання й реалізації права*. Вона є конкретною програмою поведінки в пев-

них умовах, що формується з усіх правових (правомірних і проти-правних) знань, оцінок, думок, настроїв, звичок, навичок, сподівань, ставлень до кого-небудь і до чого-небудь, що переходять в інтереси і прагнення.

Виникнення правової установки передбачає таке:

- інформованість про норму права;
- розуміння її змісту;
- оцінку, тобто рівень схвалення норми права;
- ставлення до прав інших осіб;
- емоційне переживання з приводу функціонування норми права;
- готовність до дії.

Правова установка — суб'єктивний регулятор поведінки, той елемент, який переводить правову свідомість у правову поведінку. Від неї залежить якісний стан поведінки (правова активність, звичайна правомірна поведінка, правопорушення тощо).

2 Види правосвідомості, її функції

У теорії права виділяють різні види правосвідомості. Критеріями поділу є суб'єкт, глибина відображення правової дійсності тощо.

За суб'єктом (носієм правосвідомості) розрізняють такі види правосвідомості:

1) *індивідуальна* правосвідомість — сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда;

2) *групова* правосвідомість — виражає ставлення до права, правових явищ, їхню оцінку соціальними групами, формальними і неформальними колективами, відображає їхній спільний інтерес і потреби, їх співвідношення з інтересами всього суспільства;

3) *суспільна* правосвідомість — виражає ставлення до права всього суспільства, відображає його інтереси.

Суспільна й групова правосвідомість виявляються не інакше, як через індивідуальну правосвідомість, і в кожній людині вони проходять крізь призму особистих інтересів, рис характеру. Було б неточним говорити, що суспільна й групова свідомість — це сума міркувань про право кожного із членів соціальних груп, народу (суспільства).

Суспільна і групова правосвідомість виражає найбільш загальні, схожі оцінки права й правових явищ членами соціальних спільнот.

За глибиною відображення правової дійсності правосвідомість може бути:

1) *повсякденною (непрофесійною)* — являє собою життєві, часом поверхневі судження про право людини, що стикається із ним у повсякденній трудовій, сімейній, суспільній та іншій сферах життя; формується, насамперед, як результат того юридичного виховання, яке одержує особа як член соціуму;

2) *професійною* — спеціалізовані правові знання, які професіонали-юристи використовують у роботі. Вона включає таке:

а) *наукову (теоретичну)* правосвідомість учених, викладачів вищих навчальних закладів;

б) практичну правосвідомість суддів, юрисконсультів, адвокатів, прокурорів тощо. Правосвідомість юриста у своїй основі має високий рівень правового мислення, що є наслідком великого обсягу правових знань.

Правосвідомість — елемент правової системи, що перебуває в глибинній єдності з її іншими елементами: системою права, системою законодавства, юридичною практикою, правовою культурою тощо.

Основні напрями впливу правосвідомості на діяльність суб'єктів права, на правові явища та правову систему в цілому називають **функціями правосвідомості**.

Основні функції правосвідомості:

1 *Когнітивна (пізнавальна, інформаційна)* — забезпечує знання права, поінформованість про нормативні акти, зміст юридичних норм.

Значимо, що **правова інформація** — це сукупність документованих або привселюдно проголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення та боротьбу з ними, їх профілактику тощо.

Джерела правової інформації: документовані юридичні акти і правові принципи (конституція, законодавчі й підзаконні акти, міжнародні договори й угоди, норми і принципи міжнародного права, а також індивідуальні правові акти, акти тлумачення); по-

відомлення преси, телебачення, радіо, публічні виступи й інші засоби інформації із правових питань.

2 *Оцінна (емоційна)* — ставлення до законодавства, зіставлення правових норм зі своїми поглядами на чинне та бажане право. Ця функція свідчить про те, що нормативно-правові акти є зовнішнім вираженням правосвідомості суспільства й законодавчих органів держави.

3 *Регулятивна* — на основі наявних знань про право відбувається врегулювання діяльності суб'єктів суспільних відносин.

Правосвідомість — необхідна умова створення норм права, їх точної та повної реалізації, вона є фактор поваги до права.

Право впливає на правосвідомість тим, що воно є найважливішим джерелом її формування, перетворення й розвитку. Напрямок цього впливу — не однозначний, він залежить від якості законодавства, його відповідності реальним потребам, рівня роботи державного апарату.

3 Поняття правової культури

Культура є одним з небагатьох понять, яке використовується всіма сферами суспільної свідомості й життєдіяльності людства. Під культурою найчастіше розуміють процес творчої діяльності, специфічний спосіб праці людини. Культура — загальний спосіб існування людини, її діяльності й об'єктивний результат цієї діяльності. Продуктами культури є уявлення про добро і зло, звичаї, знаряддя праці тощо. Культура — соціально-нормативна, а її норми — історично первинні, основи всіх інших нормативних систем: релігії, моралі, естетики, права. Право, як мораль і релігія, є інститутом культури, визначається її змістом. Усі юридичні норми є нормами культури, однак не всі норми культури стають юридичними нормами. Суспільство провадить відбір культурних норм з установкою на включення їх у право. До відібраних належать ті культурні норми, які мають найбільшу значущість для всього суспільства, виконання загальносоціальних завдань держави. Не можуть стати правом ті правила поведінки, які не стали нормою культури. *Право — частина соціальної культури, що визначає один із її видів — правову культуру.*

Правова культура тісно пов'язана із загальною культурою на-роду, базується на її витоках, слугує відображенням рівня її розви-тку. Формування правової культури — процес не відособлений від розвитку інших видів культури — політичної, моральної, естетич-ної.

Тісна взаємодія і взаємозв'язок виявляються між правовою та моральною культурою. Оцінка правових явищ, що здійснюється правосвідомістю, є не тільки правовою, а й моральною оцінкою, визначенням відповідності їх моралі суспільства. Тому які-небудь порушення законності, ігнорування законних прав та інтересів особистості, недотримання вимог справедливості при вирішенні питань щодо юридичної відповідальності завжди розглядаються як аморальні явища. У свою чергу, правова культура має зворотній вплив на моральну культуру, вона є необхідною умовою формування високих моральних якостей громадянина. Знання та розу-міння сутності й соціального призначення правових явищ — пра-ва, правосуддя, законності — сприяють зміцненню у свідомості людини основних принципів і категорій моралі.

Правова культура є складовою частиною і найважливішою основою демократії.

4 Види та структура правової культури

Залежно від носія правової культури, розрізняють три її види.

Правова культура суспільства — різновид загальної куль-тури, що є системою цінностей, досягнутих людством у галузі права.

Кожне суспільство виробляє свою модель правової культури. Структура правової культури суспільства:

1) *культура правосвідомості* — високий рівень правосвідомості, що включає оцінку закону з позицій справедливості, прав людини;

2) *культура правової поведінки* — правова активність грома-дян, що виражається у правомірному поводитенні;

3) *культура юридичної практики* — ефективна діяльність за-конодавчих, судових, правозастосовних, правоохоронних органів.

Функціями правової культури є основні напрями усвідомлен-ня правових цінностей — вітчизняних і світових.

Основні функції правової культури:

1) *пізнавальна* — освоєння правової спадщини минулого та сьогодення, вітчизняного і закордонного;

2) *регулятивна* — забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи і створення стійкого правопорядку;

3) *нормативно-аксеологічна* — оцінка поведінки особистості, рівня розвитку законодавства, стану законності і правопорядку відповідно до норм національного законодавства й міжнародних стандартів.

Показником правового прогресу є високий рівень правової культури.

Правова культура особистості — це зумовлені правовою культурою суспільства рівень і характер прогресивно-правового розвитку особистості, що забезпечують її правомірну діяльність.

Правова культура особистості включає таке:

1) знання законодавства (інтелектуальний зріз): поінформованість була й залишається важливим каналом формування юридично зрілої особистості;

2) переконаність у її необхідності та соціальній корисності законів і підзаконних актів (емоційно-психологічний зріз);

3) уміння користуватися правовим інструментарієм — законами й іншими актами — у практичній діяльності (поведінковий зріз).

Правова культура особистості характеризує рівень правової соціалізації члена суспільства, рівень засвоєння й використання ним правових основ державного й соціального життя; означає не тільки знання й розуміння права, а й правові оцінки його як соціальної цінності, і головне — активну роботу з його втілення, зміцнення законності і правопорядку. Інакше кажучи, правова культура особистості — це її позитивна правова свідомість у дії, вона включає перетворення особистістю своїх здібностей і соціальних якостей на основі отриманого правового досвіду.

Змістом правової культури особистості є:

1) правосвідомість і правове мислення;

2) правомірна поведінка;

3) результати правомірної поведінки і правового мислення.

Показником правової культури особистості є права активність особистості як вища форма правомірної поведінки, що передбачає:

1) наявність високого рівня правосвідомості; готовність до ініціативної правомірної діяльності у правовій сфері на основі ставлення з повагою до права, переконаності в необхідності та справедливості правових норм, у їх добровільному здійсненні, глибокому знанні права (*внутрішній аспект*);

2) цілеспрямовану, ініціативну, позитивну соціально корисну діяльність особистості, що перевершує звичайні вимоги до можливої та належної поведінки, спрямовану на розвиток демократії, зміцнення законності і правопорядку (*зовнішній аспект*).

Правова культура професійної групи, або **професійна правова культура** — одна із форм правової культури суспільства, властива тій спільноті людей, яка професійно займається юридичною діяльністю, вона вимагає фахової освіти і практичної підготовки. Як правило, це культура робочої групи, члени якої є службовцями і носіями службової правової культури.

Професійній правовій культурі робочої групи (колективу) і її членам властивий більш високий щабель знання й розуміння правових явищ у відповідних галузях професійної діяльності.

Правова культура юриста виявляється у критичному творчому осмисленні правових норм, законів, правових явищ із погляду їх гуманістичного, демократичного й морального змісту.

Професійна культура юриста передбачає таке знання законодавства і можливостей юридичної науки; переконаність у необхідності та соціальній корисності законів і підзаконних актів; уміння користуватися правовим інструментарієм (законами й іншими правовими актами) у повсякденній діяльності, використання всіх досягнень юридичної науки і практики під час прийняття й оформлення рішень.

Професіоналізм і справедливість тріумфують у юридичній практиці тільки тоді, коли юрист як служитель закону чесно виконує свій морально-правовий обов'язок, постійно підвищує свою майстерність, опановує досягнення теоретичної та практичної юриспруденції.

Разом з тим кожна юридична професія має свою специфіку, що зумовлює й особливості правової культури різних її представників (суддів, прокурорських працівників, співробітників органів внутрішніх справ, юрисконсультів, адвокатів тощо).

Виділяючи три види правової культури, варто пам'ятати, що в реальному житті вони взаємозалежні: правова культура як соціальне явище єдина; правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його членів (особистості, групи); вона є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності громадян та їх професійних груп.

Правова культура складається з таких взаємозалежних елементів:

1 *Рівень правосвідомості і правової активності громадян*, що виражається в рівні освоєння (вираження знання й розуміння) права громадянами, посадовими особами, спрямованості на дотримання заборон, використання прав, виконання обов'язків. Кожен суб'єкт покликаний осмислити, що право є величезною цінністю у сфері суспільних відносин; знати право, розуміти його зміст; уміти витлумачити ті або інші положення закону, з'ясувати його мету, визначити сферу дії; уміти застосувати у практичній діяльності набуті правові знання, використовувати закон для захисту своїх прав, волі й законних інтересів; уміти поводитися у складних правових ситуаціях і тощо.

2 *Стан юридичної практики*:

а) рівень правотворчої діяльності і стан законодавства виражається в досконалості змісту й форми нормативно-правових актів, у їхній якості, продуманості, узгодженості, культурі юридичних текстів, тобто в юридичній техніці підготовки, прийняття й опублікування нормативно-правових актів;

б) рівень судової, правоохоронної діяльності і стан правозастосовної практики виражається як робота правозастосовних, судових, правоохоронних та інших органів. Практика (юридична) — це юридична діяльність із прийняття, тлумачення, застосування правових приписів, узятя в єдності з нагромадженим соціально-правовим досвідом.

3 *Режим законності й правопорядку* — стан фактичної впровадженості суспільних відносин, урегульованих за допомогою правових засобів, змістом яких є сукупність правомірних дій суб'єктів права. Міцність правопорядку залежить від стану законності, без якої неможлива правова культура. Переконаність у необхідності дотримання правових приписів і їх дотримання — це основа законності й правопорядку.

5 Правове виховання та правове навчання

Цілком виправданою буде думка про формування правосвідомості в результаті впливу множинності політичних, економічних, соціальних чинників, але ми не можемо заперечувати можливості цілеспрямованого впливу на процес формування правосвідомості людей. Навпаки, правосвідомість, як і будь-який інший вид суспільної свідомості, потребує раціонального, поступового, систематичного формування, стимулювання. Система подібних заходів охоплюється поняттям «правове виховання».

Правове виховання — цілеспрямований вплив на свідомість та поведінку суб'єкта з метою отримання ним правових знань і навичок для формування активної правової позиції.

Правове виховання тісно пов'язане з усіма видами соціально-го виховання — морального, політичного, естетичного тощо.

Ознаки (рисни) правового виховання:

- 1) основане на нормах права;
- 2) спирається на можливість застосування примусового впливу держави шляхом притягнення правопорушників до юридичної відповідальності;
- 3) здійснюється за допомогою спеціальних правових заходів;
- 4) здійснюється вихователями, які, як правило, мають юридичну освіту або спеціальну юридичну підготовку.

Сутністю правового виховання є формування правової установки на узгодження прагнень і очікувань особистості з інтересами й очікуваннями суспільства, тобто процес вироблення стійких правових ідей і принципів у правосвідомості вихованців, формування правової культури.

Зміст правового виховання — процес цілеспрямованого й систематичного впливу на правосвідомість особистості (групи) за допомогою сукупності (комплексу) спеціальних заходів, певних способів і механізмів.

Функції правового виховання:

- 1) передача вихованцям (індивідам, суспільним групам) певного обсягу правових знань, навичок, умінь;

2) формування правових ідей, почуттів, переконань у правосвідомості, вироблення правової установки на правомірну поведінку.

Не слід ототожнювати правове виховання і правове регулювання, хоча вони й взаємозалежні. Об'єктом правового регулювання є, головним чином, відносини — вольові акти поведінки особистості, а об'єктом правового виховання — її свідомість: думки, почуття. Це не означає, що правосвідомість особистості не перебуває під впливом правового регулювання і його механізму.

Правове виховання має свою систему, механізм, стадії.

Система правового виховання — сукупність основних частин (елементів) правовиховного процесу, що забезпечує його певний порядок й організацію.

Систему правового виховання становлять такі елементи:

1) суб'єкти — державні органи, організації, спеціально уповноважені державою особи, які здійснюють правовиховну діяльність;

2) об'єкти — громадяни або суспільні групи;

3) сукупність правовиховних заходів.

Суб'єкт правового виховання може виконувати правовиховну функцію як основну (юридичні факультети державних університетів тощо) або як одну з багатьох (прокуратура, адвокатура, МВС тощо).

Об'єкт правового виховання (громадяни) під час правовиховного процесу випробовує вплив двох чинників, від яких залежить ефективність правового виховання:

1) об'єктивний фактор — позитивні зовнішні умови, які сприяють правовиховній діяльності (демократизація суспільства, захист прав особистості, успіхи правотворчої діяльності, юридичної практики тощо), або негативні умови, які ускладнюють правовиховну діяльність (недосконалість законодавства, невідпрацьованість способів і методів правового виховання тощо);

2) суб'єктивний фактор — позитивний (правова вихованість, установка на правомірну поведінку) або негативний (правова установка на неправомірну поведінку, однією з підстав якої є правовий нігілізм) внутрішній стан особистості.

До способів правового виховання належать такі: правова освіта; правова пропаганда; юридична практика державних органів та

інших організацій; правомірна поведінка громадян, їх особиста участь у здійсненні (реалізації) та охороні правових норм; самовиховання.

Механізм правового виховання — порядок передачі правових ідей і установок суспільної правосвідомості, у свідомості тих, хто потребує такого виховання (особистості, суспільної групи).

Суспільна правосвідомість і правосвідомість вихованців — внутрішня, духовна частина механізму правового виховання, а система норм права, способи й засоби правового виховання — його зовнішня, інструментальна частина.

Правова вихованість — внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особистість на момент ухвалення рішення щодо того, як поводитися у тих або інших обставинах; стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної чи протиправної поведінки. Рівень правової вихованості — це не тільки знання права й розуміння необхідності виконувати правові приписання, він визначається рівнем ставлення до права й правового закону як до цінностей, що в демократичному суспільстві перебувають поза конкуренцією.

Однією із цілей правового виховання є подолання правового нігілізму — антипода правової культури.

Правовий нігілізм — деформований стан правосвідомості особистості, суспільства, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, що виключає, однак, злочинний намір.

Ігнорування закону із злочинною метою — самостійна форма деформації правосвідомості. Разом з тим правовий нігілізм породжує правопорушення, у тому числі злочини.

Явище правового нігілізму (неприйняття законів, негативне ставлення до права) — найпоширеніша й укорінена форма деформації правосвідомості населення в державах із авторитарним і тоталітарним режимами. Причинами вияву правового нігілізму в Україні можна вважати невідповідність законодавства, його нестабільність і суперечливість, низький рівень правової культури, слабкість механізму приведення в дію прийнятих законів.

Питання для самоперевірки

- 1 Що таке правосвідомість?
- 2 Характеристика складових елементів (рівнів) правосвідомості — правової психології та правової ідеології.
- 3 Види правосвідомості за суб'єктами.
- 4 Взаємозв'язок понять «культура» та «правова культура».
- 5 Види правової культури.
- 6 Охарактеризувати структуру правової культури суспільства.
- 7 Зміст правової культури особистості.
- 8 Основні функції правової культури.
- 9 Охарактеризувати категорію «професійна правова культура».
- 10 Співвідношення понять «правове виховання» та «правова вихованість».
- 11 Що таке правовий нігілізм?

Контрольні тести до теми «Правова свідомість та правова культура. Правове виховання»

- 1 Система понять, поглядів, уявлень і почуттів людей відносно чинного й бажаного правопорядку — це:
 - а) правова культура;
 - б) політична свідомість;
 - в) правосвідомість;
 - г) правовий нігілізм.
- 2 Сукупність поглядів, почуттів і переконань з приводу правової дійсності, що існують у свідомості окремих людей — це:
 - а) правова психологія;
 - б) групова правосвідомість;
 - в) суспільна правосвідомість;
 - г) буденна свідомість.
- 3 Знання вимог права та високо свідоме його виконання — це:
 - а) правова свідомість;
 - б) правова культура;
 - в) правове виховання;
 - г) реалізація права.

4 Деформований стан правосвідомості особи, що характеризується ігноруванням, запереченням і зневагою до права, однак не містить ознак злочинного наміру — це:

- а) правопорушення;
- б) зловживання правом;
- в) правова колізія;
- г) правовий нігілізм.

5 Цілеспрямований систематичний вплив на особу з метою формування в неї правової культури та активної правомірної поведінки — це:

- а) правове регулювання;
- б) правове виховання;
- в) правова свідомість;
- г) правова ідеологія.

6 Не існує виду правосвідомості:

- а) суспільна;
- б) групова;
- в) індивідуальна;
- г) комунальна.

7 До структури правосвідомості не входить:

- а) правова психологія;
- б) правова ідеологія;
- в) правове виховання;
- г) правова поведінка.

8 Сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права — це:

- а) правова психологія;
- б) правова ідеологія;
- в) правова поведінка;
- г) правове виховання.

9 Вид правосвідомості за суб'єктами, що являє собою знання і ставлення до чинного та бажаного права, характеризує основну масу населення певної країни, — це:

- а) суспільна правосвідомість;

- б) групова правосвідомість;
- в) індивідуальна правосвідомість;
- г) професійна правосвідомість.

10 Під впливом конкретних умов життя, особистого життєвого досвіду і правової освіти, доступної населенню, складається стихійно такий вид правосвідомості:

- а) повсякденна правосвідомість;
- б) професійна правосвідомість;
- в) наукова правосвідомість;
- г) викладацька правосвідомість.

11 Сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів юристів-науковців щодо чинної та бажаної правової системи громадянського суспільства — це:

- а) повсякденна правосвідомість;
- б) наукова правосвідомість;
- в) юридична техніка;
- г) правове виховання.

12 Правові ідеї, теорії, переконання, правові поняття, категорії та принципи містить елемент правосвідомості:

- а) правова психологія;
- б) правова ідеологія;
- в) правова поведінка;
- г) буденна правосвідомість.

13 Вольовий бік правосвідомості, який являє собою процес переведення правових норм у реальну правову поведінку — це:

- а) правова ідеологія;
- б) правова психологія;
- в) правові відносини;
- г) правова поведінка.

14 Не існує такого виду правової культури:

- а) правова культура суспільства;
- б) правова культура особистості;
- в) правова культура групи;
- г) правова культура громади.

15 Одна із форм правової культури суспільства, притаманна тій спільності людей, що професійно займаються юридичною діяльністю, яка потребує фахової освіти і практичної підготовки — це:

- а) суспільна правова культура;
- б) професійна правова культура;
- в) правова культура особи;
- г) наукова правова культура.

Завдання для самостійної роботи

Складіть у зошиті схему складу правосвідомості.

Установіть причинно-наслідкові зв'язки між реалізацією правосвідомості та рівнем правопорушень.

МОДУЛЬ 4

Тема 17 ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

1 Поняття правової поведінки

Поняття «поведінка» дуже широке за змістом. Різні аспекти поведінки людини є предметом вивчення багатьох наук. За юридичними властивостями вся людська поведінка поділяється на два види: ту, на яку право звертає увагу (правова), і ту, до якої право ставиться байдуже, індиверентно (неправова). Теорію держави та права і юриспруденцію цікавить лише правова поведінка — та людська активність, яка характеризується певними юридичними ознаками. Вони виражаються зовні у формі активності, діяння: дії або бездіяльності.

Іншими ознаками правової поведінки є:

- 1 Соціальна значущість.
- 2 Вольовий характер.
- 3 Свідомий характер.
- 4 Регламентування нормами права.
- 5 Можливість викликати юридичні наслідки.

Під **людською активністю** розуміють свідому діяльність людини, яка призводить до певних наслідків. При цьому такі наслідки можуть виникати як у результаті дії, так і в результаті пасивної поведінки — бездіяльності, коли людина свідомо не чинить активних дій у певній ситуації і при цьому розуміє майбутні наслідки. Головною особливістю правової поведінки є її **соціальна значущість**, тобто суспільство певним чином оцінює вчинки своїх членів, які можуть бути соціально корисними й соціально шкідливими. Сама сутність соціальної значущості полягає у можливості цієї поведінки впливати на характер суспільних відносин, саме тому вона певним чином оцінюється нормами права та викликає юридичні наслідки. Окрім того, правова поведінка викликає певні зміни в характері суспільних відносин унаслідок того, що суб'єкти у процесі здійснення правової поведінки реалізують свої взаємні інтереси, що, у свою чергу, і тягне за собою юридичні наслідки різного характеру. Одним із головних видів наслідків є державне

регулювання заохочувального, стимулювального, охоронного характеру, а також вжиття заходів юридичної відповідальності.

Оскільки правова поведінка здійснюється суб'єктами суспільних відносин (фізичними та юридичними особами), вона є свідомою, тобто вчинки мають здійснюватися свідомо, осмислено, інакше вони не несуть юридичного навантаження, та вольовою, тобто вчинки, що становлять правову поведінку, виникають на основі волевиявлення суб'єктів.

Соціальна поведінка належить до правової лише в тому разі, коли вона врегульована нормами права. При цьому умови й ознаки правових вчинків можуть бути прямо сформульовані в нормах права або побічно з них впливати. А певна сукупність цих вчинків становить правову поведінку, що є одним із головних видів юридичних фактів, тобто обставин навколишньої дійсності, на основі яких виникають правовідносини, і належить до такого їх різновиду, як юридичні дії.

Уся правова поведінка як специфічний вид правової активності не може бути детально описана в нормах права, у них описуються певні правові вчинки, які у своїй сукупності, власне, і становлять правову поведінку. Отже, правовий вчинок, конкретно описаний у законі, є елементом правової поведінки.

Найсуттєвішою характеристикою правового вчинку є його склад. **Склад правового вчинку** — це сукупність юридичних ознак, що характеризують певне діяння (дію або бездіяльність) як правовий вчинок.

Отже, **правова поведінка** — регламентована нормами права цілісна сукупність правових вчинків, що можуть виражатися у формі дії та бездіяльності, мають свідомий і вольовий характер і тягнуть за собою юридичні наслідки.

Залежно від соціальних наслідків, які тягне за собою правова поведінка, вона поділяється на два протилежні види: *правомірну* та *протиправну* (правопорушення).

2 Поняття й характеристика правомірної поведінки, її види

Ми вже зазначили, що правова поведінка складається з двох антиподів, одним з них є правомірна поведінка — вид людської активності, що відповідає вимогам норм права.

Правомірна поведінка є ланкою, що пов'язує правову норму з тим соціальним ефектом, на досягнення якого вона розрахована, іншими словами, вона втілює правовий порядок у життя суспільства, її характерною рисою є те, що вона одночасно може бути і змістом, і метою правового регулювання, охоплюючи всі елементи механізму правового регулювання. У нормах права правомірна поведінка — модель бажаного діяння; у правовідносинах — суб'єктивні права та юридичні обов'язки; в актах реалізації прав і обов'язків — форма реалізації. Правомірна поведінка є змістом і метою правопорядку.

Правомірна поведінка характеризується рядом ознак:

- становить органічну частину цивілізованої поведінки;
- відповідає вимогам норм права;
- як правило, є суспільно корисною і тягне за собою позитивні наслідки;
- має свідомо-вольовий характер;
- масовість вияву;
- гарантується та охороняється державою.

Загалом, правомірна поведінка характеризується тим, що тягне за собою позитивні наслідки і є соціально корисною. Це загальна думка, яка висловлюється з приводу правомірної поведінки. Але зараз поширюються тенденції звуження поняття правомірної поведінки до законослухняної поведінки, і вони дійсно мають сенс. Це, насамперед, зумовлюється тим, що бажана з позицій законодавця поведінка не завжди буває соціально корисною. Адже не всі дії, які відповідають закону, корисні для суспільства. Так, наказ № 227 верховного головнокомандувача радянських військ часів Великої Вітчизняної війни Й. В. Сталіна, більш відомий під назвою «Ні кроку назад», призвів до невинуватих людських жертв і аж ніяк не може вважатися соціально корисним. Отже, і поведінка, спрямована на його виконання, хоча й була правомірною, аж ніяк не може вважатися такою, яка призводила до позити-

вних наслідків, оскільки завдавала шкоди найбільшій суспільній цінності — життю людини.

Правомірна поведінка, як і кожне складне явище, налічує велику кількість класифікацій, в основі яких лежать такі критерії, як галузева належність, форма реалізації права, форма активності, кількісний склад суб'єкта, рівень активності суб'єкта.

На особливу увагу заслуговує такий критерій класифікації правомірної поведінки, як *рівень активності суб'єкта*. Оскільки різновиди правомірної діяльності зовні не мають відмінностей, за об'єктивною ознакою вони тотожні. Відмінність між ними полягає в суб'єктивній ознаці — внутрішньому ставленні суб'єкта до власних дій та його мотивація при їх вчиненні. Суб'єктивний компонент поведінки є дуже суттєвою її характеристикою. Оскільки від рівня усвідомлення суб'єктом необхідності поводитися правомірно і його бажання це робити прямо залежить його здатність вдатися до дій протиправних задля досягнення бажаного блага.

Правова активність — найвищий рівень усвідомлення необхідності максимально поводити себе відповідно до вимог правових норм. Основою правової активності є високий рівень правосвідомості та правової культури. Найчастіше правову активність виявляють ті, для кого втілення права в життя є професійним обов'язком (представники правозастосовних, правоохоронних органів). До інших суб'єктів правової активності можуть належати всі, хто глибоко переконаний у винятковій ролі права як регулятора суспільних відносин. Отже, цей вид правомірної поведінки може бути охарактеризований як *правова діяльність, в основі якої лежить високий рівень правосвідомості та правової культури*.

Звичайна правомірна поведінка властива більшості людей, її суб'єкти, як правило, не замислюються над правомірністю своїх дій, вони роблять так тому, що зручно, тому, що така поведінка є результатом звички і тривалого досвіду життєдіяльності. Така поведінка сприймається ними як нормальна, вона є доцільною в більшості ситуацій, у які потрапляє людина протягом свого життя. Саме в цій поведінці втілюється така ознака права, як об'єктивна зумовленість. Тобто у правових нормах відображені ті моделі поведінки, які вже вироблені та використовуються людством для організації власного життя. Отже, цей вид правомірної поведінки може бути охарактеризований як *правова діяльність, в основі якої*

лежить професійна необхідність, звичка, усвідомлення нормальності й доцільності правомірної поведінки.

Конформна (пасивна) правомірна поведінка властива тим, хто поводить себе правомірно внаслідок пристосування до поведінки свого оточення. Це поведінка суб'єктів із слабкою соціальною позицією, для зміни оточуючих соціальних обставин вони можуть вдатися до правопорушень. Високим рівнем конформності характеризується поведінка неповнолітніх, які легко підпадають під вплив свого оточення й поведуться правомірно чи протиправно, не замислюючись про наслідки. Така поведінка мотивована власною ідентифікацією з оточенням, у якому перебуває людина. Отже, цей вид правомірної поведінки може бути охарактеризований як *дотримання норм права через пристосування власної поведінки до поведінки свого оточення.*

Маргінальна поведінка властива тим, чия індивідуальна правосвідомість розходиться з вимогами правових норм, але на цьому етапі їх поведінка не є протиправною внаслідок певних обставин, головною з яких є погроза можливого покаранням, тобто ставлення до вимог закону в таких суб'єктів негативне, а поведінка з позицій того самого закону є позитивною. Так поведуться особи, які перебувають під наглядом у місцях позбавлення волі за скоєні злочини, адміннаглядні після їх звільнення з місць виконання покарань та інші суб'єкти, які бажають задоволення соціальних потреб протизаконними засобами, але відчувають острах покарання й тому поведуться правомірно. Отже, цей вид правомірної поведінки може бути охарактеризований як *правомірне поводження особи всупереч власному бажанню, мотивоване острахом покарання або іншими чинниками.*

На окрему увагу заслуговує форма правомірної поведінки, яка пов'язана з правомірним, але суспільно шкідливим використанням власних прав. Йдеться про **зловживання правом.**

Зловживання правом — специфічний вид правової поведінки, сутність якого полягає у використанні суб'єктами правовідносин своїх прав у спосіб, що суперечить суспільному призначенню права, результатом чого є завдання шкоди суспільним відносинам. Зловживання правом як форма правомірної поведінки має місце в тому разі, коли суб'єкт вчиняє соціально шкідливі вчинки, не виходячи за межі суб'єктивного права. В іншому разі, коли особа ви-

ходить за межі наданого їй законом суб'єктивного права, ми маємо справу з правопорушенням. Прикладом зловживання правом може стати укладання фіктивного шлюбу, навмисне погіршення житлових умов з метою виселення.

Зловживання правом можна зарахувати до правомірної поведінки, яка може набути протиправного характеру, стати правопорушенням.

3 Правопорушення, його ознаки та види

Антиподом правомірної поведінки є поведінка протиправна, її відмінність від правомірної полягає в тому, що вона не може бути змістом правовідносин: у правовідносинах правопорушення — це лише юридичний факт. Це, насамперед, зумовлюється шкідливістю або навіть небезпекою протиправної поведінки, адже результатом дій, що її становлять, є завдання негативних наслідків суспільним відносинам. Залежно від наслідків правопорушень, виділяють три види шкоди, яку останні завдають суспільним відносинам:

- шкода від правопорушень;
- незначна шкода;
- значна шкода (порушуються суттєві зв'язки між суспільними відносинами);
- непоправна шкода.

Змістом поняття «*протиправна поведінка*» є сукупність протиправних вчинків, які у правовій теорії і практиці іменують правопорушеннями.

Правопорушення — це заборонене нормами права суспільно шкідливе або суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), яке тягне за собою настання юридичної відповідальності.

Проте не кожне діяння, яке завдає шкоди суспільним відносинам, визнається правопорушенням. Наявність правопорушення можна констатувати лише в тому разі, коли заборона відповідного діяння передбачена нормою права, тобто правотворець сформулював і відобразив у правовій нормі склад правопорушення.

Склад правопорушення — це сформульована у правовій нормі сукупність суб'єктивних та об'єктивних ознак, що характеризують діяння як правопорушення.

Отже, попри те, що кожен правовий вчинок має свій склад, виражений у правовій нормі, склад правопорушення є самостійною і дуже важливою юридичною категорією. Тільки наявність у діях особи ознак складу правопорушення є підставою притягнення її до юридичної відповідальності.

Склад правопорушення нараховує чотири елементи. Порівняно зі складом правомірного вчинку, елементи складу правопорушення мають специфічні особливості.

Суб'єкт правопорушення — *фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення*. Фізична особа як суб'єкт правопорушення повинна мати здатність нести відповідальність — бути деліктоздатною. Елементами деліктоздатності є осудність — юридична характеристика психічного стану суб'єкта, та досягнення віку юридичної відповідальності. Вік юридичної відповідальності в різних галузях права є різним. Суб'єктами кримінальних правопорушень (злочинів) і дисциплінарних правопорушень можуть бути виключно фізичні особи. Суб'єктами цивільно-правових, адміністративно-правових порушень можуть бути і фізичні, і юридичні особи. При цьому правопорушення юридичної особи є наслідком провини конкретних фізичних осіб, що входять до її складу. Такі фізичні особи можуть бути притягнуті до індивідуальної юридичної відповідальності за свої проступки, незважаючи на те, що юридичні санкції будуть поширені на юридичну особу також. Наприклад, підприємство сплачує штраф за недотримання правил пожежної безпеки (адміністративне правопорушення). При цьому до дисциплінарної відповідальності притягується особа, яка внаслідок неналежного виконання своїх посадових обов'язків не забезпечила дотримання правил. У цивільному праві особа, яка зазнала збитків (такою особою може бути юридична), має право вимагати відшкодування збитків від тих осіб, через вину яких це сталося (такою особою може бути фізична особа).

Суб'єктивна сторона правопорушення — внутрішнє психічне ставлення особи, що вчинила правопорушення, до свого протиправного діяння (дії або бездіяльності) та його наслідків. Головним елементом суб'єктивної сторони правопорушення є вина, наявність або відсутність якої і дає змогу говорити про психічне ставлення суб'єкта до діяння. Вина може виражатися у формі умислу або необережності.

Умисел має місце тоді, коли особа усвідомлювала протиправність і наслідки свого діяння. Виділяють два види умислу: *прямий* та *непрямий*.

Прямий умисел — форма вини, за якої суб'єкт усвідомлює протиправність власного діяння та його наслідків і бажає їх здійснення. Прикладом такого діяння може бути крадіжка.

Непрямий умисел — форма вини, за якої суб'єкт усвідомлює протиправність діяння, але до його наслідків ставиться байдуже або взагалі не бажає їх здійснення. Прикладом може бути посягання на життя однієї особи способом, небезпечним для життя багатьох осіб (підрив будинку). У таких випадках відносно одних наслідків (позбавлення життя конкретної особи) умисел є прямим, а відносно всіх інших наслідків (шкода, завдана життю та здоров'ю інших людей) умисел є непрямим.

Необережність — форма вини, за якої особа не усвідомлює протиправності свого діяння та його можливих наслідків, хоча могла й мусила усвідомлювати або усвідомлює протиправність діяння, але легковажно розраховує на ненастання наслідків. Виділяють дві форми необережності: протиправна недбалість і протиправна самовпевненість.

Протиправна недбалість — форма необережності, за якої особа не усвідомлює протиправності свого діяння та його можливих наслідків, хоча мусила й могла їх усвідомлювати. Прикладом може бути випадок, коли медична сестра забула продезинфікувати хірургічні інструменти і це призвело до зараження хворого.

Протиправна самовпевненість — форма необережності, за якої особа усвідомлює протиправність свого діяння і його можливі наслідки, але легковажно розраховує на їх відвернення. При цьому цей розрахунок може ґрунтуватися або на недооцінці зовнішніх факторів ризику (об'єктивний момент), або на переоцінці власних можливостей (суб'єктивний момент). Прикладом протиправної самовпевненості може бути випадок скоєння дорожньо-транспортної пригоди водієм, який розраховував уникнути зіткнення з іншим авто, порушуючи правила дорожнього руху на перехресті.

Окрім вини, яка є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони, конкретна норма права може передбачати такі додаткові ознаки суб'єктивної сторони, як мотив (корисливий або хуліганський,

помста тощо) та мета (наприклад, убивство з метою приховування іншого злочину).

Об'єкт правопорушення — матеріальне або нематеріальне благо, якому в результаті правопорушення завдається шкода (власність, життя, здоров'я людини та інші суспільні відносини, захищені нормами права).

Об'єктивна сторона правопорушення — сукупність зовнішніх ознак, що характеризують діяння як правопорушення. Об'єктивна сторона правопорушення включає в собі три елементи: діяння (дію чи бездіяльність), наслідки та причинно-наслідковий зв'язок.

Діяння — обов'язкова ознака об'єктивної сторони правопорушення, яка означає те, що відповідальність може наставати лише за дії чи бездіяльність (вчинки людей), а не за думки, висловлення.

Наслідки — той шкідливий вплив, який правопорушення завдає суспільним відносинам. Наслідки є обов'язковою ознакою правопорушення лише в тому разі, якщо їх настання передбачене правовою нормою. Так, для необережних правопорушень наслідки є обов'язковим елементом, без них неможливо притягнути людину до відповідальності.

В усіх випадках, коли закон передбачає наслідки протиправного діяння як ознаку, що дає змогу говорити про наявність або відсутність правопорушення, необхідним є виявлення *причинно-наслідкового зв'язку* між діянням та його шкідливими наслідками, тобто наслідок має бути результатом лише цього діяння, а діяння є передумовою виникнення саме цих наслідків.

Правопорушення класифікуються за багатьма критеріями, головним серед яких є ***рівень суспільної шкідливості***. За цим критерієм усі протиправні діяння поділяються на *злочини* та *проступки* (делікти).

Злочин — це передбачене кримінальним законом винне, каране, суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом, що досяг віку кримінальної відповідальності. Головна відмінність злочину від інших правопорушень — рівень суспільної небезпеки діяння. Серед правопорушень суспільно небезпечними є лише злочини, інші правопорушення є суспільно шкідливими. Склади злочинів відображені в нормах кримінального права, тому злочини — це виключно кримінальні правопорушення.

Проступки (делікти) — це суспільно шкідливі, винні діяння, заборонені правовими нормами. Проступки передбачені різними галузями права. Існують конституційні, цивільно-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні правопорушення.

Конституційні проступки — суспільно шкідливі діяння, що посягають на конституційні права та свободи людини і громадянина, порядок організації та діяльності органів влади й управління, але не мають ознак правопорушень, передбачених нормами інших.

Цивільно-правові правопорушення — шкідливі діяння в галузі договірних, недоговірних, майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин (порушення вимог договору, посягання на честь і гідність, ділову репутацію, порушення авторських прав тощо).

Адміністративно-правові правопорушення — шкідливі діяння, що посягають на порядок у галузі державного управління (порушення правил дорожнього руху, порушення правил пожежної безпеки, порушення громадського спокою).

Дисциплінарні правопорушення — шкідливі діяння, що посягають на трудову, службову, навчальну, військову дисципліну (прогул, запізнення на роботу, неналежне виконання службових обов'язків, наказу тощо).

Межа між проступком і злочином є мінливою. Залежно від соціальної ситуації, держава може переглянути рівень соціальної небезпеки й соціальної шкідливості діяння і деякі проступки перевести в злочини (і навпаки) або взагалі позбавити діяння правової оцінки.

Питання для самоперевірки

- 1 Що таке правова поведінка?
- 2 Що розуміють під соціальною значущістю правової поведінки?
- 3 Елементи правового вчинку.
- 4 Чи завжди правомірна поведінка є соціально корисною?
- 5 Види правомірної поведінки.
- 6 Що таке зловживання правом?
- 7 Елементи складу правопорушення.
- 8 Форми вини.

- 9 Елементи об'єктивної сторони правопорушення.
10 Відмінність між злочинами та проступками.

Завдання для самостійної роботи

Складіть схеми: складу правопорушень; видів правопорушень.

Чи тотожні поняття «непрямий умисел» та «евентуальний умисел»? Поясніть.

Тема 18 ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1 Поняття та ознаки юридичної відповідальності

Характерною особливістю правової поведінки, на відміну від неправової, є можливість викликати юридичні наслідки. Одним з наслідків правової поведінки є настання юридичної відповідальності.

Юридична наука розглядає юридичну відповідальність у двох аспектах: позитивному та негативному.

Реалізуючі право, суб'єкт позбавляє себе несення негативної відповідальності. Більше того, держава надає кожному із суб'єктів правомірної поведінки правовий захист, тобто за порушення суб'єктивних прав суб'єктів, змістом яких є правові вчинки, інші суб'єкти можуть бути піддані певним несприятливим наслідкам — заходам юридичної відповідальності.

Здійснення правопорушення тягне за собою здійснення юридичної відповідальності у вигляді заходів державного примусу, що тягнуть за собою несприятливі наслідки особистого, організаційного та матеріального характеру.

Результатом вчинення правопорушення є виникнення правоохоронних відносин, у процесі яких правопорушник піддається заходам державного впливу — юридичній відповідальності.

Головними підставами здійснення юридичної відповідальності є факт здійснення протиправного вчинку, наявність норми права, що передбачає наслідки за здійснення певного вчинку або забороняє його.

Отже, юриспруденція має справу переважно з негативною (ретроспективною) відповідальністю. У цьому аспекті **юридична відповідальність** — вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у виникненні в суб'єкта правопорушення додаткового юридичного обов'язку зазнавати несприятливих наслідків особистого, організаційного або матеріального характеру.

Юридична відповідальність характеризується низкою ознак:

- зв'язок із державним примусом у формі каральних і правовідновлювальних заходів;
- застосування лише за вчинені правопорушення (не обов'язково завершені);
- передбачає обов'язок особи зазнавати негативних наслідків;
- сувора правова регламентація;
- здійснюється компетентним органом у встановленому процесуально-процедурному порядку.

1 Юридична відповідальність тісно пов'язана з державним примусом, але вони не є тотожними поняттями. Державний примус — владний вплив держави на поведінку людей і їх об'єднань. Його може бути застосовано не лише до осіб, які скоїли правопорушення, він може реалізовуватися в різний спосіб, у тому числі не пов'язаний з юридичною відповідальністю. У свою чергу, юридична відповідальність теж не зводиться до застосування заходів державного примусу. Так, для кримінального й адміністративного права властивим є застосування примусу спеціально уповноваженими органами. У цивільному праві передбачена можливість добровільного відшкодування збитків, отже, добровільного, безпримусового виконання обов'язку.

2 Суб'єктом юридичної відповідальності може стати лише особа (фізична або юридична), винна в порушенні правових приписів. Особа притягується до відповідальності лише за вчинені або за вчинювані (незакінчені) правопорушення в разі наявності в її діях складу правопорушення, передбаченого нормами права.

3 Негативні наслідки, яких зазнає особа, полягають у позбавленні її благ особистого (позбавлення волі), організаційного (звільнення з посади), майнового (конфіскація майна, штраф) характеру. Ці наслідки випливають з нового, додаткового юридичного обов'язку, якого в особи не було до вчинення правопорушення.

4 Відповідність закону, отже, суворо правова регламентація виражається в тому, що вид і рівень юридичної відповідальності чітко передбачені санкцією правової норми. Відхилення від цих норм є самостійним караним правопорушенням. З цих позицій юридична відповідальність є реалізацією санкції правової норми в конкретному життєвому випадку до конкретної особи.

5 Притягнення особи до юридичної відповідальності є самостійним напрямом правоохоронної діяльності держави, отже, здійснюється не довільно, а відповідно до суворо регламентованої компетенції державних органів та посадових осіб. Так, визнати особу винуватою у вчиненні злочину й піддати її юридичним покаранням може лише суд. Притягувати до відповідальності за порушення правил дорожнього руху може лише суд на основі протоколу, складеного працівником ДАІ. Особлива специфічна процедура є типовою для всіх випадків притягнення до юридичної відповідальності. Процедурно-процесуальний порядок діяльності, пов'язаної з притягненням особи до юридичної відповідальності, регламентується нормами процесуального права (кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне).

2 Принципи та функції юридичної відповідальності

Юридична відповідальність спрямована на досягнення багатьох цілей. По-перше, вона слугує охороні суспільного ладу. По-друге, вона забезпечує запобігання правопорушенням, яке може бути загальним (запобігти можливості вчинення правопорушень невизначеним колом суб'єктів) та індивідуальним (припинення й подальше запобігання протиправній поведінці окремого правопорушника). По-третє, відновити, коли це можливо, порушене право. Необхідністю досягнення цих цілей зумовлені функції юридичної відповідальності.

Вдале виконання функцій юридичної відповідальності й досягнення її мети можливе лише за умов чіткого дотримання **принципів юридичної відповідальності**:

- відповідальності за поведінку, а не за думки;
- відповідальності за протиправні діяння й лише за наявності вини;
- презумпції невинуватості;

- законності;
- справедливості;
- доцільності;
- невідворотності;
- обґрунтованості.

Принципи юридичної відповідальності — беззаперечні базові начала юридичної відповідальності, вимоги до неї, різновиди міжгалузевих принципів права.

Слід зазначити, що в деяких випадках законодавець допускає *відповідальність без вини*. Це стосується лише цивільного права. Коло суб'єктів, на яке поширюється це правило, є доволі вузьким. Зокрема, законодавець встановлює, що власники джерел підвищеного ризику (автомобіль, літак тощо) несуть цивільно-правову відповідальність, якщо цим джерелом було завдано шкоди, за відсутності вини в їх діях за винятком випадків, коли їх власник доведе, що шкода завдана внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого.

Презумпція невинуватості — принцип, що використовується при притягненні до кримінальної відповідальності й означає, що жоден не може вважатися злочинцем до того часу, доки його вина не буде доведена у встановленому судовому порядку. Ніхто не зобов'язаний доводити свою непричетність до вчинення злочину.

Законність виявляється в тому, що відповідальність настає лише за дії, передбачені законодавством, а також на його основі.

Справедливість юридичної відповідальності полягає в тому, що відповідальність адекватна шкоді, яку завдано правопорушенням. Справедливість полягає в дотриманні ряду вимог:

1 За проступки не можна притягувати до кримінальної відповідальності.

2 Не можна використовувати засоби покарання, що принижують людську гідність.

3 Закон, що обтяжує відповідальність, зворотної дії не має.

4 Особа не може бути притягнута до відповідальності за діяння, яке на момент його вчинення не вважалось правопорушенням.

5 Якщо шкода, завдана правопорушенням, може бути відшкодована, юридична відповідальність має забезпечити таке відшкодування.

6 Якщо шкода непоправна, каральна відповідальність має відповідати тяжкості діяння.

7 За одне й те саме правопорушення особа не може бути притягнута до відповідальності двічі.

Доцільність — відповідність обраного заходу впливу меті та функціям юридичної відповідальності, передбачає сувору індивідуалізацію заходів впливу залежно від тяжкості вчиненого правопорушення, рис особистості правопорушника, обставин вчинення правопорушення. Якщо мети юридичної відповідальності можна досягти без її застосування, вона не повинна застосовуватися.

Невідворотність — жодне правопорушення не повинне залишатися невідомим державі та суспільству, кожен, хто порушив закон, має бути притягнутий до відповідальності.

Обґрунтованість — вимога того, щоб факт вчинення конкретною особою конкретного правопорушення, юридичні підстави відповідальності були встановлені як об'єктивна істина.

3 Види юридичної відповідальності

Кожному з видів правопорушень відповідає свій вид юридичної відповідальності:

- злочин — *кримінальна* відповідальність;
- конституційно-правовий проступок — конституційно-правова відповідальність;
- цивільно-правовий проступок — *цивільно-правова відповідальність*;
- адміністративний проступок — адміністративно-правова відповідальність;
- дисциплінарний проступок — дисциплінарно-правова відповідальність.

Кримінальна відповідальність настає за вчинення злочинів, вичерпний перелік яких міститься у Кримінальному кодексі (КК — юридична підстава кримінальної відповідальності), з моменту офіційного обвинувачення, реалізується виключно в судовому порядку. Правозастосовний акт, яким визначено вид і рівень несприятливих наслідків, що їх зазнає правопорушник, — вирок суду. Кримінальна відповідальність завжди пов'язана з покаранням. Серед інших видів відповідальності вона вирізняється найбільш су-

ворими наслідками для суб'єкта правопорушення (штраф, конфіскація майна, позбавлення волі, довічне ув'язнення тощо).

Конституційна відповідальність настає за порушення норм Конституції України. Попри те що норми Конституції є доволі неконкретизованими і загальними за змістом, вони є нормами прямої дії, що дає змогу вважати Основний закон достатньою юридичною підставою для прийняття рішень про притягнення особи до конституційної відповідальності. Питання про притягнення особи до такого виду відповідальності приймає суд.

Цивільно-правова відповідальність настає в разі порушення норм цивільного, сімейного законодавства. Цивільний, Сімейний, Господарський кодекси є юридичною підставою притягнення до цього виду відповідальності. Настає з моменту правопорушення (невиконання договірної зобов'язання майнового характеру у встановлений термін або неналежне його виконання, заподіяння позадоговірної шкоди здоров'ю чи майну особи). Особливість реалізації цивільно-правової відповідальності полягає у можливості добровільного виконання правопорушником нового додаткового обов'язку, зумовленого необхідністю відшкодування збитків, завданих правопорушенням (без застосування примусових заходів). Державний примус теж є можливим, але виключно у випадках виникнення конфлікту між учасниками цивільних правовідносин. Питання про притягнення фізичної чи юридичної особи до цивільно-правової відповідальності приймається судом або господарським судом.

Заходи, які застосовуються до правопорушника: відшкодування майнового збитку, стягнення несплаченого боргу, штраф, пеня, скасування угод, що суперечать закону, грошова компенсація за заподіяний моральний збиток тощо.

Адміністративно-правова відповідальність настає в разі вчинення правопорушень, що посягають на порядок державного управління. Вид і межі відповідальності передбачені санкціями норм адміністративного, фінансового, банківського та інших галузей права, які є юридичною підставою відповідальності. Заходи, що у примусовому порядку застосовуються до порушника правових норм: попередження, штраф, позбавлення спеціального права (прав водія), адміністративний арешт тощо. Адміністративно-

правова відповідальність реалізується органами державного управління (органами адміністративної юрисдикції).

Дисциплінарна відповідальність настає за вчинення дисциплінарних проступків на підставі санкцій, передбачених законодавством про працю, військовим законодавством (статути Збройних сил), законодавством про освіту. Заходи, які застосовуються до порушника: зауваження, догана, сувора догана, пониження в посаді, звільнення з роботи тощо. Реалізується адміністрацією підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, військовим керівництвом (особами, наділеними розпорядчо-дисциплінарною владою) виключно у межах службового підпорядкування.

Ще одним критерієм виділення видів юридичної відповідальності є її функції, за цим критерієм вона поділяється на *правовідновлювальну* та *штрафну (каральну)*.

4 Підстави юридичної відповідальності та звільнення від неї, стадії юридичної відповідальності

Під підставами юридичної відповідальності розуміють *сукупність обставин, наявність яких призводить до настання юридичної відповідальності*. За відсутності цих обставин юридична відповідальність не настає.

Теорія права розрізняє категорії «підстави притягнення до юридичної відповідальності» і «підстави настання юридичної відповідальності».

Підстави притягнення до юридичної відповідальності — сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою.

Фактичною підставою притягнення до юридичної відповідальності є наявність у діях особи складу правопорушення.

Правопорушення не призводить автоматично до здійснення відповідальності, а лише є підставою для притягнення до неї.

Підстави настання юридичної відповідальності — сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність реальною:

1 **Факт** вчинення правопорушення — **фактична підстава**.

2 Наявність норми права, що забороняє протиправну поведінку і встановлює відповідні санкції, — **нормативна підстава** (за

допомогою норми права відбувається визначення складу правопорушення).

3 Відсутність підстав для звільнення від відповідальності. Можливість звільнення від відповідальності зафіксована нормами права (наприклад, передача неповнолітнього під нагляд батьків). У законах наводиться перелік обставин, що виключають відповідальність (стан крайньої необхідності, необхідної оборони тощо).

4 Наявність правозастосовного акта — рішення компетентного органу, на основі якого особа притягується до юридичної відповідальності, визначаються її вид і засіб (наказ адміністрації, вирок суду тощо) — **процесуальна справа.**

Існують підстави, за яких особа, яка вчинила правопорушення, звільняється від юридичної відповідальності:

1 Необхідна оборона — протиправне нанесення шкоди іншій особі заради припинення правопорушення, вчиненого цією особою. При цьому не повинні бути перевищені межі необхідної оборони.

2 Крайня необхідність — заподіяння меншої шкоди заради запобігання заподіяння більшої шкоди.

3 Реалізація службового обов'язку.

4 Виконання законного наказу.

У механізмі настання юридичної відповідальності можна виділити окремі стадії.

1 Заборона вчинення певних дій, за вчинення яких санкціями норм права передбачені несприятливі наслідки для суб'єкта порушення.

2 Індивідуалізація санкцій щодо конкретних правопорушників (діяльність державних органів та посадових осіб-правозастосовців).

3 Настання для правопорушників негативних наслідків. Особа несе витрати, тобто конкретизовану юридичну відповідальність на основі індивідуального правозастосовного акта, в якому деталізуються положення норми права.

Питання для самоперевірки

1 Що таке юридична відповідальність?

2 Що таке перспективна (позитивна) юридична відповідальність, що є її антиподом?

3 Цілі юридичної відповідальності.

4 Принципи юридичної відповідальності, їх коротка характеристика.

5 Види юридичної відповідальності.

6 Відмітні риси підстав настання юридичної відповідальності й підстав притягнення до юридичної відповідальності.

7 Що таке необхідна оборона?

8 Стадії юридичної відповідальності.

Контрольні тести до тем «Правова поведінка», «Юридична відповідальність»

1 Соціальна поведінка особи свідомо вольового характеру, яка є врегульованою нормами права і спричиняє юридичні наслідки — це:

- а) правова поведінка;
- б) правомірна поведінка;
- в) правопорушення;
- г) правовідносини.

2 Суспільно корисна правова поведінка особи, яка відповідає розпорядженням правових норм і охороняється державою, — це:

- а) правова поведінка;
- б) правомірна поведінка;
- в) правопорушення;
- г) зловживання правом.

3 Суб'єктами кримінального, дисциплінарного, матеріального правопорушень є:

- а) лише фізичні особи;
- б) лише юридичні особи;
- в) фізичні і юридичні особи;
- г) держава, фізичні і юридичні особи.

4 З наведених видів юридичної відповідальності за характером санкцій є найбільш суворою:

- а) дисциплінарна відповідальність;

- б) адміністративна відповідальність;
- в) кримінальна відповідальність;
- г) цивільно-правова відповідальність.

5 Поняттям «правова поведінка» охоплюються такі два різновиди юридично значимої поведінки:

- а) цивільні делікти і адміністративні правопорушення;
- б) юридичні акти і юридичні вчинки;
- в) правомірна поведінка і правопорушення;
- г) юридичні акти і проступки.

6 Суспільно небезпечне, протиправне, каране діяння деліктоспроможної особи, за яке може бути покладене покарання чи стягнення, — це:

- а) правореалізуюча поведінка;
- б) правопорушення;
- в) маргінальна поведінка;
- г) рецидив.

7 До складу правопорушення входять елементи:

- а) об'єкт, суб'єкт;
- б) об'єктивна сторона;
- в) суб'єктивна сторона;
- г) усі перелічені.

8 Компоненти: 1) діяння; 2) його шкідливий або небезпечний результат; 3) необхідний причинний зв'язок між ними — стосуються такого елемента правопорушення:

- а) до об'єкта;
- б) до суб'єкта;
- в) до об'єктивної сторони;
- г) до суб'єктивної сторони.

9 Підставою юридичної відповідальності є:

- а) об'єктивна сторона правопорушення;
- б) склад злочину;
- в) шкідливі наслідки;
- г) суб'єктивна сторона правопорушення.

10 З перелічених ознак ознаки правопорушення становлять такі:

- а) протиправність, винність, караність;
- б) дія, бездіяльність;
- в) об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона;
- г) винність, невинність особи.

11 Обставиною, що виключає юридичну відповідальність, – є:

- а) незнання відповідної норми права;
- б) іноземне громадянство;
- в) стан сп'яніння;
- г) необхідна оборона.

12 До складу правопорушення не входить:

- а) об'єкт;
- б) суб'єкт;
- в) зміст;
- г) об'єктивна сторона.

13 Вина, мета і мотив — ознаки такого елемента складу правопорушення, як:

- а) об'єкт;
- б) суб'єкт;
- в) суб'єктивна сторона;
- г) об'єктивна сторона.

14 Суб'єкт правопорушення усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання його негативних наслідків і бажає їх настання за такої форми вини:

- а) прямий умисел;
- б) непрямий умисел;
- в) необережність (протиправна самовпевненість);
- г) необережність (протиправна недбалість).

15 Суб'єкт правопорушення усвідомлює протиправність свого діяння, але не передбачає можливості настання його негативних наслідків, хоча мусив і міг їх передбачити за такої форми вини:

- а) прямий умисел;
- б) непрямий умисел;

- в) необережність (протиправна самовпевненість);
- г) необережність (протиправна недбалість).

16 Безпосередній вияв психічного ставлення суб'єкта правопорушення до вчиненої шкідливої дії та її негативних наслідків — це:

- а) вина;
- б) мотив;
- в) мета;
- г) об'єкт.

17 Обставина, що не виключає настання юридичної відповідальності:

- а) необхідна оборона;
- б) крайня необхідність;
- в) депутатська недоторканість;
- г) фізичний або психічний примус.

18 Кодекс законів про працю України регулює вид юридичної відповідальності:

- а) кримінальна;
- б) дисциплінарна;
- в) адміністративна;
- г) цивільна.

19 Не є видом правової поведінки:

- а) правомірна поведінка;
- б) неправомірна поведінка;
- в) зловживання правом;
- г) реалізація права.

20 Правомірна поведінка особи, що суперечить її власному бажанню та вмотивоване острахом покарання або іншими чинниками, — це:

- а) активна правомірна поведінка;
- б) звичайна правомірна поведінка;
- в) конформна поведінка;
- г) маргінальна поведінка.

Завдання для самостійної роботи

Складіть у зошиті схему видів юридичної відповідальності залежно від різних критеріїв.

Проведіть порівняльну характеристику суб'єктів права, суб'єктів правовідносин та суб'єктів юридичної відповідальності.

Тема 19 РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

1 Поняття реалізації норм права

Соціальне призначення права полягає в регулюванні відносин між людьми. Неможливо розуміти право та користуватися ним у відриві від процесу його реалізації. Процес правотворчості був би безглуздим за умови неможливості втілення норм права в життя. Без реального втілення в життя норми права вмирають, втрачають своє соціальне призначення.

Слово «реалізація» походить від латинського *realis* — речовий і в буквальному смислі означає опредметнення, тобто щось стає таким, що можна побачити, відчутти, до чого можна доторкнутися.

Сама реалізація права, як і її форми, у багатьох випадках розуміється неоднаково.

В одних випадках говорять про реалізацію права як визначений, суворо зумовлений процес виконання правових приписів, тобто втілення приписів у фактичній поведінці людей. Тоді під реалізацією слід розуміти практичну діяльність людей із здійснення прав і виконання юридичних обов'язків — **реалізація як процес**.

В інших випадках реалізація права розуміється не лише як процес або зовнішній вияв правового регулювання, а і як його кінцевий результат. Тоді слід тлумачити реалізацію як досягнення повної відповідності між вимогами правових норм здійснити певні вчинки або утриматися від їх здійснення та фактичними діями суб'єктів — **реалізація як результат**.

Реалізація права завжди пов'язана з правомірною поведінкою суб'єктів права, тобто поведінкою, яка відповідає правовим приписам. Це можуть бути активні позитивні дії в одному випадку або

правомірна бездіяльність — утримання від заборонених правом дій — в іншому.

Суб'єктами реалізації права можуть бути державні органи, фізичні та юридичні особи.

Виходячи з цих положень, вітчизняна юридична наука дає визначення реалізації норм права. **Реалізація норм права** — *втілення приписів правових норм у життя шляхом правомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин* (держави, фізичних та юридичних осіб).

Серед особливостей реалізації права слід виділити існування двох її аспектів: суб'єктивного й об'єктивного. З об'єктивної (зовнішньої) сторони, реалізація права — здійснення певними способами у визначеній послідовності у встановлені строки й у визначеному місці передбачених нормами права правомірних дій. Під суб'єктивною (внутрішньою) стороною реалізації права слід розуміти особисте ставлення суб'єкта реалізації до власних дій, що може виражатися в різних формах: особиста зацікавленість, прагнення дотриматися громадського або посадового обов'язку, моральне переконання, острах покарання тощо.

2 Форми реалізації норм права

Існує декілька форм реалізації норм права, що, насамперед, зумовлено специфікою змісту правової норми, характером регульованих нормами права суспільних відносин, становищем суб'єкта в системі правового регулювання, формою вияву правомірної поведінки.

За рівнем (глибиною) реалізації приписів, що містяться в нормативно-правових актах, виділяють реалізацію загальних правових положень і реалізацію норм-правил поведінки.

Реалізація загальних правових положень — втілення в життя положень, що містяться у відправних нормах (у преамбулах законів, у статтях, що фіксують загальні завдання та правові принципи). Вплив права на суспільні відносини в результаті реалізації загальних правових положень дуже важливий і значний, але він позбавлений юридичної специфіки і скоріше має ідейний, виховний, інформаційний характер.

Реалізація норм-правил поведінки — це втілення в реальні правовідносини норм права, що передбачають моделі правомірної поведінки суб'єктів.

За суб'єктами виділяють *індивідуальну* й *колективну* форми реалізації права.

Головним критерієм класифікації форм реалізації права є *складність* і *характер діяльності суб'єктів*. У більшості випадків, коли мова йде про форми реалізації норм права, мають на увазі форми, які виділяються саме на підставі цього критерію.

Безпосередні, прості форми дають змогу втілювати право в життя без участі держави, допомоги інших спеціальних суб'єктів. На основі простих форм реалізації норм права кожен суб'єкт права може безпосередньо втілювати право в життя одноетапно. Результатом цього втілення будуть конкретні юридичні наслідки.

Додержання норм права пов'язане з реалізацією приписів, що забороняють певні дії і містяться в забороняючих правових нормах. Змістом цієї форми є утримання від скоєння дій, заборонених нормами права. Це пасивна форма поведінки суб'єктів права, тобто реалізація досягається шляхом бездіяльності. Реалізація вимог норм права за допомогою додержання відбувається непомітно. Уникаючи скоєння правопорушень, суб'єкт уже реалізує вимоги норм права, тобто втілює їх положення в життя.

Виконання норм права — форма реалізації зобов'язуючих норм шляхом виконання суб'єктом права покладеного на нього обов'язку. Виконання обов'язків полягає у вчиненні юридичною або фізичною особою дій, передбачених нормою права (договором, актом правозастосування). Як правило, виконання обов'язків здійснюється шляхом активної поведінки. Проте існують випадки, які дають змогу констатувати можливість правової пасивності (бездіяльності), коли мова йде про виконання обов'язків. Так, конституційний обов'язок, передбачений статтею 66 Конституції України, вимагає не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, отже, вимагає правової пасивності.

Використання норм права виражається в активній реалізації можливостей, наданих суб'єктам нормами права. У межах цієї форми відбувається реалізація суб'єктивних прав учасників правовідносин. На відміну від додержання й виконання, пов'язаних із реалізацією юридичних заборон та зобов'язань, використання полягає

у виконанні дозволених правом дій. Шляхом використання реалізуються уповноважуючі норми (наділяють суб'єктів правами). Право може реалізовуватися лише шляхом активних дій суб'єктів, проте пасивна поведінка щодо реалізації суб'єктивних прав не викликає юридичних наслідків. Адже нікого не можна примусити до використання власних прав. Головним критерієм реалізації права в цій формі є власний вибір суб'єкта.

Хоча ці правила мають винятки. Так, суттєво відрізняється використання права фізичними особами від реалізації прав державними органами та посадовими особами (це стосується і багатьох інших організацій та їх посадових осіб). Якщо для фізичної особи використання або невикористання свого суб'єктивного права є цілком добровільною справою, то реалізація правомірностей державного органу є для нього водночас і обов'язком, тобто, реалізуючи свої права, державний орган одночасно виконує свої функції. В іншому разі діяльність такого суб'єкта втратить будь-який сенс. Якщо слідчий, прокурор, суддя, нотаріус будуть відмовлятися від використання посадових прав, що входять до їх компетенції, з інших міркувань, аніж професійна доцільність, їх діяльність не буде ефективною.

Для повноцінної реалізації всіх правових норм не достатньо таких форм, як додержання, виконання та використання, саме тому виділяють ще складну форму реалізації норм права — *застосування права*.

Застосування права — одна з форм державно-владної діяльності, спрямована на реалізацію правових приписів. Особливістю застосування права є використання посередника з метою індивідуалізації приписів правових норм щодо конкретної життєвої ситуації. Застосування права — прерогатива спеціальних суб'єктів, які приходять на допомогу тоді, коли положення правової норми не можуть бути втілені в життя одноетапно, на підставі простого волевиявлення суб'єктів права. Так, студент не може просто прийти до навчального закладу, навчатися й отримати диплом про освіту. Посередником, який допомагає людині реалізувати конституційне право, є ректор навчального закладу, який підписує наказ про зарахування студента. І саме після цього виникають юридичні наслідки. Отже, діяльність ректора є правозастосовною, а наказ про зарахування — актом застосування.

3 Поняття й ознаки застосування норм права

Застосування права — це державно-владна, організуюча діяльність, що здійснюється в передбачених законом формах компетентними органами та посадовими особами з метою поширення приписів норм права на конкретні життєві випадки й конкретних осіб.

Правозастосовна діяльність має на меті реалізацію двох функцій:

- а) організацію виконання правових норм;
- б) охорону та захист права від правопорушень.

На цій підставі виділяють два види правозастосування: оперативно-виконавче і правоохоронне.

Оперативно-виконавче застосування права — це владна оперативна діяльність уповноважених органів і посадових осіб з реалізації приписів норм права з метою регулювання суспільних відносин.

Правоохоронна діяльність — владна, оперативна діяльність уповноважених органів і посадових осіб з охорони норм права від правопорушень.

Як особлива форма реалізації права правозастосування має низку ознак.

І Правозастосування, на відміну від решти форм реалізації права, може здійснюватися лише уповноваженими органами та посадовими особами, тобто суб'єкти правозастосування наділені спеціальною компетенцією. Широко поширеною в літературі є теза про те, що правозастосування — прерогатива державних органів та посадових осіб. Ця теза є дещо застарілою і, відповідно, помилковою. Хоча лівова частка правозастосовних дій здійснюється представниками держави, інші уповноважені суб'єкти теж беруть участь у правозастосовному процесі. Так, ректор вищого навчального закладу, директор заводу, представник органу самоврядування не є представниками держави й у своїй діяльності не виступають від її імені. Проте вони та багато інших суб'єктів реалізують право в межах своєї компетенції шляхом правозастосування. Суб'єкт правозастосування завжди є або юридичною особою, або її представником. Громадяни не можуть бути суб'єктами правозастосування, хоча їх роль у цьому процесі може бути важливою. Гро-

мадянин може бути ініціатором правозастосування (подає заяву до органів внутрішніх справ, судовий позов тощо).

2 Правозастосування — одна з найважливіших форм діяльності держави, яка здійснюється разом з правотворчою, організаційною, іншими видами державної діяльності й має державно-владний характер. Попри те що не всі суб'єкти правозастосування є представниками держави, навіть їх правозастосовна діяльність залишається державно-владною, оскільки її призначенням є втілення у встановленому державою процесуальному порядку в життя положень правових норм, що підтримуються та охороняються державою.

3 Застосування норм права **здійснюється у встановленому законом порядку**. Існує встановлена процедура правозастосовної діяльності судових, слідчих, адміністративних та інших державних органів, їх посадових осіб, а також усіх інших суб'єктів правозастосування.

4 Правозастосовна діяльність здійснюється на основі низки визначених принципів.

5 Необхідність застосування правових норм зумовлена характером деяких відносин.

6 Правозастосовний процес здійснюється у **визначеній послідовності**, виділяють стадії застосування права.

7 Правозастосовна діяльність завжди пов'язана з прийняттям рішення з конкретної справи та його оформленням у вигляді акта застосування права.

8 У результаті правозастосовної діяльності абстрактні приписи правової норми поширюють свій вплив на конкретну життєву ситуацію в конкретний момент часу.

Принципи правозастосовної діяльності:

а) **законності** — точне та неухильне дотримання законів усіма органами й посадовими особами у процесі правозастосування;

б) **соціальної справедливості** — правозастосовна діяльність здійснюється в інтересах усього суспільства, а не окремих його представників;

в) **доцільності** — врахування конкретних життєвих обставин, що склалися на момент прийняття рішення, вибір найбільш оптимального й адекватного варіанта рішення;

г) **обґрунтованості** — прийняття рішення на основі перевіре-них відомостей; порушення принципу обґрунтованості є вагомою підставою для позбавлення правового акта (особливо правоохо-ронного) юридичної сили.

На основі принципів формулюються вимоги до правильного застосування норм права.

Необхідність реалізації права у формі застосування зумовлю-ють такі випадки:

– правовідносини не можуть виникнути без прийняття конк-ретного владного рішення суб'єктом правозастосування (рішення місцевої ради про надання площі для забудови, призов до Зброй-них сил);

– виникає спір і сторони не можуть дійти згоди з окремих пи-тань (розподіл майна подружжя при шлюбно-розривному процесі);

– необхідно офіційно встановити наявність або відсутність конкретних фактів (смерть, визнання безвісти відсутнім, наро-дження людини);

– факт унаслідок своєї значущості має пройти певний конт-роль (реєстрація автомобіля, нотаріальне завірнення купівлі-продажу);

– скоєно злочин і суб'єкт притягується до відповідальності.

4 Стадії застосування норм права

Однією з ознак процесу правозастосування є наявність певних самостійних стадій. У межах кожної стадії вирішуються конкретні завдання правозастосовного процесу.

1 Встановлення фактичної основи справи. Процес правоза-стосування завжди починається із встановлення та дослідження фактичних обставин справи, за якою застосовується юридична но-рма. Але встановлюються лише ті факти й обставини, що передба-чені нормою права і є юридично значущими. Збираються відомості про ці обставини в чітко закріпленому порядку за допомогою юридичних доказів, отриманих із визначених джерел, добутих у встановленій законом формі.

2 Встановлення юридичної основи справи. На цій стадії на-дається правова кваліфікація встановленим юридичним обстави-нам. Встановлюється, яка норма права поширюється на певний

випадає, після чого здійснюється перевірка обраної норми на предмет її дії у просторі, часі та за колом осіб. З'ясовується, чи діє норма на момент вирішення конкретної справи, чи поширює вона свою дію на певну територію, чи поширюється її дія на суб'єктів, які є учасниками правовідносин, що виникають. У цих випадках керуються такими положеннями: закон не має зворотної сили, немає сили норма, яка не набула чинності. Вирішується порядок діяльності в разі колізії правових норм, встановлюється офіційний текст правової норми з офіційних джерел.

3 Прийняття рішення щодо справи — основна й заключна стадія процесу застосування права. Саме на цій стадії дія правової норми поширює свою силу на конкретний життєвий факт, норма набуває індивідуально-владного характеру, зв'язок з конкретним життєвим фактом встановлюється повністю. Прийняття рішення супроводжується прийняттям індивідуально-правового акта (правозастосовного акта), який є юридичним фактом і основою для виникнення правовідносин.

Заключною частиною цієї фази є доведення до відома зацікавлених осіб змісту прийнятого рішення.

5 Акти застосування права: поняття й види

Підсумком правозастосовної діяльності є прийняття акта застосування права, який закріплює рішення компетентних органів з конкретної юридичної справи. В актах правозастосування завжди втілюється сила держави, вони мають державно-владний характер, охороняються й забезпечуються державою, як і норми права, на основі яких вони виникають.

Основні вимоги до актів застосування права:

1 Суворі відповідність нормативно-правових актів, на основі яких вони виникають.

2 Видання у межах компетенції правозастосовного органу або посадової особи.

3 Мотивування прийнятого рішення.

4 Наявність необхідних реквізитів.

Акти застосування права є одним із видів правових актів.

На основі правозастосовних актів відбувається один з двох видів правового регулювання — індивідуальне (нормативне регу-

лювання здійснюється на основі нормативно-правових актів). Відмінність цих двох типів правового регулювання (нормативного й індивідуального) чітко простежується при порівнянні нормативно-правових і правозастосовних актів.

Нормативно-правовий акт є одним з джерел права, містить у собі абстрактні правила поведінки загального характеру.

Акти правозастосування не є джерелами права, лише застосовують абстрактну правову норму до конкретного життєвого випадку.

Нормативно-правовий акт розрахований на тривале використання.

Правозастосовний (індивідуальний) акт розрахований на разове використання.

Нормативно-правовий акт адресований невизначеному колу суб'єктів та пристосований до невизначеної кількості випадків.

Правозастосовні акти завжди адресовані визначеному колу суб'єктів і пристосовані до визначеної кількості випадків.

Нормативно-правовий акт не є юридичним фактом у правовідносинах.

Акти правозастосування є юридичними фактами і тягнуть за собою виникнення правовідносин.

Отже, **акт застосування права** — офіційне рішення компетентного органу або посадової особи з конкретної юридичної справи, що містить державно-владне веління, яке виражається у визначеній формі та спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин.

Правозастосовні акти класифікуються за різними ознаками.

За формою зовнішнього вираження виділяють акти-документи (письмові) та акти-дії (усні й конклюдентні).

Більшість актів є письмовими. Письмові акти поділяють на два види: *окремий документ* (постанова слідчого); *резолуція* на документі (затвердження судом санкції на арешт особи).

Акт-документ має власну структуру: вступну, описову, мотивувальну, резолютивну частини. Документи можуть містити від чотирьох до однієї частини (накладена резолюція).

Акти-дії поділяють на *усні* та *конклюдентні*. Прикладом усного правозастосовного акта може бути наказ командира у Зброй-

них силах, який є обов'язковим для виконання, але не має документального оформлення.

Конклюдентний акт — рухи, жести, які викликають правові наслідки індивідуального характеру. Наприклад, застосування жестів міліціонером-регулювальником викликає прогнозовану реакцію водіїв та пішоходів. Конклюдентний характер мають також сигнали світлофора та дорожні знаки.

За суб'єктом прийняття правозастосовні акти поділяються на ті, що *приймаються органами та посадовими особами* держави (акти парламенту, акти глави держави, акти виконавчих органів, рішення судів загальної юрисдикції тощо), *акти органів місцевого самоврядування, акти недержавних органів і їх посадових осіб* (накази директорів підприємств, керівників установ та громадських організацій тощо).

За функціями у правовому регулюванні (за функціями права) правозастосовні акти поділяються на *регулятивні (виконавчі)* та *правоохоронні акти*. *Регулятивні* акти організують виконання приписів норм права стосовно конкретної особи або випадку. Визначають порядок виникнення прав та обов'язків у зв'язку з правомірною поведінкою суб'єктів права. *Правоохоронні* акти призначені для охорони наявних норм права від можливих порушень. Вони видаються, зазвичай, у зв'язку із вчиненням правопорушень або їх профілактикою (акти слідчих, прокурорських органів, суду).

За юридичними наслідками акти поділяються на:

- 1) *правовстановлюючі* (наказ про призначення на посаду, видача свідоцтва про шлюб, свідоцтва про народження);
- 2) *правоприпиняючі* (наказ про звільнення з роботи);
- 3) *правозмінюючі* (постанова про заміну арешту обвинуваченого на задаток або підписку про невиїзд, наказ про переведення на іншу посаду).

Усі акти правозастосування, незалежно від виду, мають державно-владний характер і тягнуть за собою юридичні наслідки. Невиконання їх вимог є підставою для настання юридичної відповідальності.

6 Прогалини в законодавстві, шляхи їх усунення та подолання

Враховуючи існування великої кількості правових відносин, що потребують правового регулювання, неважко зрозуміти, що жоден законодавець не у змозі врахувати все їх розмаїття. Тому досить часто трапляються випадки, коли виявляються обставини юридичного характеру, які не перебувають у сфері правового регулювання. У цьому разі мова йде про прогалину у праві, тобто випадок за своєю сутністю є соціально значущим, потребує правової реакції, але норми, яка передбачає таку реакцію, у системі законодавства немає.

Під **прогалинами (білими плямами) в законодавстві** розуміють відсутність у чинній системі законодавства норми права, згідно з якою має вирішуватись питання, що потребує правового регулювання.

У процесі правозастосування прогалини виявляються на другій стадії застосування норми, коли при встановленні юридичної основи справи (юридична кваліфікація) правозастосовець не знаходить норм, що регулюють окремі випадки.

Можна виділити об'єктивні та суб'єктивні причини існування прогалин у праві.

Об'єктивні:

- постійний розвиток суспільних відносин;
- нездатність законодавця охопити широке коло суспільних відносин, яке потребує правового врегулювання.

Суб'єктивні:

- технічні прорахунки законодавця при розробці законів, під час використання правил і прийомів юридичної техніки.

Отже, наявність прогалин у праві, хоча вона і є об'єктивним чинником, багато в чому зумовлена суб'єктивно і свідчить про певну недосконалість правової системи.

Єдиним шляхом подолання прогалин у праві є **процес нормотворчості**, коли приймається норма або група норм, які регулюють певні суспільні відносини. Але правозастосовець не в змозі чекати на прийняття норми: по-перше, правозастосовний процес потребує оперативного прийняття рішень; по-друге, далеко не в усіх випадках застосовується правило зворотної дії. У разі необхідності оперативного вирішення ситуації застосовується два пра-

вові інститути, які хоч і не ліквідують прогалини, але дають змогу тимчасово її подолати. Це інститут аналогії права й інститут аналогії закону.

Аналогія закону застосовується за відсутності норми права, що врегульовує конкретний життєвий випадок, але в законодавстві є інша норма, яка регулює аналогічні, тотожні відносини.

Аналогія права застосовується, коли в законодавстві відсутня норма, що регулює тотожний випадок, тоді на допомогу приходять загальні принципи права: демократизм, гуманізм, законність, справедливість, доцільність тощо.

Застосування аналогії є винятком і може використовуватися за наявності визначеного кола обставин:

– конкретний життєвий випадок дійсно потребує правового врегулювання;

– відсутність норми права, що врегульовує цей випадок;

– наявність норми права, що врегульовує аналогічний випадок (аналогія закону) або наявність загального принципу права (аналогія права), що може бути застосований до цієї ситуації;

– чітке мотивування прийнятого рішення.

Застосування аналогії — це свавільне рішення, воно ґрунтується на державній волі, втіленій у правових принципах або конкретних нормах, що регулюють відносини, аналогічні тим, які потребують регулювання.

Слід пам'ятати, що використання інституту аналогії в різних галузях права може суттєво різнитися. Так, у кримінальному праві, одним з головних постулатів якого є принцип «немає злочину — немає покарання», аналогія не використовується взагалі. У ст. 58 Конституції України зазначено: «Ніхто не може відповідати за діяння, які на час вчинення не визнавалися законом як правопорушення». У цивільному праві, процесуальних галузях права аналогія використовується доволі активно.

Слід пам'ятати, що, використовуючи аналогію, правозастосовець не ліквідує прогалини, а лише долає її, прогалина може бути ліквідована тільки шляхом правотворчої діяльності компетентного органу.

Питання для самоперевірки

- 1 Що таке реалізація права?
- 2 Форми реалізації права.
- 3 Відмінності використання правових норм посадовцями та представниками державних органів від використання права іншими особами, їх причини.
- 4 Поділ форм реалізації права на прості та складну.
- 5 Визначення застосуванню права.
- 6 Хто може бути правозастосовцем?
- 7 Випадки, що зумовлюють необхідність правозастосовної діяльності.
- 8 Характеристика стадій правозастосування.
- 9 Вимоги до правильного правозастосування, їх взаємозв'язок з його принципами.
- 10 Що таке прогалини права, шляхи їх подолання.

Завдання для самостійної роботи

- Спробуйте пояснити, чи можна застосування юридичних норм вважати однією з форм реалізації цих норм. Позицію аргументуйте.

Тема 20 ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

1 Поняття й загальна характеристика тлумачення норм права

Необхідність досягнення двох цілей: правильного і єдиного розуміння змісту норм права та правильного і єдиного застосування — зумовлює важливість процесу тлумачення норм права.

Предметом тлумачення є правові норми, викладені в текстах нормативно-правових актів, в інших джерелах права.

Тлумачення права є складним, але необхідним завданням, з яким стикається кожен правозастосовець, тлумачення потребує будь-який закон. Але тлумачення виходить за межі правореалізації. По-перше, воно має своє окреме значення у процесі наукового пізнання державно-правового життя. По-друге, необхід-

ність точного уявлення про зміст чинного законодавства виникає під час правотворчої діяльності. Неможливо видати новий нормативний акт чи систематизувати ті, що вже існують, без знання істинної волі законодавця, яка отримала офіційне вираження.

Існує низка об'єктивних та суб'єктивних чинників, які пояснюють важливість і необхідність процесу тлумачення норм права:

1 У нормативних актах воля держави виражається через засоби та прийоми юридичної техніки: специфічну термінологію, юридичні конструкції, систему відсилок. Усе це потребує спеціальних юридичних знань для пояснення.

2 Правові норми як загальнообов'язкові правила поведінки мають особливу форму вираження державної волі, характеризуються абстрактністю. Законодавець має використовувати найбільш короткі форми вираження своєї волі. Це може призводити до неповного охоплення юридичними нормами всіх фактичних умов життя.

3 Нечіткість, схематизм, помилковість нормативних положень як результат недбалості суб'єктів правотворчості.

4 Недосконалість і неадекватність законодавчої техніки, відсутність ясного, чіткого, зрозумілого змісту нормативного акта. Саме через це деякі формулювання є розпливчастими або з дво-яким змістом.

5 Правові норми регулюють суспільні відносини лише у взаємодії одна з одною, в системі: дія однієї викликає неминучу дію іншої. Тому, щоб зрозуміти істинний зміст однієї норми, потрібно відшукати інші, які будуть застосовуватися разом з нею.

Взагалі, коли ми наголошуємо на необхідності тлумачення, слід розуміти, що зрозуміле для одного є незрозумілим для іншого, необхідність тлумачення впливає з характеру співвідношення норми права, яка має абстрактний зміст, та дійсності як цілісної сукупності окремих випадків. Норми права охоплюють регулювання велику кількість конкретних ситуацій, що завжди відрізняються одна від одної. Велика кількість ситуацій породжує велику кількість питань правового характеру, відповіді на які мусить надати тлумачення.

Тлумачення складається з двох самостійних складових — взаємопов'язаних процесів, які одночасно є етапами тлумачення.

З'ясування — перший етап тлумачення, це внутрішній мисленевий процес, що проходить у свідомості суб'єкта, який користується нормою права, з'ясування тільки для себе, відбувається у свідомості та не має зовнішнього вираження. Під час з'ясування інтерпретатор (тлумач) використовує різні способи тлумачення (граматичний, логічний, історико-політичний, систематичний, спеціально-юридичний спосіб). При цьому він досліджує саму норму, її правові зв'язки, тобто взаємозв'язок з іншими правовими приписами та принципами; її позаправові зв'язки з іншими суспільними явищами. З'ясування є необхідною умовою при додержанні, виконанні, використанні та правозастосуванні.

Роз'яснення — це друга частина єдиного процесу тлумачення норм права. Ця сторона діяльності адресована вже не собі, як при з'ясуванні, а іншим учасникам правовідносин. При роз'ясненні об'єктивуються наслідки першого етапу. Ця об'єктивізація може знайти своє вираження в письмовій формі — документ (акт тлумачення), або в усній — порада, рекомендація. Таким чином, роз'яснення — це не що інше, як доведення до відома інших осіб державної волі, вираженої в нормативних актах.

Отже, найбільш універсальне визначення: **тлумачення права** — це процес з'ясування та роз'яснення змісту норм права.

Процес тлумачення містить у собі й об'єктивне, і суб'єктивне начало. Так, він об'єктивно зумовлений предметом пізнання, але залежить від суб'єктивних властивостей інтерпретатора. У процесі тлумачення суміщаються динамізм і стабільність. Намагання інтерпретатора максимально наблизити норму права до життєвої ситуації (динамічний аспект) не повинне відходити від того змісту, який заклав у норму правотворець (статичний аспект).

2 Способи тлумачення норм права

Протягом процесу тлумачення зміст норми права з'ясовується на основі знання мови, якою норма права сформульована, знання системних зв'язків норми права, знань про її виникнення та функціонування.

Спосіб (метод) тлумачення — це сукупність прийомів аналізу правових норм, що здійснюється з метою з'ясування та роз'яснення їх змісту.

Під *граматичним* способом розуміється з'ясування змісту норми за допомогою встановлення морфологічної, семантичної, синтаксичної структури тексту, яким вона викладена. При цьому враховуються граматичні зв'язки, розділові знаки, реальний зміст термінів. Головним завданням граматичного тлумачення є встановлення значення кожного слова й через них усієї граматичної структури норми.

Логічним є спосіб, суть якого полягає в з'ясуванні змісту норми на основі використання правил і законів формальної та діалектичної логіки. У цей спосіб досліджується логічний зв'язок між положеннями закону, аналізуються слова як такі, що виражають поняття та їх співвідношення. Необхідність логічних оцінок пояснюється внутрішньою структурою правової норми (іноді внутрішня структура не збігається із зовнішньою, викладеною у статті нормативного акта, і структурні елементи (гіпотеза, диспозиція і санкція) можуть знаходитись в інших статтях закону або в інших нормативних актах). Доволі поширеними є випадки, коли через невдале використання словесних формул не збігаються буквальний і реальний зміст правової норми.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення розкриває зміст правової норми засобами юридичної техніки. Досліджуються юридичні конструкції, поняття, терміни та прийоми, які використовує законодавець при викладенні своєї волі в нормативних актах. Іншими словами, цей спосіб розкриває юридичну мову, виражену наведеними вище прийомами.

У деяких джерелах ці три способи (граматичний, логічний і спеціально-юридичний) розуміють як текстовий. Це пояснюється тим, що кожен з них розкриває зміст норми, вираженої в тексті, аналізує структуру тексту та поняття термінів. Але таким чином й інші способи можливо звести до текстового. Ці ж три способи є окремими через те, що вони використовують якісно відмітні за своєю природою підходи до пізнання. Кожен з них дає самостійний висновок після аналізу одного й того самого тексту.

При *систематичному* тлумаченні береться до уваги взаємопов'язаність однієї правової норми з іншими. На основі цього з'ясовують, які сфери норма регулює або охороняє, до якої галузі, інституту її зараховують, якими нормами вона доповнюється, відрізняється, обмежується. Цей метод має вагоме значення при за-

стосуванні закону за аналогією, оскільки дає змогу здійснити вибір найбільш близької норми до конкретного випадку.

Історико-політичний підхід передбачає дослідження історичних умов прийняття норми. Соціальне значення норми, цілі, з якою вона впроваджувалась, з'ясовується на основі вивчення соціально-економічних, політичних, культурних чинників, що сприяли її прийняттю. При використанні цього способу тлумачення важливо звертатися до повідомлень ЗМІ, літератури, що відображають суспільно-політичне становище держави в час, прийняття нормативно-правового акта. Цей спосіб допомагає виявляти норми, які ще не скасовані, але вони вже не діють у реальних умовах і потребують заміни. Іноді під історичним способом розуміється з'ясування змісту норми шляхом зіставлення чинної норми і скасованої (з приводу одного й того самого питання), вивчення матеріалів, пов'язаних із обговоренням і прийняттям норми (історико-порівняльний спосіб).

Як окремих спосіб деякі дослідники виділяють *телеологічний* (цільовий). Головне його призначення вбачають у з'ясуванні тієї мети, яку ставив перед собою законодавець при прийнятті нормативно-правового акта. Тим самим інтерпретатор дізнається, чи викликає на сьогодні норма той соціальний ефект, який було заплановано законодавцем, чи є вона дієвою та актуальною в сучасних історико-політичних умовах. Слід зазначити, що цей спосіб тлумачення відрізняється від історико-політичного лише специфікою підходів. В одному випадку досліджуються історичні умови прийняття, норми, в іншому — мета законодавця. Наслідки використання обох способів є ідентичними.

Використання одного способу тлумачення не заперечує використання іншого, найбільший ефект тлумачення має в тому разі, коли різні способи застосовуються комплексно.

3 Види тлумачення норм права

Окрім класифікації за способом тлумачення, у теорії права виділяють класифікацію видів тлумачення за обсягом та за суб'єктами. У разі тлумачення за обсягом вирішується питання: чи потрібно розуміти текст, його ключові слова буквально або їх можна

тлумачити розширено чи звужено. Отже, виділяють три види тлумачення *за обсягом*:

- буквальне;
- розширювальне;
- обмежувальне.

Тлумачення за обсягом дає змогу дійти висновку про волю й мету законодавця та зрозуміти, як вона втілена у тексті нормативно-правового акта.

При *буквальному* тлумаченні результат тлумачення збігається з результатом простого прочитання тексту норми — буква та зміст норми збігаються. Хоча буквальне тлумачення є найпоширенішим, інші способи тлумачення за обсягом теж допускаються. Адже не завжди словесне формулювання (оформлення) збігається із дійсним змістом, який вкладався в нормативний акт.

Розширювальне тлумачення застосовується тоді, коли дійсний зміст більший, ніж оформлення, а *обмежувальне* — коли реальний зміст вужчий, ніж словесне оформлення.

Однією з причин використання розширювального й обмежувального тлумачення є існування сукупності норм, близьких за змістом, які можуть розширити чи звужити обсяг норми, викладеної в законі. Особливо це важливо тоді, коли порівнюється норма, видана раніше, з новою, виданою пізніше, що не скасовує старої, але деякою мірою корегує її. Інша причина зводиться до того, що словесна форма вираження через ті чи інші дефекти недостатньо повно та чітко виражає думку, яку вклав у неї автор. Так, наприклад, положення «діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків» тлумачиться обмежено, оскільки законодавець мав на увазі не всіх дітей, а лише тих, які досягли працездатного віку. Розширювальне та обмежувальне тлумачення застосовується в усіх галузях, однак є і винятки. Не можуть поширено тлумачитись норми, що містять у собі будь-які обмеження для суб'єкта (встановлюють вид і рівень юридичної відповідальності).

Тлумачення норми за обсягом має чітко відповідати принципам інтерпретації, що сформувалися протягом тривалого часу розвитку юриспруденції.

1 Будь-які сумніви при тлумаченні закону мають вирішуватися на користь підсудного.

2 Закони, що пом'якшують відповідальність, мають тлумачитися розширено.

3 Винятки із загальних правил мають тлумачитися обмежено.

4 Виключні закони мають тлумачитися обмежено.

5 Закони, що посилюють відповідальність, мають тлумачитися обмежено.

Юридична сила інтерпретаційного акта залежить від того, хто дає роз'яснення, отже, вид тлумачення законодавства *за суб'єктами* має принципове значення при з'ясуванні рівня обов'язковості правила, отриманого у процесі роз'яснення. Як суб'єкт тлумачення (з'ясування та роз'яснення) може виступати будь-яка особа. Але юридичні наслідки будуть різними, що залежить від юридичного статусу суб'єкта, котрий тлумачить норму.

Залежно від юридичних наслідків, можна виділити два основні види тлумачення: офіційне й неофіційне.

Офіційне тлумачення є обов'язковим для тих, до кого воно адресоване, здійснюється уповноваженими на те суб'єктами (Конституційний Суд України, Верховний Суд), закріплюється спеціальними актами і має обов'язкове значення для всіх інших суб'єктів. Таке тлумачення є юридично значущим та викликає правові наслідки.

Офіційне тлумачення, у свою чергу, поділяється на *автентичне* — дається органом, що видав правовий акт, та *делеговане* — основане на законі тлумачення норм права спеціально уповноваженим органом, що не видавав правової норми, тобто закон надає певному органу право тлумачити нормативні акти, видані іншими органами.

Автентичне й делеговане тлумачення можуть бути *казуальним* і *нормативним*.

Нормативним тлумаченням називається офіційне тлумачення норми права, обов'язкове для всіх відносин, що підпадають під її дію, тобто воно адресоване невизначеному колу суб'єктів, не персоніфіковане. Воно не спричинює утворення нових правових норм, а лише пояснює зміст уже наявних. Це тлумачення не має самостійного значення, воно повністю поділяє норму, що тлумачиться. Нормативне тлумачення застосовується в разі, коли недостатньої досконалості норми за своєю формою, неясності текстуального розуміння, неправильної практики їх застосування. Отже, причи-

ною цього виду тлумачення є необхідність однакового розуміння норми всіма суб'єктами, на які поширюється її дія.

Казуальне тлумачення є також офіційним, але не має загальнообов'язкового значення, а зводиться лише до тлумачення правової норми з урахуванням її застосування до конкретної справи. Воно дається компетентним органом з приводу конкретної справи (казусу), яка розглядається, та є обов'язковим лише для нього.

Офіційне тлумачення може бути включене до тексту нормативно-правового акта тим органом, що його прийняв (роз'яснення змісту понять, термінів, що використовуються в його текстах), тобто результати офіційного тлумачення можуть бути викладені як у спеціальному інтерпретаційному акті, так і в самому тексті закону. На результати офіційного тлумачення можна й потрібно посилалися суб'єктам у процесі правореалізації.

Неофіційне тлумачення дається суб'єктами, що не мають повноважень видавати обов'язкові для інших акти тлумачення. Такими суб'єктами можуть бути громадські організації, вчені, юристи-професіонали, громадяни тощо. Воно здійснюється переважно у формі порад і рекомендацій. Цей вид не має юридичної сили та правових наслідків і позбавлений обов'язкового значення. Виділяють три види неофіційного тлумачення: *побутове, професійне, доктринальне*.

Побутове тлумачення здійснюється суб'єктами, які не володіють спеціальними юридичними знаннями у процесі правореалізації (додержання, виконання, використання).

Професійне тлумачення — тлумачення, що не має офіційних наслідків, але використовується у правозастосовній практиці суб'єктами, що мають спеціальні необхідні знання, які застосовуються у професійній діяльності.

У Давньому Римі, починаючи з імператора Августа, найвидастнішим юристам було надано право надавати офіційні консультації. Висновки цих юристів набували обов'язкового значення.

Окремим видом неофіційного тлумачення є *доктринальне тлумачення (доктрина — наука)* — тлумачення, яке подається вченими у монографіях, статтях, підручниках, коментарях до закону. Прикладами такого тлумачення є коментовані кодекси — кримінальний, цивільний.

4 Акти тлумачення норм права

Результати офіційного тлумачення втілюються в особливому виді юридичного акта (документа), який прийнято називати інтерпретаційним актом. Він може бути адресований конкретному суб'єктові (особі або органу) або невизначеному колу суб'єктів.

Акт тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт) — акт-документ, що містить роз'яснення змісту й порядку застосування правової норми, сформульоване офіційним органом у межах його компетенції, і має обов'язкову силу для тих, кому воно адресоване.

Від інших юридичних актів інтерпретаційний акт відрізняється низкою ознак:

1 Залежить від нормативно-правового акта, який він тлумачить, і використовується в єдності з ним.

2 Загальнообов'язковий для всіх, хто використовує розтлумачені норми.

3 Не виходить за межі норми, що тлумачиться, не створює нових нормативних приписів, лише уточнює наявні.

4 Приймається лише спеціально уповноваженими органами.

5 Виражений у спеціальній письмовій формі акта-документа (постанова, указ, роз'яснення, інструктивний лист тощо).

Питання для самоперевірки

1 Причини необхідності тлумачення норм права.

2 Стадії тлумачення норм права, їх характеристика.

3 Способи тлумачення норм права.

4 Види тлумачення за обсягом.

5 Принципи тлумачення.

6 Хто може бути суб'єктом тлумачення правових норм?

7 Які органи можуть бути суб'єктами офіційного тлумачення?

8 Що таке інтерпретаційний акт?

9 Види інтерпретаційних актів.

10 Роль тлумачення права у правозастосовній практиці.

Завдання для самостійної роботи

- Складіть схеми: видів тлумачення - з'ясування; видів тлумачення – роз'яснення юридичних норм.

Тема 21 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАВОВИЙ ВПЛИВ

1 Співвідношення правового впливу та правового регулювання

Одна з головних функцій права — регулятивна. Право є найбільш потужним регулятором суспільних відносин у більшості країн сучасного світу. Завдання будь-якого законодавця — зробити так, щоб регулятивний вплив права був ефективним і досягав поставленої мети. Така ефективність досягається двома шляхами. *Перший* — удосконалення системи законодавства шляхом прийняття нових норм. *Другий* — підвищення ефективності дії вже наявних правових норм. Усе це зумовлює необхідність вивчення категорій правового впливу та правового регулювання. *Весь інструментарій, за допомогою якого право врегульовує суспільні відносини, називають правовими засобами.* До правових засобів належать норми права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, покарання тощо. Окрім того, для досягнення бажаного суспільного результату право використовує широкий арсенал неюридичних засобів, а саме: політичних, економічних, культурних, інформаційних, виховних тощо. Для того, щоб зрозуміти, як саме використовуються ті чи інші засоби досягнення правового результату, потрібно з'ясувати співвідношення понять «**правовий вплив**» і «**правове регулювання**». У юридичній літературі справедливо звертають увагу на нерівнозначність цих понять. Термін «регулювання» (лат. *regulo* — правило) означає приведення чогось у відповідність, упорядкування. Термін «вплив» — досягнення певного результату за допомогою системи дій. Поняття вплив за своїм значенням є ширшим, ніж поняття регулювання. Юридичне поняття «правовий вплив» включає в собі як регулювання за допомогою правової норми, так і використання інших правових засобів. Якщо правове регулювання у будь-якому разі пов'язане зі встановленням прав та обов'язків суб'єктів, приписами про необхідну та дозволону поведінку, то правовий вплив — не завжди. Правове регулювання реалізовує правові норми через правовідносини, правовий вплив — не обов'язково. У цьому розумінні правове регу-

лювання — лише одна із форм впливу права на суспільні відносини. Отже, **правове регулювання** — це вплив права на суспільні відносини за допомогою спеціальних юридичних засобів, переважно норм права.

Правовий вплив — вплив права на суспільні відносини як за допомогою правових (норми права, акти правозастосування, правовідносини тощо), так і неправових (виховних, інформаційних, культурних) засобів.

Отже, право здійснює вплив не лише юридичного, а й виховного, інформаційного характеру. А правове регулювання передбачає лише одну спеціально-юридичну форму впливу права на суспільні відносини.

Окрім *спеціально-юридичної форми*, у межах правового впливу виділяють:

– *інформаційно-психологічну* — вплив правової інформації на мотиви діяльності суб'єктів;

– *виховну* — ідеологічний вплив на внутрішній світ суб'єкта, формування у свідомості людей ціннісних уявлень, правове виховання особистості;

– *соціальну* — взаємозв'язок правових та інших соціальних (політичних, економічних, моральних) чинників, що беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування.

Форми впливу права на суспільні відносини, що становлять зміст правового впливу:

- спеціально-юридична;
- соціальна;
- виховна;
- інформаційно-психологічна.

Розглядаючи питання правового впливу та регулювання, слід враховувати, що всі форми правового впливу взаємопов'язані, а правове регулювання головна, але не єдина форма правового впливу.

2 Ознаки, предмет і межі правового регулювання

Правове регулювання здійснюється державою у формі владного юридичного впливу на суспільні відносини за допомогою всіх юридичних засобів з метою упорядкування, закріплення й за-

безпечення цих відносин. Отже, цілі правового регулювання зводяться до створення в суспільстві стабільного правопорядку, охорони власності, гарантування та захисту прав і свобод громадян, умов для розвитку людини й суспільства.

Окрім того, що правове регулювання як діяльність має самостійну специфічну мету, воно відрізняється від інших видів діяльності, зокрема державної, низкою специфічних ознак.

Ознаки правового регулювання:

- є різновидом соціального регулювання;
- завжди пов'язане з реальними життєвими відносинами.

Предметом правового регулювання є вольові суспільні відносини, що регулюються правом чи об'єктивно потребують правового впливу.

Усі відносини, які підлягають правовому регулюванню, у своїй сукупності створюють сферу правового регулювання. **Сфера правового регулювання** — це сукупність суспільних відносин, упорядкована на основі права. До сфери правового регулювання входять економічні, політичні, культурні, релігійні та інші групи суспільних відносин. Але не всі відносини, що можуть бути зараховані до цих груп, є такими, що регулюються правом. Сфера правового регулювання охоплює найбільш соціально значущі відносини, функціонування яких без правових норм значно ускладнене, фактично неможливе. Сфера дії законодавства держави (усіх галузей) збігається із сферою правового регулювання. Отже, сфера правового регулювання є законодавчо обмеженою.

Межі правового регулювання — межі владного втручання держави в поведінку людей та їх об'єднань (суспільні відносини). Межі правового регулювання відокремлюють правову сферу від неправової. Дотримання меж правового регулювання є важливим завданням держави. Регулювання має бути організоване так, щоб на основі права упорядковувалися ті відносини, які об'єктивно потребують правового регулювання. Так, неприпустимим є втручання у сферу інтимних стосунків, особистого, духовного життя особи.

3 Види, методи, типи правового регулювання

Залежно від обсягу тих відносин, на які поширюється регулятивний вплив, виділяють два види правового регулювання: *нормативне й індивідуальне*.

Нормативне регулювання покликане забезпечувати єдиний порядок і стабільність регулювання суспільних відносин.

Індивідуальне регулювання має упорядковувати конкретні життєві відносини з урахуванням усіх особливостей окремої юридичної ситуації.

Мета правового регулювання — задоволення законних прав та інтересів суб'єктів права.

Нормативне регулювання — упорядкування суспільних відносин на основі нормативно-правових актів, розрахованих на багаторазове використання за наявності передбачених ними абстрактних обставин. Обсяг відносин, на які поширюється нормативне регулювання, є невизначеним, як і адресат цього виду регулювання.

Індивідуальне регулювання — це упорядкування суспільних відносин (поведінки людей) на основі актів застосування норм права, які завжди адресовані чітко визначеному колу суб'єктів і розраховані на разове використання.

І нормативне, й індивідуальне регулювання здійснюється на основі таких способів (прийомів), як *заборона, зобов'язання, дозвіл*.

Заборони та зобов'язання наявні у галузях, що належать до сфери публічного права.

Заборона - вимога до особи (фізичної чи юридичної) утримуватися від скоєння певних дій. Перелік дій, заборонених для вчинення, чітко закріплений у нормативно-правових актах (Кримінальний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення тощо). Цей спосіб правового регулювання закріплений у забороняючих нормах, йому відповідає така форма реалізації права, як дотримання.

Зобов'язання - вимога щодо вчинення юридичною або фізичною особою дій, передбачених нормою права. Перелік обов'язків чітко закріплений у нормативно-правових актах, окрім того обов'язки можуть виникати з індивідуальних договорів. Самостійним

видом додаткового юридичного обов'язку є юридична відповідальність. Цей спосіб правового регулювання закріплений у зобов'язуючих нормах, йому відповідає така форма реалізації права, як виконання.

Дозвіл - це надання особі можливості на її власний розсуд реалізовувати суб'єктивні права. Цей спосіб правового регулювання закріплений в уповноважуючих нормах, йому відповідає така форма реалізації права, як використання.

Дозволи превалюють у галузях, що належать до сфери приватного права.

Залежно від сукупності способів (прийомів), що лежать в основі правового регулювання, виділяють види *методів правового регулювання*.

Імперативний (авторитарний, субординації, підпорядкування) — метод владних наказів (застосовується переважно в галузях сфери публічного права: адміністративному, кримінальному, кримінально-виконавчому тощо).

Диспозитивний (автономний, координації) — учасники правовідносин виступають як рівноправні сторони, які в межах дозволеного правовою нормою обирають власний варіант поведінки (застосовується в галузях сфери приватного права: цивільному, торговельному, сімейному).

Особливий порядок правового регулювання, що виражається в поєднанні способів дозволу та заборони, називається **типом (режимом) правового регулювання**.

Типи (режими) правового регулювання.

Загальнодозвільний (загальний дозвіл) — головним принципом цього типу є такий: «дозволено все, окрім прямо забороненого законом».

Спеціально-дозвільний (загальна заборона) — головним принципом цього типу є такий: «заборонено все, окрім прямо встановленого законом».

4 Стадії та механізм правового регулювання

Процес правового регулювання є складним за своєю структурою і містить *декілька послідовних етапів*, які називаються **стадіями правового регулювання**.

Виділяють чотири стадії правового регулювання:

1 Видання норми права, її загальний вплив (регламентація суспільних відносин).

2 Виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

3 Реалізація суб'єктивних прав та обов'язків, втілення їх у конкретній поведінці учасників суспільних відносин.

4 Застосування права.

Стадія застосування права є можливим, але не обов'язковим елементом процесу правового регулювання. Її сутність зводиться до видання акта застосування права, що забезпечує виникнення, припинення або зміну правовідносин, якщо суб'єкти права самостійно не в змозі реалізувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки (вирішення юридичної суперечки, скоєння правопорушення). При цьому правозастосовний акт може прийматися як між першою та другою, так і між другою та третьою стадіями правового регулювання.

Правове регулювання як процес впливу права на суспільні відносини має свій **механізм**, тобто систему правових засобів, спрямованих на реалізацію норм права з метою упорядкування суспільних відносин.

Елементи механізму правового регулювання дуже тісно пов'язані із стадіями правового регулювання, їх також виділяють чотири:

- норма права;
- правовідносини;
- акти реалізації прав та обов'язків;
- акти застосування права.

Норма права, з якої закладається модель бажаної поведінки суб'єкта, сформульована в диспозиції, від виду норми права (забороняюча, уповноважуюча, зобов'язуюча) залежить характер поведінки учасників правовідносин.

Правовідносини є головним засобом, що дає змогу визначити, хто і як саме буде виконувати вимоги норми права. У конкретних правовідносинах загальна модель поведінки конкретизується стосовно суб'єктів правовідносин.

Акти реалізації прав та обов'язків є фактичною поведінкою суб'єктів. Цей елемент механізму правового регулювання припиняє його дію, оскільки досягнуто мету, яку ставив перед собою законодавець.

Акти застосування права є владними веліннями компетентних органів, що забезпечують виникнення правовідносин, втілюють вимоги норм права в життя, гарантують здійснення прав та обов'язків.

Залежно від використання кількості елементів механізму правового регулювання, виділяють *простий* і *складний* процеси правового регулювання.

Просте регулювання має місце в тому разі, якщо використовується один владний акт (нормативний), суб'єкти, у свою чергу, на основі цього акта, самостійно індивідуалізують свої права та обов'язки, втілюючи в життя положення правової норми.

Складне регулювання має місце в тому разі, якщо для виникнення правовідносин, у яких реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки, використовуються два акти державно-владного характеру — нормативно-правовий і правозастосовний.

Проте незалежно від того, простим чи складним є механізм правового регулювання, він завжди має на меті упорядкування суспільних відносин.

Питання для самоперевірки

- 1 Співвідношення понять «правовий вплив» і «правове регулювання».
- 2 Ознаки правового регулювання.
- 3 Визначення меж сфери правового регулювання.
- 4 Взаємопов'язаність нормативного та індивідуального правового регулювання.
- 5 Типи правового регулювання, їх характеристики.
- 6 Стадії процесу правового регулювання.
- 7 Механізм правового регулювання, його характеристика.
- 8 Характеристика елементів механізму правового регулювання.
- 9 Ознаки механізму правового регулювання.
- 10 Основні методи правового регулювання, їх характеристика.

Завдання для самостійної роботи

- Порівняйте юридичні поняття: «правовий вплив» та «правове регулювання» (у вигляді таблиці).

Тема 22 ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

1 Поняття законності

Законність — комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування суспільства й держави на правових засадах.

Термін «законність» є похідним від терміна «закон» і комплексним поняттям, що охоплює всі сторони життя права — від його ролі у створенні закону до реалізації його норм у юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права й держави, права й суспільства. Вимога законності рівнозначно висувається до вищих органів державної влади, інших державних органів, які приймають у межах своєї компетенції підзаконні акти, до безпосередніх виконавців законів — посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян.

Важливо не тільки дотримуватися законів, а й створювати справедливі, тобто правові закони. Правові закони мають бути нормативною основою законності. Законність не є самоціллю, її призначення — дотримання законів в «ім'я торжества свободи і справедливості». Законність — явище прогресивне, покликане сприяти суспільному прогресу. В історії було чимало випадків, коли громадяни дотримувалися законів, а законність порушувалася, коли «суворе дотримання» насправді означало «суворе порушення» (наприклад, масові репресії в часи культу особистості Сталіна у СРСР). У таких випадках закон не відповідав праву, не відповідав потребам суспільного прогресу. Щоб у державі була «правозаконність», чинні закони (насамперед, конституція) мусять адекватно відображати правові принципи, загальнолюдські цінності. У сфері правотворчості це виражається в забезпеченні видання закону, що відповідає праву, конституції.

Законність — явище багатоаспектне й може виступати як *принцип, метод, режим*. Законність є принципом діяльності державних органів, громадських організацій, комерційних корпорацій, посадових осіб, громадян. Принцип законності властивий тільки демократичним державам, оскільки він є антиподом сваволі й беззаконня, припускає залежність усіх органів держави від пра-

вових норм. З іншого боку, з боку діяльності держави, законність виступає як метод державного управління суспільством, яке здійснюється виключно правовими засобами. Як метод державного керівництва суспільством законність означає:

1) органи держави й посадові особи при здійсненні своєї діяльності, розробляючи й приймаючи рішення, опираються на принципи й вимоги законності;

2) при організації реалізації ухвалених рішень вони не виходять за межі своєї компетенції;

3) при здійсненні контролю й нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин вони дотримуються правових процедур, використовують правові засоби та способи.

Метод законності є основою застосування інших методів державного управління: організації, примусу, виховання, контролю тощо. Він передбачає високий рівень правової культури й водночас є засобом підвищення рівня загальної й правової культури.

Законність є і *режимом* реально діючого права і станом (атмосферою) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам, які, у свою чергу, покликані відображати принципи волі й справедливості, закладені у праві.

Режим законності — неодмінний елемент демократії, тому що без законності демократія може перерости в охлократію — владу юрби. Без законності немає демократії, без демократії неможливо забезпечити законність. Законність і демократія — чинники побудови правової держави.

Законність виступає як принцип, метод і режим. Усе залежить від кута зору. Однак без принципу законності як основного початку діяльності державних органів, державних і громадських організацій, посадових осіб, громадян, без законності як методу державного керівництва суспільством не відбудеться режим законності. У широкому розумінні законність — *це режим суспільно-політичного життя, що створюється*:

– державою, яка встановлює порядок видання (зміни, скасування) законів і підзаконних нормативно-правових актів, забезпечує їхню відповідність потребам суспільного розвитку;

– усіма суб'єктами права (державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями, комерційними організаціями

ми, громадянами) у результаті однозначного розуміння й неухильного здійснення ними приписів законів і підзаконних актів.

За режиму законності встановлюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму, справедливості, волі й відповідальності; особистість захищена від сваволі влади, суспільство — від анархії, хаосу, безладдя й насильства.

2 Основні принципи законності

Принципи законності — це відправні начала, беззаперечні основні вимоги, що лежать в основі формування норм права й запропоновані учасникам правових відносин. Принципи законності розкривають її сутність як режиму суспільно-політичного життя в демократичній правовій державі.

1 Верховенство закону в системі усіх правових актів передбачає винятковість закону, тобто підпорядкованість усіх юридичних актів відповідно до їх субординації закону. Конституція країни має вищу юридичну силу. Усі закони повинні відповідати конституції, підзаконні нормативні акти — законам, причому підзаконні акти приймаються і діють тільки в разі не врегулювання законом яких-небудь суспільних відносин. Правозастосовні акти мають відповідати нормативно-правовим актам — законам і підзаконним актам.

2 Загальність законності означає, що в суспільстві всі державні органи, громадські організації, комерційні об'єднання, посадові особи, громадяни перебувають під чинністю закону. Не може бути винятку ні для фізичної, ні для юридичної особи, на яких би не поширювалися вимоги законності.

3 Єдність розуміння й застосування законів на всій території їхньої дії. Закони є єдиними для всієї держави. Вони висувають однакові вимоги до всіх суб'єктів, що перебувають у сфері їх тимчасової й просторової дії. Єдине розуміння сутності й конкретного змісту законів забезпечує законність правозастосовної діяльності, однаковість застосування юридичних норм до всіх суб'єктів права. Єдність законів не виключає, а, навпаки, передбачає багатогранність у правотворчості і правозастосуванні. Кожен орган держави, суспільна або комерційна організація конкретизують і застосовують закони з урахуванням свого функціонального призначення й

місцевих особливостей. Однак конкретизація і застосування відбувається у межах закону та відповідно до нього.

4 Неприпустимість протиставлення законності й доцільності. Не можна відкидати закон, не виконувати його, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної). Правові закони мають вищу суспільну доцільність. Доцільність закону означає необхідність вибору суворо у межах закону найбільш оптимальних варіантів здійснення правотворчої і правозастосовної діяльності. Наприклад, визначаючи кримінальне покарання, суддя обирає конкретний засіб покарання для конкретного злочинця з урахуванням усіх обставин справи та вимог закону.

Необхідність точного й неухильного виконання правових приписів незалежно від суб'єктивного ставлення до них окремих осіб зумовлена презумпцією доцільності чинного закону.

5 Невідворотність відповідальності за правопорушення означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи покликані як запобігати правопорушенням, так і вести ефективну боротьбу з ними.

6 Зумовленість законності режимом демократії передбачає суворе дотримання двох типів правового регулювання:

– спеціально дозволеного — поширюється на владні державні органи і посадових осіб («дозволено тільки те, що прямо передбачено законом»);

– загальнодозволеного — поширюється на громадян і їхні об'єднання («дозволено все, крім прямо забороненого законом»).

7 Рівність усіх перед законом і судом передбачає безумовне право суб'єкта на судовий захист прав. Ось чому, крім юридичної рівності, важлива наявність незалежного судового правосуддя, ґрунтованого на верховенстві закону й дотриманні принципу поділу влади. Цими вимогами законність виявляє себе як елемент (ознака) демократичного режиму.

3 Вимоги законності та її гарантії

Вимоги законності відображають її спрямованість, що зумовлена змістом норм права. На відміну від принципів, котрі виражають зміст законності, діють у всіх її сферах, висуваються до всіх видів діяльності будь-яких суб'єктів суспільних відносин, вимоги

законності пов'язані з окремими видами діяльності певних суб'єктів, є юридичними умовами (правилами) втілення в життя принципів права.

Розглянемо вимоги законності у сфері правотворчості й реалізації права.

Вимоги законності у правотворчості:

1) забезпечення відповідності змісту закону потребам життя, для чого необхідно створювати закони на науковій основі, на основі рекомендацій і узагальнень учених;

2) забезпечення верховенства закону стосовно інших правових актів, тобто дотримання субординації в нормативних актах;

3) забезпечення своєчасного створення закону і його скасування з дотриманням певної процедури;

4) забезпечення стабільності правових актів більш тривалого терміну дії, за винятком тих, які видаються на певні строки (наприклад, Закон України про бюджет приймається щороку);

5) видання правових актів у формі, передбаченій законом, з усіма необхідними реквізитами.

Вимоги законності у сфері реалізації права:

1) наявність спеціальних і юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію права (дотримання й виконання обов'язків, наявність можливостей для використання суб'єктивного права);

2) гарантоване якісне застосування права з урахуванням усіх обставин;

3) правильне тлумачення правових норм;

4) стабільність судової практики тощо.

Гарантії законності — умови громадського життя й засоби, прийняті державою для забезпечення режиму законності й стабільного правопорядку.

Загальносоціальні гарантії законності:

Економічні — рівень економічного розвитку суспільства, ритмічності роботи господарського механізму країни, зростання продуктивності праці й обсягу виробництва; різноманіття й рівність усіх форм власності, рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин. Наявність економічної незалежності суб'єктів права створює об'єктивні умови для їхньої зацікавленості в законності.

Політичні — рівень демократизму конституційного ладу, тобто наявності розвинутої системи народовладдя, демократичних форм та інститутів його здійснення; політичного плюралізму, що дає змогу особистості вільно самовизначатися, об'єднуватися в організації за інтересами; дотримання принципу поділу влади.

Ідеологічні — рівень розвитку правосвідомості, комплексу моральних і правових понять про необхідність законослужняної поведінки, неприпустимості здійснення аморальних учинків, які водночас є протиправними; ідеологічний плюралізм, ненав'язування державою ідеології, а турбота про правове навчання, виховання, правову культуру. Суттєве значення має широка поінформованість населення, свобода преси, думок, що надає можливість вести публічну боротьбу із правопорушеннями у будь-якій сфері державного і громадського життя.

Економічні, політичні, ідеологічні гарантії законності — це реальна матеріальна основа для нормального функціонування цивільного суспільства.

Спеціально-соціальні гарантії законності:

Юридичні — передбачена законом система спеціальних засобів, за допомогою яких забезпечується створення якісних законів, їх дотримання та виконання.

Організаційні — заходи організаційно-юридичного характеру, спрямовані на забезпечення режиму законності, боротьби із правопорушеннями, захист прав громадян.

Юридичні гарантії законності створюються в результаті діяльності законодавчих, виконавчих, правоохоронних і судових органів влади із запобігання й припинення правопорушень.

Діяльність *законодавчих органів* спрямована на видання якісних нормативно-правових актів, якими встановлюється юридична відповідальність за здійснення протиправних дій.

Завдяки діяльності *Конституційного суду* забезпечується неухильне дотримання конституції держави. Розглядаючи справи про конституційність нормативно-правових актів представницьких органів влади, правозастосовної практики із скарг громадян та інше, Конституційний суд створює додаткові й чинні гарантії їх досконалості, що допомагає формуванню гармонійної системи законодавства.

Виконавчі органи сприяють зміцненню законності своєю діяльністю із втілення в життя правових норм законів держави, з охорони й захисту прав і свобод громадян. Важливе значення має розвинене почуття морально-правової відповідальності посадових осіб і державних службовців за повне й ефективне виконання обов'язків у межах закону.

Судові й правоохоронні органи держави виконують безпосередню роботу із профілактики й припинення правопорушень. Від них залежить процесуальне забезпечення норм матеріального права, реальне існування формально закріплених прав і свобод громадян. Таким чином, прокуратура здійснює вищий нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів. Діяльність судів виражається у формі цивільного, господарського, кримінального, адміністративного судочинства. Будь-які рішення й дії державних органів, установ, посадових осіб, приватних підприємців, що порушують права і свободи, можуть бути оскаржені в суді. Якісна й ефективна робота судів — одна з важливих гарантій стабільності й реальності законності.

Значна роль у зміцненні законності й правопорядку в державі належить *органам внутрішніх справ*. Їх діяльність здійснюється в ім'я торжества законності, спрямована на охорону суспільства від злочинних зазіхань, забезпечує порядок у громадських місцях. Законність є основою їхньої діяльності.

Державні інспекції (адміністрації) та контрольно-ревізійний апарат здійснюють роботу із запобігання, виявлення і припинення порушень законності в різних сферах державного і громадського життя.

Юридичні гарантії законності можна класифікувати так:

1) *превентивні (запобіжні)* — полягають у запобіганні правопорушенням;

2) *припинюючі* — спрямовані на припинення виявлених правопорушень: затримка, арешт, обшук тощо;

3) *відновлювальні* — виражаються в усуненні або відшкодуванні негативних наслідків правопорушень: примусове стягнення аліментів, примусове вилучення майна із чужого незаконного володіння;

4) *каральні, або штрафні* — спрямовані на реалізацію юридичної відповідальності правопорушників: покарання особи, винної у здійсненні правопорушення.

Юридичні гарантії законності за суб'єктами застосування поділяються на такі:

- парламентські;
- президентські;
- судові;
- прокурорські;
- адміністративні (управлінські);
- контрольні;
- муніципальні (місцеві).

4 Поняття правопорядку

Перед тим як пояснити, що таке правопорядок, необхідно усвідомити, що правопорядок — це частина громадського порядку.

Громадський порядок — стан упорядкованості соціальними нормами (нормами права, моралі, корпоративними нормами, нормами-звичаями) системи суспільних відносин і їх дотримання. Поняття громадського порядку ширше, ніж поняття правового порядку, оскільки у зміцненні й підтримці першого важлива роль належить усім соціальним нормам. Правопорядок складається тільки на основі правових норм.

Отже, **правапорядок** — *частина системи суспільних відносин, урегульованих нормами права, що перебувають під захистом закону й охороною держави*. Він устанавлюється в результаті дотримання режиму законності в суспільстві, якщо законність — це принцип, метод діяльності, режим дій і відносин, то правопорядок — їх результат.

Правапорядок — стан (режим) правової упорядкованості, врегульованості й погодженості системи суспільних відносин, що складається в умовах реалізації законності. Іншими словами, це атмосфера нормального правового життя, яка встановлюється внаслідок точного й повного здійснення приписів правових норм (прав, свобод, обов'язків, відповідальності) всіма суб'єктами права.

Громадянське суспільство об'єктивно відчуває потребу в упорядкованості його функціонування за допомогою соціальних (у

тому числі правових) норм. Воно протистоїть безладності, безсистемності. В умовах стабільного правопорядку ефективно функціонує економіка, досягається гармонія в діях законодавчої, виконавчої і судової влади, активно здійснюється діяльність різних суспільних організацій, гарантується вільний розвиток людини, задоволення її духовних і матеріальних потреб. Тому громадянське суспільство формує соціальні норми, спрямовані на зміцнення соціального й правового порядку.

Держава об'єктивно зацікавлена у правовому забезпеченні власної діяльності — виконанні завдань і функцій, у правових взаєминах із громадянським суспільством. В умовах стабільного правопорядку зміцнюється виконавча дисципліна всіх органів держави і їх посадових осіб, успішно проводиться зовнішньополітична діяльність. Правовий порядок і законність є правовою базою і засобами функціонування державної влади, демократії. Коли держава в особі уповноважених на те органів формулює норми права, вона закладає в них основи правопорядку й забезпечує їх реалізацію.

Отже, правопорядок як державно-правове явище служить стабілізації, підтримці рівноваги між інтересами громадянського суспільства й держави. Його антиподом є сваволя й беззаконня.

Правовий порядок кожного суспільства розкривається через його ознаки, принципи, функції, зміст, форму, структуру.

Основні ознаки правопорядку:

- 1) формується у правових нормах у процесі правотворчості;
- 2) базується на принципі верховенства права й панування закону у сфері правових відносин;
- 3) встановлюється в результаті реалізації правових норм;
- 4) створює сприятливі умови для використання суб'єктивних прав;
- 5) вимагає своєчасного й повного виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;
- 6) вимагає невідворотності юридичної відповідальності для кожного, хто вчинив правопорушення;
- 7) установлює сувору суспільну дисципліну;
- 8) передбачає чітку й ефективну роботу всіх державних органів і служб, насамперед правосуддя;

9) створює умови для організованості й ефективного функціонування громадянського суспільства;

10) забезпечується всіма державними засобами, включаючи примус.

Зміст правопорядку — система правових і неправових елементів, властивостей, ознак, процесів, які сприяють установленню й підтримці правомірної поведінки суб'єктів, тобто такої, яка відповідає вимогам норм права.

Виділяють такі види змісту правопорядку:

1 *Матеріальний* — система реальних (економічних, політичних, морально-духовних, юридичних) упорядкованих відносин у громадянському суспільстві.

2 *Юридичний* (державно-правовий) — система реалізованих прав, обов'язків, відповідальності громадян, тобто результат установлення законності, упорядкованості та врегульованості правових відносин, правомірної поведінки їх учасників, досягнутий за допомогою правових засобів через виражену в них волю держави.

Структура правопорядку — *єдність й одночасний поділ системи суспільних відносин, урегульованих правом відповідно до їхнього галузевого змісту*. Правопорядок — це реалізована система права, що включає конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та інші види суспільних відносин, урегульовані нормами відповідних галузей права. У структурному розумінні правопорядок відображає реалізовані елементи системи права.

Елементи структури правопорядку:

1 *Суб'єкти права* — держава, її органи, державні, суспільні й комерційні організації, громадяни, які мають права, обов'язки, повноваження, відповідальність, чітко визначені конституцією, законами, іншими правовими актами — статична частина;

2 *Правові відносини та зв'язки* між реалізованими елементами системи права (конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні тощо) — динамічний зв'язок;

3 *Упорядкованість усіх елементів структури* — суб'єктів права, правових відносин і зв'язків між реалізованими елементами системи права, методів правового регулювання та поведінки людей, процедурно-процесуальних форм їхнього здійснення й оформлення, тобто введення багатосторонньої правової регламентації

— розпорядку, у межах якого організуються й функціонують громадянське суспільство й держава — інтегративний зв'язок.

5 Функції та принципи правопорядку

Функції правопорядку — основні напрями формування й підтримки стабільного правового стану системи суспільних відносин:

1 Функція впорядкування зовнішніх зв'язків і відносин з великими системами суспільства — економічною, політичною та іншими. Зазначив впливу від зовнішніх (економічних, політичних, соціальних та інших) чинників, правопорядок, у свою чергу, сприяє упорядкуванню й стабілізації всіх найважливіших зв'язків і відносин з навколишнім суспільним середовищем.

2 Функція зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин усередині правопорядку на різних структурних рівнях його впорядкування. Ця функція характеризує автономне «буття» системи правопорядку, відокремлює якісну визначеність його як цілого у внутрішній взаємодії власних складових частин. Завдяки цій функції досягається специфіка правопорядку, його сутнісні ознаки як правового стану системи суспільних відносин.

3 Функція збереження й удосконалення правопорядку виражається в його стабільності і протистоянні зовнішнім впливам руйнівного характеру (правовий нігілізм, волонтаризм, правопорушення, зловживання правом тощо), збереженні й розвитку власної якісної визначеності, відкритості впливу зміцнювального характеру (розвиток демократії, удосконалення законів, зміцнення законності, поліпшення діяльності судової системи, правоохоронних органів тощо). Єдиним засобом виживання й розвитку правопорядку є його вдосконалення.

Принципи правопорядку — відправні начала, незаперечні вимоги, які формують правопорядок і є основою його існування та функціонування.

До принципів правопорядку можна зарахувати принципи законності. Однак, зважаючи на те, що правопорядок є самостійним поняттям, варто виокремити його специфічні принципи:

1 Принцип конституційності — підпорядкування нормативним положенням конституції й забезпечення її реалізації.

2 Принцип законності — створення якісних законів і чітке їх дотримання; головна умова встановлення правопорядку.

3 Принцип системно-структурної організації — наявність цілісності й структурності як необхідних властивостей, що дають змогу діяти злагоджено всім елементам громадянського суспільства і правової системи держави.

4 Принцип ієрархічної субординації й підпорядкування — чітка підпорядкованість органів держави, посадових осіб, нормативних актів з юридичної чинності, а також актів застосування норм права, які забезпечують упорядкованість їхніх зв'язків.

5 Принцип справедливості й гуманізму — базування на високих моральних підвалинах, повазі прав людини, її достоїнства й честі.

6 Принцип підконтрольності — наявність повсюдного, загального й універсального контролю, здійснюваного цивільним суспільством, його структурами, державою в особі її різних органів, громадянами.

7 Принцип державного забезпечення, охорони й захисту — реальні засоби гарантування прав учасників правопорядку, функціонування правової системи, досягнення законними методами прав, свобод, обов'язків тощо.

Правопорядок є реальним, повним і послідовним здійсненням усіх вимог законності, принципів права.

6 Державна дисципліна

Будь-яка дисципліна, насамперед, пов'язана з поведінкою особи в тій чи іншій сфері. Розглянемо такі види дисципліни:

1 Державна — виконання державними службовцями вимог, пропонованих державою.

2 Трудова — обов'язкове дотримання учасниками трудового процесу встановленого розпорядку.

3 Військова — дотримання військовослужбовцями правил, установлених законами, військовими статутами, наказами.

4 Договірна — дотримання суб'єктами права договірних зобов'язань.

5 Фінансова — дотримання суб'єктами права бюджетних, податкових та інших фінансових приписів.

б Технологічна — дотримання технологічних приписів у процесі виробничої діяльності.

Державна дисципліна — режим панування закону у взаєминах органів держави, посадових осіб, інших уповноважених суб'єктів, що ґрунтується на вимогах до кожного суб'єкта виконувати свої обов'язки, не перевищувати своїх повноважень, не зазіхати на права, не зачіпати інтереси інших суб'єктів, виявляти ініціативу й відповідальність у дорученій справі.

Державна дисципліна, законність і правопорядок тісно пов'язані між собою, тому що державна дисципліна неможлива без дотримання й виконання законів, свідомого позитивного ставлення державних службовців до встановленого правопорядку.

Однак між законністю й дисципліною є розходження за змістом та місцем у системі правового регулювання.

З погляду права, законність є основою дисципліни, але дисципліна — не тільки правове, а й соціальне явище. Вона не вичерпується законністю. Якщо законність означає точне й неухильне дотримання закону, то дисципліна передбачає ще й активність, ініціативу в роботі.

Поняття дисципліни ширше, ніж поняття законності у плані нормативного забезпечення. Державна дисципліна забезпечується як правовими нормами, так і іншими соціальними нормами, особливо нормами моралі. В основі державної дисципліни лежить сумлінне ставлення посадових осіб до виконання покладених на них обов'язків.

Дисципліна й законність мають різні результати дії. Результат законності — правопорядок, результат дисципліни — громадський порядок.

Державна дисципліна реалізовується у сфері здійснення функцій держави, її органів, установ, підприємств. Види державної дисципліни: планова, фінансова, службова та інші.

Трудова дисципліна — показник як ставлення громадянина до виконання службових обов'язків, так і роботи кожної з державних структур. У чинному трудовому законодавстві передбачені загальні вимоги дисципліни, пов'язаної з виконанням правил внутрішнього трудового розпорядку: вчасно приходити на роботу, дотримуватися установленної тривалості робочого дня, використовувати весь робочий час для продуктивної праці, вчасно й точно викону-

вати розпорядження адміністрації. Ці норми й вимоги не можуть охопити всі сторони виробничого процесу. Тому в трудовому законодавстві визначається додаткове коло обов'язків працівників, пов'язаних з дотриманням технологічної дисципліни.

Для підвищення ефективності дисципліни важливі:

– застосування заходів заохочення з метою розвитку спонукальних факторів (оголошення подяки, видача премії, нагородження коштовним подарунком, почесною грамотою, подання до нагородження орденами, матеріальна винагорода);

– накладення заходів юридичної відповідальності (звільнення, пониження в посаді тощо).

Варто визнати, що дисципліна залежить не стільки від чинності примусу або виховного впливу переконання, скільки від раціональної системи господарювання й керування, стилю керівництва, орієнтованого на особистість, що реалізовує себе у процесі праці.

На дисципліну праці впливають, як мінімум, два чинники. Перший фактор — бажання, з яким виконуються накази й розпорядження адміністрації. Виконавча дисципліна зумовлюється:

а) добором кадрів — залученням кваліфікованих працівників і турботою про підвищення їхньої кваліфікації;

б) демократичним стилем керівництва, що поєднує колегіальність в обговоренні рішення (право мати власну думку, доки не ухвалене рішення) і єдиноначальність при ухваленні рішення й відповідальності за його результат.

Другий чинник — сприйняття правил і стандартів у роботі. Правила мають бути розумними й доречними, тоді працівники дотримуватимуться дисципліни. Якість дисципліни залежить від ефективності правового виховання, рівня правової культури. Дисципліна — обов'язкова риса демократії.

Питання для самоперевірки

- 1 Аспекти розуміння законності.
- 2 Характеристика принципів законності.
- 3 Вимоги до законності.
- 4 Характеристика гарантій законності.
- 5 Співвідношення понять «громадський порядок» та «правопорядок».

6 Ознаки правопорядку.

7 Що таке зміст правопорядку, які бувають види змісту правопорядку?

8 Що таке структура правопорядку, які її основні елементи?

9 Функції правопорядку.

10 Що таке принципи правопорядку? Назвіть їх види.

11 Співвідношення понять «правопорядок», «законність», «державна дисципліна».

Контрольні тести до теми «Законність та правопорядок»

1 Законність — це:

а) комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах;

б) наявність науково обґрунтованих і відповідних праву законів;

в) обов'язки виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами й різними об'єднаннями;

г) відповідний порядок поведінки людей, який відповідає нормам права й моралі, що склалися в суспільстві.

2 Зовнішня ознака законності — це:

а) наявність науково обґрунтованих і відповідних праву законів;

б) обов'язок виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами й різними об'єднаннями;

в) комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах;

г) відповідний порядок поведінки людей, який відповідає нормам права й моралі.

3 Внутрішня ознака законності — це:

а) обов'язок виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами й різними об'єднаннями;

б) відповідний порядок поведінки людей, який відповідає нормам права й моралі;

в) комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах;

г) наявність науково обґрунтованих і відповідних праву законів.

4 Законність як принцип поведінки суб'єктів права характеризується:

а) як ідея, положення й установка, що становлять основу розвитку й функціонування права;

б) як вимога здійснення владних повноважень у межах наданих повноважень, відповідно до закону та з визнанням верховенства прав і свобод людини;

в) як вимога добровільного виконання покладених обов'язків, реалізації суб'єктивних прав у встановлених формах і межах;

г) як вимога точного й неухильного виконання законів і основаних на них нормативних актів усіма суб'єктами права.

5 Як принцип права законність визначається:

а) як ідея, положення та установка, що становлять основу розвитку й функціонування права;

б) як вимога здійснення владних повноважень у межах наданих повноважень, відповідно до закону та з визнанням верховенства прав і свобод людини;

в) як вимога добровільного виконання покладених обов'язків, реалізації суб'єктивних прав у встановлених формах і межах;

г) як вимога точного й неухильного виконання законів і основаних на них нормативних актів усіма суб'єктами права.

6 Законність як вимога діяльності органів держави та посадових осіб визначається:

а) як вимога здійснення владних повноважень у межах наданих повноважень, відповідно до закону та з визнанням верховенства прав і свобод людини;

б) як вимога точного й неухильного виконання законів і основаних на них нормативних актів усіма суб'єктами права;

в) як вимога добровільного виконання покладених обов'язків, реалізації суб'єктивних прав у встановлених формах і межах;

г) як ідея, положення та установка, що становлять основу розвитку й функціонування права.

7 Законність як вимога державного управління суспільством визначається:

а) як ідея, положення та установка, що становлять основу розвитку й функціонування права;

б) як забезпечення управління суспільними відносинами пов'язується не лише з наявністю певних можливостей у держави, а й покладенням на неї певних зобов'язань і визначення необхідних вимог;

в) як вимога добровільного виконання покладених обов'язків, реалізації суб'єктивних прав у встановлених формах і межах;

г) як вимога точного і неухильного виконання законів і основаних на них нормативних актів усіма суб'єктами права.

8 Законність як принцип побудови системи нормативно-правових актів визначається:

а) як забезпечення ієрархічної підпорядкованості системи юридичних документів та їх взаємодію у процесі регулювання суспільних відносин;

б) як вимога добровільного виконання покладених обов'язків, реалізації суб'єктивних прав у встановлених формах і межах;

в) як вимога точного й неухильного виконання законів і основаних на них нормативних актів усіма суб'єктами права;

г) як ідея, положення та установка, що становлять основу розвитку й функціонування права.

9 Законність як режим соціально-політичного життя держави характеризується:

а) як забезпечення ієрархічної підпорядкованості системи юридичних документів та їх взаємодію у процесі регулювання суспільних відносин;

б) як вимога точного й неухильного виконання законів і основаних на них нормативних актів усіма суб'єктами права;

в) як вимога добровільного виконання покладених обов'язків, реалізації суб'єктивних прав у встановлених формах і межах;

г) як ідея, положення та установка, що становлять основу розвитку й функціонування права.

10 Правопорядок — це:

а) комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах;

б) наявність науково обґрунтованих і відповідних праву законів;

в) обов'язки виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами й різними об'єднаннями;

г) стан упорядкованості суспільних відносин, оснований на праві й законності.

11 Суспільний порядок — це:

а) комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах;

б) наявність науково обґрунтованих і відповідних праву законів;

в) положення мирного співіснування членів товариства, відзначене відсутністю ворожих дій, повстань, бунтів або іншої поведінки, спроможної порушити повсякденне, нормальне громадське життя;

г) стан упорядкованості суспільних відносин, оснований на праві і законності.

12 До порушень суспільного порядку належить:

а) носіння зброї, дії формувань, носіння форми визначеної партії або групи, заклики до заворушень;

б) носіння зброї, носіння форми визначеної партії або групи, заклики до заворушень;

в) носіння зброї, дії формувань, заклики до заворушень;

г) дії формувань, заклики до заворушень.

13 Дисципліна — це:

- а) відповідний порядок поведінки людей, який відповідає нормам права й моралі, що склалися в суспільстві;
- б) галузь наукових знань, навчальний предмет;
- в) наявність науково обґрунтованих і відповідних праву законів;
- г) правильні відповіді а) та б).

14 Види дисципліни:

- а) державна, фінансова, трудова;
- б) трудова, військова, фінансова;
- в) військова, державна, фінансова, трудова, договірна, технологічна;
- г) договірна, технологічна, державна.

15 Державна дисципліна:

- а) виконання державними службовцями вимог, що висуваються державою;
- б) обов'язкове додержання учасниками трудового процесу встановленого розпорядку;
- в) додержання військовослужбовцями правил, встановлених законами, військовими статутами, наказами;
- г) додержання суб'єктами права договірних зобов'язань.

16 Фінансова дисципліна — це:

- а) виконання державними службовцями вимог, що висуваються державою;
- б) обов'язкове додержання учасниками трудового процесу встановленого розпорядку;
- в) додержання суб'єктами права бюджетних, податкових та інших фінансових розпоряджень;
- г) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.

17 Технологічна дисципліна — це:

- а) виконання державними службовцями вимог, що висуваються державою;
- б) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.;

в) додержання суб'єктами права бюджетних, податкових та інших фінансових розпоряджень;

г) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.

18 Договірна дисципліна — це:

а) додержання суб'єктами права бюджетних, податкових та інших фінансових розпоряджень;

б) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.;

в) додержання суб'єктами права договірних зобов'язань;

г) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.

19 Військова дисципліна — це:

а) додержання військовослужбовцями правил, встановлених законами, військовими статутами, наказами;

б) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.;

в) додержання суб'єктами права договірних зобов'язань;

г) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.

20 Трудова дисципліна — це:

а) додержання військовослужбовцями правил, встановлених законами, військовими статутами, наказами;

б) додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.;

в) обов'язкове додержання учасниками трудового процесу встановленого розпорядку;

г) додержання суб'єктами права договірних зобов'язань.

Завдання для самостійної роботи

- У яких випадках закон (або інший нормативно-правовий акт) можна вважати неправовим? Відповідь обґрунтуйте.

Тема 23 ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

1 Порівняльне дослідження національних правових систем, правова сім'я

Порівняння правових явищ виникло майже одночасно з правом. Відповідні джерела свідчать, що Аристотель, готуючи тракт про політику, вивчив і порівняв 153 конституції грецьких та варварських міст. До цього вдався і Салон, створюючи Афінські закони. А в основі Законів XII таблиць лежить узагальнення законів міст усієї Греції. У Середньовіччі поширеним було порівняння римського права і права канонічного. А протягом тривалого часу в Англії юридична наука порівнювала канонічне й загальне право.

Перед тим як перейти до визначення порівняльного правознавства, з'ясування його значення, слід визначити, чим саме є правова система, яке її співвідношення з правом. Під правовою системою, ми розуміємо всю сукупність правових явищ у державі, сукупність узгоджених юридичних засобів, за допомогою яких чинна влада здійснює регулятивний та стабілізуючий вплив на суспільні відносини.

Отже, коли мова йде про правову систему, ми розуміємо усю правову організацію суспільства.

Право є центральним компонентом правової системи. З'ясувавши характер права, ми можемо міркувати про особливості правової системи. Юридичні норми, які становлять право, є інтегруючим началом правової системи. Але, окрім права, правова система містить у собі багато інших компонентів, а саме: правотворчість, правосуддя, правозастосування, правовідносини, суб'єктивні права, правові організації, законність, правопорядок, правосвідомість. Усі складові компоненти правової систем поділяються на статичні та динамічні.

Статичні компоненти — ті, які є більш стабільними, менш мінливими, за рахунок чого надають сталості правовій системі (норми права, нормативно-правові акти, юридичні організації, законність, правопорядок, правосвідомість тощо).

Динамічні компоненти — рухливі компоненти правової системи, ті, за рахунок яких відбувається її зміна й розвиток (реаліза-

ція права, правозастосування, правовідносини, юридичний процес тощо).

Головна цінність поняття правової системи полягає у можливості аналітичного комплексного вивчення правової сфери життя суспільства.

Розуміючи роль правової системи в суспільстві, ми маємо розуміти, що глибоке й усебічне вивчення національної правової системи можливе лише за умов її порівняння з іншими правовими системами.

Приблизно процес формування порівняльного правознавства проходив наприкінці XIX — початку XX сторіччя. Процес розвитку порівняльного правознавства по-різному відбувався в різних країнах (мова йде про перенесення зразків правових систем держав-домініонів на ґрунт держав-колоній). Порівняльне правознавство повинно базуватися на визнанні принципів взаємної поваги, рівності правових систем.

Існування порівняльного правознавства зумовлене існуванням об'єктивної необхідності розширення й поглиблення зв'язків між країнами та націями, інтеграцією багатьох країн у єдине світове співтовариство.

Первісне право складалося шляхом переростання звичаїв у правові звичаї, що записувалися, поєднувалися в особливі списки. У результаті цього з'явилося звичасве право — система норм, що ґрунтуються на звичаї, який регулює суспільні відносини в державі, у визначеній місцевості або в етнічній чи соціальній групі. З часом у різних народів світу сформувалися різні провідні елементи соціально-юридичного змісту права: прецедент, релігійна норма, норма-звичай, закон. У ході подальшого розвитку народів і держав вони зумовили формування відмітних національних правових систем і їхніх типів. Порівняльне правознавство дає змогу класифікувати національні правові системи за різноманітними групами, типами або сім'ями. Головними критеріями, на основі яких ми зараховуємо національну правову систему до певної правової сім'ї, є структура права, особливості джерел права, місце й роль права в житті суспільства і держави, особливості юридичної техніки, принципи й основи формування і функціонування права.

Таким чином, **правова сім'я** — сукупність національних правових систем, основана на загальності джерел, структури права та історичного шляху його формування.

Найбільш відома класифікація правових сімей наведена відомим компаративістом Рене Давидом. Він виділив такі типи правових систем — правові сім'ї: *систему загального права, романо-германську, соціалістичну систему й систему релігійного та традиційного права*. Як класифікаційні критерії були використані, насамперед, джерела права й методи роботи юристів (законодавців і суддів), принципи права і його структура.

2 Англосаксонська правова сім'я (сім'я загального права)

Загальне право історично склалося в Англії і свою назву виправдовує тим, що діяло воно на території всієї Англії. Зараз ця правова система є однією з найбільш поширених у світі, вона розповсюджувалася разом з англійською колонізацією. Широкого застосування система загального права набула в США й Канаді, Австралії, Північній Ірландії, Новій Зеландії та багатьох інших державах. Більше ніж третина населення земної кулі живе за законами цієї правової сім'ї, ядром якої є англійське право. Разом з тим у національних систем цих країн багато специфічних відмінностей.

Період становлення англосаксонського права — Х-ХІІІ століття. Починається розвиток цієї системи з визнання судових рішень, що виникали незалежно від законодавства, але були загальнообов'язковими для всіх вільних підданих короля в цивільному судочинстві. Загальне право створено суддями, які вирішували конкретні конфліктні ситуації. Головною специфічною рисою загального права є відсутність кодифікованих галузей права і наявність як головних джерел права великої кількості прецедентів — судових рішень, що є зразками для вирішення майбутніх аналогічних справ, які розглядаються іншими судами. Окрім того, до структури англійського права входить статутне право (законодавство) та право справедливості.

Судді узагальнювали судову практику, виробляючи загальні рішення — **прецеденти**, які були загальнообов'язковими у процесі прийняття подальших рішень. У системі загального права сама

норма права набагато менш абстрактна, ніж у романо-германській системі. Тут норма права спрямована не стільки на створення загального правила поведінки, скільки на вирішення конкретної справи. Норма орієнтована на сьогоднішню, на цілком визначену ситуацію і, меншою мірою, на майбутнє, на відносно невизначену, передбачувану ситуацію. Загальнообов'язковість прецеденту додає системі загального права тієї стабільності, яку в романо-германській (континентальній) правовій сім'ї забезпечує закон. У результаті дії прецедентів склалася ситуація, що англійський правознавець професор Гудхарт охарактеризував так: *«Англійський суддя — раб минулого і деспот майбутнього, він обмежений рішеннями своїх попередників і обмежує покоління суддів, котрі будуть його наступниками»*.

Прецедентне право Англії і Сполучених Штатів у XVII–XX століттях поєднує риси і відсталості, і гнучкості. Недарма на батьківщині загального права, в Англії, суддів охрестили «творцями права», хоча самі британські юристи, як і раніше, стверджують, що вони не творять право, а лише відшуковують його норми у правосвідомості народу і звичаях країни.

У системі судових прецедентів прийнято розрізняти норми загального права, що почало формуватися ще в XII столітті й донині відіграє важливу роль, і норми права справедливості, які виникли з рішень Суду канцлера, що існував з XV століття до судової реформи 1873–1875 років.

У результаті багатовікового розвитку англійського прецедентного права склалися численні, часто суперечливі, але в цілому дуже ефективні правила, що регламентують силу й обов'язковість судових рішень, способи їх тлумачення тощо.

Головною умовою дії системи прецедентів є наявність джерел інформації про прецеденти, тобто судових звітів, що почали збирати ще з кінця XIII століття у так званих «Щорічниках». З 1870 р. видаються «Судові звіти», де в напівофіційному порядку публікуються рішення вищих судів, на які зазвичай і посилаються як на прецеденти в наступних судових постановках. Водночас з цим публікуються також «Щотижневі судові звіти», «Всеанглійські судові звіти», «Судові звіти по Північній Ірландії».

Система загального права ставить судовий прецедент на один рівень із законом. Кількість судових прецедентів, що підлягають

застосуванню на практиці, обчислюється в Англії сотнями тисяч (від 300 до 500 тисяч). Крім них, налічується не менше 3 000 законів. У США прецедент дещо менше застосовується в судах, ніж в Англії, однак і тут видається щорічно 350 томів судових рішень, що можуть бути використані як прецедент.

Норми загального права мають індивідуальний казуїстичний характер, тобто поширюють свою дію лише на конкретні випадки.

Важливою ознакою загального права є автономія судової влади від інших гілок влади.

На сьогодні англосаксонська правова система значно змінилася, широкого розповсюдження набуло законодавство (статутне право), але основні принципи своєї організації англосаксонська правова система зберігає з XIII століття.

3 Романо-германська правова сім'я

Романо-германська правова сім'я має свої історичні корені в Давньому Римі, а саме у класичному римському праві I ст. до н. е. — VI ст. н. е. Романо-германська система розвивається в Європі. Вона сформувалася завдяки зусиллям європейських університетів, які, опираючись на догму римського права, сформували, починаючи з XII–XIII століть, юридичну науку й юридичну практику. Ця система поширилась у континентальній Західній Європі, її запозичило багато інших держав.

Головною характеристикою цієї правової системи є використання писаного права, тобто юридичних правил — норм права, які формулюються в законодавчих актах держави. Отже, головним джерелом права романо-германської правової системи є нормативно-правовий акт. Романо-германська система переважно базується на кодексах, розгалуженому централізованому законодавчому регулюванні. Правові норми розглядаються як обов'язкові правила поведінки, що відповідають вимогам справедливості. Головна мета юридичної науки та практики — знайти й правильно зрозуміти зміст цих норм і через них забезпечити бажане для суспільства регулювання стосунків людей.

Норми формулюють найбільш абстрактні правила, що являють собою загальні моделі прав та обов'язків громадян. На право-

застосовців (насамперед, суд) покладається обов'язок неухильної реалізації цих загальних норм у конкретних життєвих випадках.

Судді романо-германської системи не можуть користуватися прецедентами, окрім випадків практики Верховних судів, які не створюють самостійних правових норм, а лише тлумачать ті, які вже існують (казуальне тлумачення). Таким чином, процес правозастосування зводиться до кваліфікації, тобто знаходження правової норми, що найбільш повно відповідає ознакам учиненого діяння. Застосування права, здійснення правосуддя посідають у цій системі допоміжне місце, цим пояснюється і обмежена роль судової практики.

4 Традиційна та релігійна правові сім'ї

Традиційна правова сім'я базується на звичаєвому праві. **Звичаєве право** — це система правових норм, що ґрунтуються на нормах-звичаях, які діють у суспільстві в результаті тривалого застосування, санкціоновані державою і забезпечуються його примусовою силою (у разі потреби).

Звичаєве право сформувалося на ранніх етапах розвитку суспільства, у період розпаду родового ладу. Суперечності, що виникали в суспільстві, викликали потребу у фіксації сформованих відносин у формі різних нормативних установлень (Російська правда, Алеманська правда, Салічна правда тощо). Перші писані закони основані на нормах-звичаях.

Згодом звичаї минулого (кровна помста, виклик на дуель) поступово трансформувалися відповідно до соціально-економічного ладу суспільства й дотепер продовжують відігравати істотну роль, але на рівні правосвідомості.

Можна назвати сучасні держави, як правило, країни «третього світу», де звичаєве право відіграє провідну роль у регулюванні земельних, сімейних і спадкових відносин (країни Океанії, тропічного поясу африканського континенту, деякі азійські країни), однак у жодній з них правові звичаї не є самостійним і винятковим регулятором суспільних відносин. Ці країни керуються і нормами-звичаями, і нормами, виданими або санкціонованими державою. Наприклад, у Папуа, Новій Гвінеї діють як норми звичаєвого, так і норми загального (англійського) права.

Таким чином, норми-звичаї та основане на них звичаєве право є не лише провідними нормативними регуляторами поведінки в ранніх державних утвореннях, а й сприяють формуванню сучасних національних правових систем. Величезний вплив у цьому плані мають етичні, релігійні й інші особливості, властиві конкретному етнічному утворенню, а також ті звички, традиції і звичаї, що в результаті тривалого повторення й закріплення у свідомості індивідів стають нормами поведінки. Те, що сучасний юрист може не вважати правом, часом розглядається як таке із традиційних позицій. Деякі дослідники зараховують до країн традиційного права Японію, Китай, пояснюючи це сильними тенденціями звичаєво-традиційного й релігійного регулювання. Але їхні правові системи суттєво відрізняються від типових представників традиційної правової сім'ї — держав тропічної Африки.

В основу релігійного права покладено віровчення певного народу, нації. Релігійні системи існують у багатьох країнах. Рене Давид пише про ці системи: «Можна навіть засумніватися в тому, що вони є правом. У більшості з них, якщо не в усіх, акцент робиться на обов'язок, що покладається на праведну людину, а поняття суб'єктивного права відсутнє. Термін «право» вживається в цих системах лише за відсутності кращого терміна». Найбільша з релігійних систем — мусульманське право, менше поширене — індуїстське право.

Мусульманська правова система є однією з найпотужніших світових правових систем. Вона склалася в Арабському Халіфаті у VII-VIII століттях і являє собою сукупність моральних, релігійних і правових норм, які функціонують на основі ісламу. Його географія розповсюдження досить широка. За традицією воно присутнє у країнах Арабського Сходу (Іран, Ірак, Йорданія, Туреччина, Кувейт), а також у країнах Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія), Малайзії, Індонезії. Також можна зазначити, що під вплив мусульманського права потрапили деякі з балканських країн, наприклад, Албанія, Косово, ряд країн СНД, зокрема, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, деякі суб'єкти Російської Федерації, а саме: Татарстан, Ічкерія, Інгушетія та інші. І ще важливо наголосити, що під вплив мусульманського права потрапила незначна частина українського населення — кримські татари.

Джерелами мусульманського права є релігійні книги — Коран, Сунна, Іджма та Кияз. Юридизовані положення цих книг становлять основу Законів Шаріату — основної нормативно-релігійної системи.

Коран — священна книга ісламу та всіх мусульман, яка складається з висловів пророка Мухаммеда у Мекці та Медині, де з настановами морального та релігійного характеру зустрічаються приписи нормативно-юридичного характеру.

Іджма — коментар Корану й Ісламу в цілому, що складався його тлумачами — професорами ісламської ідеології. Іджма виконує роль кодифікованого документа, де містяться норми релігійного характеру. У процесі посилання на мусульманське право необхідно використовувати саме Іджму.

Сунна — життєпис пророка, де описується поведінка та вислови пророка словами його учнів (це збірка норм-традицій, що є обов'язковими для мусульман).

Кияз — збірка вирішення життєвих проблем за аналогією з нормами мусульманської релігії.

Шаріат складається з чотирьох груп приписів:

1 Норми, які фіксують релігійну догматику ісламу, це те, у що мусить вірити мусульманин.

2 Норми, які фіксують основи мусульманської моралі й етики.

3 Норми, які регламентують стосунки віруючих з Аллахом.

4 Правила поведінки між мусульманином і немусульманином.

Головна відмінність, а разом з тим і головна риса, яка характеризує мусульманське право, — це його релігійна природа. Усі правові системи світу є результатом людської діяльності, державних органів, а мусульманське право — це результат божого одкровення, яке дароване людям Аллахом через його пророка Мухаммеда. Без розуміння цієї релігійної догми неможливо зрозуміти багато правових феноменів та інститутів мусульманського права.

Сучасне мусульманське право багато в чому синтезовано з актами правотворчості, що теж є особливістю розвитку суспільних відносин у сьогоденні.

Індуїстське право тісно пов'язане з індуїзмом, що сформувався майже 2000 років тому. Але в індуїстських країнах у багатьох сферах суспільного життя (шлюбні, спадкові, класові (кастові) стосунки) діють норми індуїстського права.

Головною сучасною особливістю традиційного та релігійного права є те, що все більшої сили набуває закон як джерело права. Але головною нормативною системою подібного суспільства є норми релігії та звичаї.

Питання для самоперевірки

- 1 Співвідношення понять «правова система» та «система права».
- 2 Відмітні риси статичних і динамічних елементів правової системи.
- 3 Що таке порівняльне правознавство?
- 4 Критерії об'єднання правових систем у правові сім'ї.
- 5 Що таке правова сім'я?
- 6 Характеристика романо-германської правової сім'ї.
- 7 Характеристика англосаксонської правової сім'ї.
- 8 Характеристика мусульманського права.
- 9 Види правових прецедентів.
- 10 Джерела мусульманського права.

Контрольні тести до теми «Правові системи сучасності»

- 1 Типологія — це:
 - а) наука або розділ науки, який займається виявленням типів, зближенням за внутрішніми характеристиками явищ або об'єктів;
 - б) це узагальнена теоретична модель правового змісту, яка має штучний характер;
 - в) комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах;
 - г) стан упорядкованості суспільних відносин, оснований на праві й законності.

- 2 Термін «правовий тип сім'ї» — це:
 - а) наука або розділ науки, який займається виявленням типів, зближенням за внутрішніми характеристиками явищ або об'єктів;
 - б) узагальнена теоретична модель правового змісту, яка має штучний характер;

в) комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства й держави на правових засадах;

г) стан упорядкованості суспільних відносин, оснований на праві й законності.

3 Романо-германський тип правової системи — це:

а) сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, що домінує як форма (джерело) права;

б) сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалася на основі релігії індуїзму й підтримана державою;

в) сукупність національних правових систем держав, що мають загальні риси, які виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом із канонічними й місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов;

г) сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філолофсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму.

4 Англо-американський тип правової системи — це:

а) сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, що домінує як форма (джерело) права;

б) сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалася на основі релігії індуїзму й підтримана державою;

в) сукупність національних правових систем держав, що мають загальні риси, які виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом із канонічними й місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов;

г) сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філолофсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму.

5 Індуське право — це:

а) сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, що домінує як форма (джерело) права;

б) сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалася на основі релігії індуїзму й підтримана державою;

в) сукупність національних правових систем держав, що мають загальні риси, які виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом із канонічними й місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов;

г) сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філолофсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму.

6 Китайське право — це:

а) сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, що домінує як форма (джерело) права;

б) сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалася на основі релігії індуїзму й підтримана державою;

в) сукупність національних правових систем держав, що мають загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом із канонічними й місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов;

г) сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філолофсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму.

7 Японське право — це:

а) сукупність моральних, релігійних і правових норм, яка склалася на основі стародавніх релігійно-філософських концепцій, власних звичаїв, рецепції іноземного (американського й романогерманського) права;

б) сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалася на основі релігії індуїзму й підтримана державою;

в) сукупність національних правових систем держав, що мають загальні риси, які виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом із канонічними й місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов;

г) сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філолофсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму.

8 Його характерними рисами є домінування нормативно-правового акта як форми (джерела) права, поділ системи права на дві підсистеми — публічну і приватну, диференціація і кодифікація галузей права:

- а) англо-американський тип правової системи;
- б) романо-германський тип правової системи;
- в) індуське право;
- г) японське право.

9 Німецькі вчені К. Цвайгерт і Г. Кьотц поклали в основу класифікації правових систем критерій «правового стилю», який складається, на думку авторів, із таких чинників:

а) 1) походження й еволюція правової системи; 2) своєрідність юридичного мислення; 3) специфічні правові інститути; 4) природа джерел права й засоби їх тлумачення;

б) 1) походження й еволюція правової системи; 2) своєрідність юридичного мислення; 3) специфічні правові інститути;

в) 1) походження й еволюція правової системи; 2) своєрідність юридичного мислення;

г) 1) походження й еволюція правової системи; 2) своєрідність юридичного мислення; 3) специфічні правові інститути; 4) природа джерел права й засоби їх тлумачення; 5) ідеологічні чинники.

10 Російський учений А. Х. Саїдов позначив таку групу критеріїв:

а) 1) історія правових систем; 2) система джерел права; 3) структура правової системи — провідні інститути й галузі права;

б) 1) система джерел права; 2) структура правової системи — провідні інститути й галузі права;

в) 1) історія правових систем; 2) система джерел права;

г) 1) історія правових систем; 2) система джерел права.

11 До Романо-германської правової системи належать такі країни:

а) В'єтнам, КНДР, Куба;

б) країни, які мають як державну релігію іслам, індуїзм, іудаїзм;

в) країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, Туреччина;

г) Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші.

12 До англосаксонської правової системи належать такі країни:

а) В'єтнам, КНДР, Куба;

б) країни, які мають як державну релігію іслам, індуїзм, іудаїзм;

в) країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, Туреччина;

г) Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші.

13 До релігійно-правової системи належать такі країни:

а) В'єтнам, КНДР, Куба;

б) країни, які мають як державну релігію іслам, індуїзм, іудаїзм;

в) країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, Туреччина;

г) Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші.

14 До системи звичайного права належать такі країни:

а) В'єтнам, КНДР, Куба;

б) екваторіальна Африка, Мадагаскар;

в) країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, Туреччина;

г) Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші.

15 До соціалістичної системи права належать такі країни:

- а) В'єтнам, КНДР, Куба;
- б) екваторіальна Африка, Мадагаскар;
- в) країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, Туреччина;
- г) Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші.

16 Кодифікована система базується переважно на кодексах, докладному і розвинутому централізованому законодавчому регулюванні — це:

- а) англо-американський тип правової системи;
- б) романо-германський тип правової системи;
- в) індуське право;
- г) японське право.

17 Правова система, де головним джерелом є судовий прецедент, — це:

- а) англо-американський тип правової системи;
- б) романо-германський тип правової системи;
- в) індуське право;
- г) японське право.

18 Визнається більша цінність права, але саме право розуміється інакше, ніж на заході, і має місце поєднання права і релігії в системі:

- а) англо-американський тип правової системи;
- б) романо-германський тип правової системи;
- в) релігійно-правові системи;
- г) японське право.

19 У цій правовій системі поєднуються і органічно співіснують три види права: загальнотериторіальне, релігійне і звичайне:

- а) англо-американський тип правової системи;
- б) романо-германський тип правової системи;
- в) релігійно-правові системи;
- г) система звичаєвого права.

20 Для цієї системи право — це надбудова, відображення відповідної економічної структури:

- а) соціалістична правова система;

- б) романо-германський тип правової системи;
- в) релігійно-правові системи;
- г) система звичаєвого права.

Завдання для самостійної роботи

- Складіть схему класифікації правових систем світу за різними критеріями.
- Охарактеризуйте правову мапу світу.

Тема 24 ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1 Поняття правового статусу особи

Уся проблематика, пов'язана з особистістю, може мати різні аспекти: політичний, ідеологічний, культурний, юридичний тощо. Юридична сутність людини найбільш яскраво виражена в такій категорії, як «правовий статус особи».

У найбільш широкому розумінні **правовий статус особи** — це система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод та обов'язків особи, відповідно до яких індивід як суб'єкт права координує свою поведінку в суспільстві.

Для позначення людини закон використовує такі терміни, як «особистість», «громадянин», «особа», власне «людина». У соціальному плані вони позначають членів суспільства й можуть бути використані як синоніми. У політичному плані, відповідно до конституції, особистість виступає як громадянин, особа без громадянства, іноземець, біженець тощо. Усі ці суб'єкти права мають різний правовий статус, від якого залежить їх правове становище.

Правовий статус людини і громадянина зумовлений особливостями соціального статусу, котрий існує в певний період розвитку суспільства й держави. Соціальний статус особистості залежить від тих історичних умов, у яких живе та розвивається суспільство.

У визначенні правового статусу людини і громадянина важливе значення має не лише загальний обсяг прав і свобод особи, а й ті основні ідеї, які перетворюють сукупність прав і свобод особи на систему. Ці ідеї базуються на сучасному вченні про свободу й доволі часто іменуються принципами правового статусу особи.

Отже, правовий статус особи відбиває юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу її свободи.

Теорія права виділяє три види правових статусів особи.

Загальний — статус особи як громадянина держави, закріплений у конституції і конституційних законах. Він є загальним, узагальненим і однаковим для всіх незалежно від національності, релігійних переконань, соціального стану; характеризується стабільністю й визначеністю; передбачає рівність прав і обов'язків громадян, рівність їх перед законом; є базовим для всіх; є основою для набуття конкретних суб'єктивних прав, покладання обов'язків і несення відповідальності. *Це правовий статус усіх індивідів.*

Спеціальний — статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відособленої за певним юридично значущим критерієм (рід діяльності, вік тощо). Ця особа наділена відповідно до законів і інших нормативних актів спеціальними, додатковими правами й обов'язками або, навпаки, має менший обсяг прав та обов'язків порівняно з носіями загального статусу. Спеціальний статус зумовлений особливостями соціального становища особи (студент, пенсіонер, військовослужбовець, посадова особа тощо) і специфічними потребами, які з цього випливають. Спеціальний статус є загальним для певного кола осіб. Спеціальний статус доповнює (статус депутата) чи обмежує (статус рецидивіста) загальний правовий статус, тобто корегує його. На відміну від загального статусу, що є постійним, спеціальний статус має тимчасовий характер. *Це правовий статус групи індивідів.*

Індивідуальний — статус особи як індивідуума, який являє собою персоніфіковані права й обов'язки в їх конкретних, природних і набутих особливостях (стать, вік, родинний стан, стан здоров'я, релігійні переконання тощо). Він відрізняється мінливістю: змінюється відповідно до тих змін, що відбуваються в житті людини. *Це правовий статус окремого індивіда.*

Ці три види статусів особистості на практиці є нероздільними. Основою всіх статусів є статус людини (відповідно до міжнародних прав людини). Загальний правовий статус у всіх громадян — один, спеціальних статусів (різноманітних) — багато, індивідуальних — стільки, скільки осіб проживає в державі.

Отже, правовий статус фізичної особи може розглядатися як сума загального, спеціального й індивідуального статусів, співвідношення яких варіюється залежно від конкретних ситуацій.

Слід зазначити, що *спеціальні статуси*, що конкретизують загальний правовий статус на рівні окремих соціальних груп, відрізняються тим, що регламентовані різними галузями права, тоді як основа загального статусу визначається конституцією.

Спеціальні статуси можуть знаходитися в межах *однієї галузі права* (наприклад, державно-правовий статус депутата, цивільно-правовий статус підприємця, трудовий статус пенсіонера, процесуально-правові статуси експерта-криміналіста, обвинувачуваного тощо) чи мати *комплексний характер* (статус посадової особи, неповнолітнього, військовослужбовця тощо).

Широке розуміння категорії правового статусу виходить за межі прав та обов'язків особи. Правовий статус — це загальні, основоположні начала, за допомогою яких у конституції визначаються основні права, свободи й обов'язки людини й громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів. Більш спрощено правовий статус особи можна охарактеризувати як юридичне закріплення становища людини і громадянина в суспільстві.

До поняття правового статусу входять такі основні елементи, які складають його зміст і структуру: громадянство; загальна правоздатність; принципи правового статусу; конституційні права, свободи й обов'язки громадян; гарантії прав і свобод; відповідні правові норми (статусні норми).

Нормативно-правовими актами, які закріплюють основи правового статусу громадян України, є Основний закон (Конституція України), інші закони України й міжнародні договори, ратифіковані Україною. Конституція України закріплює важливі елементи основ правового статусу особи. Адже вона регулює найважливіші, найсуттєвіші відносини між державою та людиною.

Окрім правового статусу особи, в теорії права зустрічаються такі категорії, як *«правовий статус народу»* та *«правовий статус держави»*.

Правовий статус народу — закріплена у міжнародно-правових актах і національному законодавстві сукупність правомочностей, що визначають соціальну спільноту як суб'єкт права. До положень, що становлять зміст правового статусу народу, належать визнання того, що народ є носієм державної влади, право народного волевиявлення на виборах та референдумі, право народу на самовизначення, заборону геноциду, гарантії права народу, закріплені в конституції. Хоча народ є самостійним суб'єктом права, рівень його персоніфікації не завжди дає змогу вступати в конкретні юридичні відносини. У більшості випадків народ вступає у правовідносини через державу, її утворення, органи місцевого самоврядування.

Правовий статус держави — визначена нормами публічного права сукупність суверенних прав та обов'язків, що визначають її правове становище у суспільстві. Як носій самостійного правового статусу, держава вступає у міжнародно-правові, конституційно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові відносини.

2 Поняття прав людини і громадянина

Поширення ідей і принципів природного права сприяє науковому осмисленню категорії «права людини». Античні вчені стверджували: усі люди рівні від народження й мають однакові права, зумовлені людською природою. У Середньовіччі ідея природного права набуває релігійного забарвлення. Найбільшого розвитку теорія набуває у Новий час, коли втілюється у працях Локка, Гобса, Монтеस्क'є, Руссо, Спінози та інших філософів. Поступово права людини як ідеальна категорія втілюються в реальну правову дійсність і знаходять своє відображення в законодавстві держави та міжнародно-правових актах. Одним з перших юридичних документів, що відображав права людини в систематизованому вигляді, була Вірджинська декларація (1776 р.), покладена в основу Біла про права та Конституції США (1791 р.). Досі не втратили актуальності права на спротив насильству, особисту свободу, безпеку, власність, які були продекларовані французькою Декларацією прав людини.

Міжнародне товариство у межах ООН виробило низку документів (декларації, пакти, договори), які містять у собі норми, стосовно цих питань.

Перший з цих документів — Загальна декларація прав людини, затверджена і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, що й дотепер є найбільш авторитетним міжнародно-правовим актом із питань прав людини. Кожна демократична держава прагне у своїй конституції та національному законодавстві надати правового захисту саме тим правовим цінностям, про які йдеться в Декларації. Пізніше приймалися інші документи, насамперед Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародний пакт про громадські й політичні права 1966 року.

Крім цих документів, існує низка договорів, конвенцій, протоколів, які мають на меті закріплення співробітництва держав у питаннях забезпечення прав людини.

Права людини є невід'ємними якостями кожного й істотними ознаками людського буття. Держава не вигадує, не дарує права людям, а лише фактично декларує усталені суспільні цінності їх цивілізованого співжиття. Отже, державу можна вважати правовою лише тоді, коли вона, декларуючи права людини, забезпечує їх нормальну реалізацію.

Права людини — це природні можливості індивіда, що забезпечують його життя, гідність і свободу діяльності в усіх сферах суспільного життя.

Разом з категорією «права» в конституціях використовують термін «свобода» (свобода пересування, свобода думки та слова).

За змістом ці категорії є тотожними, адже велика кількість людських можливостей (прав) може бути реалізована лише через свободу людини.

Історичний досвід співжиття людей дає змогу виявити закономірності розвитку прав людини, загальні та специфічні принципи їх формування й реалізації. До загальних характеристик прав людини варто зарахувати такі:

1 Права людини мають універсальний характер, поширюються на всіх людей.

2 Права людини перебувають у стані постійного розвитку, відображають динаміку суспільних відносин і зростання правосвідомості громадян.

3 Права людини невід'ємні від реального життя, необмежені; у різних державах допускаються обмеження прав людини задля забезпечення загального суспільного блага.

4 Правам людини обов'язково відповідають обов'язки; відповідність прав і свобод людини юридичним обов'язкам є однією з важливих умов їх вдалої реалізації.

3 Класифікація основних прав та свобод людини і громадянина

У юридичній літературі зустрічається декілька видів класифікацій конституційних прав і свобод, але суттєво вони не відрізняються. В основу більшості класифікацій покладено основні сфери діяльності держави й людини. Цей класифікаційний порядок відображено у міжнародних актах, присвячених правам людини, і чинних конституціях багатьох держав, зокрема в Конституції України. Отже, можна виділити п'ять основних груп прав та свобод людини і громадянина.

Особисті права — це права, що забезпечують задоволення особистих потреб, інтересів людини. Особисті (природні) права та свободи становлять першооснову правового статусу людини і громадянина. Особисті права випливають з людської природи — це ті властивості, з якими людина народжується, що необхідні їй для нормального співжиття. Це ті права, котрі властиві людині незалежно від того, декларує їх держава чи ні. Проголошуючи особисті права людини, надаючи їм державного захисту, правотворець вирішує суперечність між концепціями природного й позитивного права. Адже, надавши документального закріплення особистим (природним) правам, держава визнає їх існування, необхідність їх захисту, робить їх реальними. Більшість особистих прав має абсолютний характер, тобто вони є не тільки невідчужуваними, а й не підлягають обмеженню. Ця група прав та свобод забезпечує неприпустимість посягання на життя, здоров'я, свободу, честь і гідність людини й недопустимість свавільного позбавлення її життя.

Проте держава дає змогу собі втручатися у сферу особистих прав, вона не відмовляється від застосування заходів примусу щодо осіб, які порушують закони, норми моралі, принципи демократичного суспільства. Встановлюючи межі й правила зовнішнього втручання в особисте життя людини, держава дбає про порядок, оснований на суворому додержанні законів.

Можна навести такий перелік особистих прав та свобод людини і громадянина, закріплених у відповідних статтях чинної Конституції України:

- 1) рівність перед законом (ст. 24);
- 2) право на життя (ст. 27);
- 3) повага честі й гідності (ст. 28);
- 4) вільний розвиток індивідуальності (ст. 23);
- 5) гідне існування (ст. 48);
- 6) недоторканність особистості (ст. 29);
- 7) свобода (ст. 29);
- 8) недоторканність житла (ст. 30);
- 9) безпека (ст. 32);
- 10) вільне пересування та вибір місця проживання (ст. 33);
- 11) свобода світогляду (ст. ст. 115, 35);
- 12) захист (ст. ст. 29, 59);
- 13) захист своїх і чужих прав та свобод (ст. 44);
- 14) право на захист свого життя і здоров'я та життя і здоров'я оточуючих від протиправних посягань (ст. ст. 27, 55);
- 15) охорона законом особистого та подружнього життя (ст. 32);
- 16) вільний вступ до шлюбу (ст. 51);
- 17) таємниця листування, телефонних розмов та телеграфних повідомлень (ст. 31);
- 18) право на розвиток національної самобутності (ст. ст. 53, 11);
- 19) право на судовий захист та оскарження (ст. ст. 29, 32).

Політичні права мають забезпечити можливість участі в управлінні державними суспільними справами, здійсненні народо-владдя. До політичних прав та свобод громадян України, закріплених Конституцією, належать такі:

- 1) право об'єднання в політичні партії, громадські організації та профспілки (ст. 36);

- 2) громадянство (ст. ст. 4, 25, 26);
- 3) свобода слова, думки, поглядів та переконань (ст. 34);
- 4) свобода друку (розповсюдження інформації) (ст. 34);
- 5) свобода мітингів, зборів, походів і демонстрацій (ст. 39);
- 6) право обирати та бути обраним (ст. 38);
- 7) право брати участь в управлінні державою та громадськими справами (ст. 38);
- 8) обговорювати та приймати закони й рішення загальнодержавного та місцевого значення (ст. 38);
- 9) вносити до державних та громадських організацій пропозиції та запити (ст. 40);
- 10) право на погашення збитків, спричинених незаконними діями посадових осіб (ст. ст. 32, 62);
- 11) право на оскарження дій посадових осіб, установ, організацій тощо.

Економічні права — закріплені в законодавстві можливості людини, використання яких дає змогу особистості реалізувати себе, отримати економічну незалежність через створення матеріальних і духовних благ та їх розподіл, задовольняти побутові чи інші потреби.

Найважливішим елементом правового статусу особи в умовах соціально-ринкової економіки є приватна власність, яка включає право людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю й мати прибутки. Держава зобов'язана гарантувати захист приватної й інших форм власності.

Соціальні права — можливості людини, що забезпечують її гідне існування в суспільстві. Ці права надають можливість брати участь у розподілі матеріальних та суспільних благ, гарантують безпеку життя і здоров'я.

Згідно з Конституцією України основні соціальні права надають певні можливості людині користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку, які передбачені у відповідних статтях Основного закону. Соціальні права та свободи є одним з найбільш численних видів прав, проголошених і закріплених Конституцією. Цей вид прав був пріоритетним і в попередній Конституції нашої держави, але тепер ці права значно розширені й наповнені новим змістом.

Розуміння соціальних прав у конституції України пов'язане з концепцією соціальної держави, притаманною демократичним країнам світу. Її основою є принцип відповідальності держави за забезпечення своїм громадянам прожиткового мінімуму, який закріплюється в законодавстві.

Через залежність гідного рівня життя від економічних показників розвитку суспільства й економічних можливостей людини, доволі часто не можна розділити економічні та соціальні права на два самостійні блоки. Натомість частішає використання в науковій правничій літературі формулювання «соціально-економічні права». Такий підхід варто визнати конструктивним, оскільки не може бути принциповим визначення домінуючого соціального чи економічного аспекту окремого права людини за умов розуміння взаємозалежності цих двох сфер людського життя. До соціально-економічних прав можна зарахувати такі:

- 1) право приватної власності (ст. 41);
- 2) право на користування природними та іншими об'єктами суспільної власності (ст. ст. 13, 41);
- 3) право на підприємницьку діяльність (ст. 42);
- 4) право на працю, вибір професії та сфери діяльності (ст. 43);
- 5) право на відповідні умови праці (ст. 43);
- 6) право на справедливу оплату праці (ст. 43);
- 7) право на соціальне забезпечення та захист (ст. 46);
- 8) право на захист прав споживачів (ст. 42);
- 9) право на страйк (ст. 44);
- 10) право на відпочинок (ст. 45);
- 11) право на соціальний захист (ст. 46);
- 12) право на житло (ст. 47);
- 13) право на охорону здоров'я (ст. 49);
- 14) право на безпеку довкілля (ст. 50).

Для визнання західними, а згодом і постсоціалістичними державами соціальних та економічних прав як необхідного елемента правового статусу особи вирішальне значення мало закріплення цих прав на міжнародному рівні, передусім у Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права 1966 року. Крім того, Міжнародною організацією праці було прийнято більше як 100 конвенцій і рекомендацій відносно соціальних прав людини і громадянина.

Самостійною групою конституційних прав та свобод людини і громадянина в системі прав та свобод є *культурні права та свободи*. У найбільш загальному розумінні ці права за своєю суттю є мірою духовності, яку гарантує особі держава із урахуванням умов життя й діяльності громадян, суспільства і держави.

За своїм змістом культурні права та свободи — це суб'єктивні права людини в культурній (духовній, ідеологічній) сфері, певні можливості доступу до духовних набутків свого народу й усього людства, їх засвоєння, використання й участь у подальшому їх розвитку. За чинною Конституцією України до культурних прав і свобод належать такі:

- 1) право на освіту (ст. ст. 43, 51, 53);
- 2) свобода технічної, художньої та наукової творчості (ст. 54);
- 3) право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54);
- 4) право на використання здобутків культури та мистецтва (ст. ст. 11, 54).

Двома самостійними, менш потужними, але доволі важливими групами прав та свобод людини і громадянина є екологічні й інформаційні права.

Екологічні права покликані забезпечувати нормальні умови життя людини на Землі та на частині її території. Це право на сприятливе навколишнє середовище, правдиву інформацію про її стан тощо.

Інформаційні права пов'язані із сферою комунікації та поширення інформації в суспільстві. Від їх закріплення та дотримання залежить реалізація багатьох інших елементів правового статусу людини. До таких прав належать право шукати, отримувати, передавати, виробляти інформацію, свобода засобів масової інформації.

Окремо класифікують права та свободи людини за поколіннями. Виділяють три покоління прав людини:

- 1) громадянські та політичні права й свободи, проголошені буржуазними революціями;
- 2) соціально-економічні права, поштовхом до розвитку яких стала боротьба працівників за поліпшення умов праці, соціальні гарантії; найповніше втілені в соціалістичному вченні;

3) колективні, або солідарні права, проголошені головним чином під час антиколоніальної боротьби країн «третього світу» (право нації на самовизначення).

Права та свободи, які стосуються перших двох позицій, — це права та свободи, що належать кожному індивідові. Права третьої позиції можна назвати правами людини й народів (право на здорове навколишнє середовище, право на страйк, громадянську непокору, право політичної опозиції).

За іншою класифікацією можливе виділення загальних і особливих прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Критерієм класифікації тут слугує те, що в одних випадках вони стосуються всіх громадян (право на освіту), а в інших — тільки певних (окремих) груп громадян (жінок, дітей).

4 Обов'язки людини і громадянина

Існування й реалізація прав та свобод невідривно пов'язані з обов'язками, які є зворотним боком прав. Щодо обов'язків людини й громадянина, то, згідно з постулатами загальної теорії права, це міра належної поведінки. Людина має підкорятися певним правилам, щоб при використанні своїх прав і свобод не завдати невинуватої шкоди.

Обов'язок людини — це міра обов'язкової поведінки, якої кожен мусить дотримуватися для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства.

Обов'язок як необхідна поведінка покликаний разом із правами та свободами забезпечувати баланс, стійкість і динамізм правового регулювання.

Обов'язки можна поділити на *природно-правові* (їх носіями є людина й суспільство) та *юридичні* (їх носіями є громадянин, держава, її органи та всі інші суб'єкти, діяльність яких урегульована положеннями позитивного права). Природні обов'язки відповідають основним природним правам людини (право на життя — обов'язок «не убий», право власності — обов'язок «не кради»), що, як і права, закріплюються у вигляді юридичних обов'язків у законодавстві.

Основні обов'язки людини та громадянина зазвичай закріплюються в конституціях і деталізуються в законодавстві. Стаття 23

Конституції України, закріплюючи право людини на вільний розвиток своєї особистості, наголошує, що такий розвиток забезпечується виконанням обов'язків усіма членами суспільства. Кожен громадянин має неухильно дотримуватися Конституції та законів України, поважати права і свободи інших (ст. 68), не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати збитки (ст. 66), шанувати державні символи України (ст. 65), сплачувати податки, щорічно подавати декларації про майновий стан та доходи (ст. 67). Згідно із Законом України «Про оборону» від 6 грудня 1991 р. оборона України — справа всього народу. Обов'язок громадян щодо захисту Вітчизни закріплений у статті 65 Конституції, а також у Законах України «Про загальний військовий обов'язок та військову службу» від 25 березня 1992 р. «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р. Крім того, у статті 51 Конституції України проголошено обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття та обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Докладніше взаємні обов'язки батьків і дітей врегульовані в Кодексі про шлюб та сім'ю. Варто зазначити, що другий розділ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» загалом відповідає світовим та європейським стандартам з прав людини. Але не слід забувати, що потрібне не тільки проголошення прав і свобод, а й наявність механізму їх реалізації, який існує сьогодні далеко не для всіх закріплених у Конституції України прав.

5 Гарантії прав людини і громадянина

Гарантії основних прав і свобод людини й громадянина становлять систему норм, принципів, умов і вимог, які забезпечують у сукупності додержання прав та свобод і законних інтересів особи.

Система гарантій прав і свобод людини включає передумови економічного, політичного, організаційного та правового характеру, а також захисту прав і свобод. Система гарантій — це умови, засоби й методи, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод особи.

Практична реалізація прав і свобод забезпечується двома категоріями гарантій. Це, по-перше, *загальні гарантії*, якими охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян, усунення можливих причин і перешкод щодо їх неповного або неналежного здійснення, захист прав від порушень. По-друге, це *спеціальні (юридичні) гарантії* — правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права та свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права.

Загальні гарантії прав і свобод можна класифікувати на *економічні, політичні й організаційні*.

До *політичних* гарантій належать такі: держава — головний організатор здійснення та захисту прав людини; влада народу, яку він здійснює безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Економічні гарантії прав і свобод громадян України — це спосіб виробництва; економічний лад суспільства, який має забезпечувати неухильне зростання продуктивних сил на основі визнання й захисту різних форм власності на засоби виробництва; соціально-орієнтована ринкова економіка; економічна свобода громадян та їхніх об'єднань у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності.

Важливим чинником забезпечення прав та свобод людини є **юридичні** гарантії, що забезпечують реальність прав і викликають зацікавленість кожної особи в реалізації прав і законних інтересів, виконанні юридичних обов'язків. Іншими словами, основними гарантами прав людини є національне законодавство й сама держава, на території якої проживає певна особа. Про це, зокрема, свідчать і встановлені процедури міжнародного правозахисту: особа може реалізувати своє право на міжнародний захист лише в тому разі, якщо вона вичерпала всі внутрішньодержавні засоби правового захисту. У Конституції України закріплено весь комплекс основних прав людини, кожне з яких має бути забезпечене відповідним юридичним механізмом.

Що ж являє собою такий механізм, з яких елементів він складається? Юридичний механізм забезпечення прав людини — це

система ефективних юридичних засобів реалізації, охорони й захисту прав людини, що складається з наведених нижче елементів.

Національне законодавство, — основа всього юридичного механізму забезпечення прав людини.

Юридичні процедури реалізації прав людини. Кожне право людини здійснюється в певному порядку, певній послідовності. Порядок реалізації деяких з них визначається тільки самою людиною. Але значна більшість прав, визнаних і зафіксованих у законодавстві, потребує встановлення відповідних процедур з боку держави, тому що без її допомоги взагалі не може бути реалізована. У таких випадках відсутність належної юридичної процедури перетворює приписи законів про права людини на формальні, декларативні положення. Юридична процедура повинна бути оптимальним засобом реалізації прав людини, здатним забезпечити максимальне задоволення її потреб.

Юридичні засоби охорони прав людини. Права людини потребують не лише гарантій їх належної реалізації, а й таких засобів, які могли б «відгородити» людину від можливих посягань на них. Тому в правовій системі кожної держави існують різноманітні засоби охорони прав людини. До них належать усі юридичні засоби, що виконують превентивну функцію і спрямовані на запобігання порушенню прав людини.

Правоохоронні засоби можна за певними критеріями поділити на різні групи.

За місцем існування у правовій системі юридичні засоби охорони прав людини поділяються на правові норми та діяльність уповноважених органів.

Норми права встановлюють:

- 1) заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує права людини);
- 2) завдання і компетенцію відповідних органів щодо охорони прав людини;
- 3) конкретні заходи запобігання порушенню прав людини;
- 4) заходи юридичної відповідальності;
- 5) певний процесуальний порядок застосування запобіжних заходів.

Діяльність компетентних органів щодо застосування зазначених вище юридичних норм має на меті запобігання можливим порушенням прав людини.

Юридичні засоби захисту прав людини. За умови порушення прав або виникнення перешкод на шляху до їх здійснення кожна людина має право на захист з боку держави й суспільства. Для цього існує система відповідних юридичних засобів. Йдеться про засоби, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перепони для їх реалізації, відновлюються порушені права. Існують різні юридичні засоби захисту. *За формами захисту* є *судові, парламентські, адміністративні, контрольно-наглядові, адвокатські засоби. Залежно від заходів захисту* слід розрізняти такі засоби:

- 1) припинення порушень прав людини;
- 2) усунення перепон для здійснення прав людини;
- 3) визначення або підтвердження права;
- 4) відновлення порушених прав.

За галузевою належністю можна виділити цивільно-правові, адміністративно-правові, сімейно-правові, цивільно-процесуальні і кримінально-процесуальні та інші юридичні засоби захисту прав людини.

Питання для самоперевірки

- 1 Що таке правовий статус особи?
- 2 Елементи правового статусу особи.
- 3 Відмінність правового статусу особи та правового статусу громадянина.
- 4 Що таке права людини?
- 5 Перші згадки про природні права людини як наукову категорію.
- 6 Класифікації прав та свобод людини.
- 7 Причина тісного зв'язку соціальних та економічних прав людини.
- 8 Види обов'язків людини.
- 9 Юридичні гарантії прав та свобод людини.
- 10 Роль держави в забезпеченні прав та свобод людини.

Контрольні тести до теми «Правовий статус людини і громадянина»

1 Природні права і свободи — це:

а) належні людині від повноліття, закладені в самій її сутності й однакові для всіх абсолютні права й свободи;

б) належні людині від народження, закладені в самій її сутності й однакові для всіх громадян абсолютні права й свободи;

в) належні людині від народження, закладені в самій її сутності й однакові для всіх абсолютні права й свободи;

г) належні людині від повноліття, закладені в самій її сутності й однакові для всіх громадян абсолютні права й свободи.

2 Суб'єктивні права людини в культурній сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу — це:

а) право на освіту;

б) культурні права і свободи;

в) економічні права;

г) соціальні права.

3 Можливість людини брати участь у виробництві матеріальних та інших благ — це:

а) природні права;

б) культурні права і свободи;

в) економічні права;

г) соціальні права.

4 Можливість людини і громадянина забезпечити належні соціальні умови життя — це:

а) природні права;

б) культурні права і свободи;

в) економічні права;

г) соціальні права.

5 Сукупність конституційних прав людини і громадянина, які надають їй можливість (за певних обставин) користуватися матеріальними благами, що надаються державою, — це:

а) природні права;

- б) культурні права і свободи;
- в) економічні права;
- г) соціальні права людини і громадянина.

6 Правовий обов'язок — це:

- а) встановлена законодавством та забезпечена державою міра необхідної поведінки зобов'язаних суб'єктів — громадян;
- б) форма цивільної відповідальності за порушення зобов'язань;
- в) відмова виборців від участі у виборах;
- г) встановлена законом міра відповідальності.

7 Юридичні засоби захисту прав людини — це:

- а) засоби, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перепони для їх реалізації, відновлюються порушені права;
- б) заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує права людини);
- в) конкретні заходи запобігання порушенню прав людини;
- г) певний процесуальний порядок застосування запобіжних заходів;

8 За місцем існування у правовій системі юридичні засоби охорони прав людини поділяються на такі види:

а) 1) заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує права людини); 2) завдання і компетенцію відповідних органів з охорони прав людини; 3) конкретні заходи запобігання порушенню прав людини;

б) 1) конкретні заходи запобігання порушенню прав людини; 2) заходи юридичної відповідальності; 3) певний процесуальний порядок застосування запобіжних заходів;

в) 1) заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує права людини); 2) завдання і компетенція відповідних органів з охорони прав людини; 3) конкретні заходи запобігання порушенню прав людини; 4) заходи юридичної відповідальності; 5) певний процесуальний порядок застосування запобіжних заходів;

г) 1) заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує права людини); 2) завдання і компетенцію відповідних органів з охорони прав людини.

9 Залежно від найближчої мети правоохоронного впливу на суб'єкта юридичні засоби охорони прав людини розрізняють:

а) 1) засоби психологічного впливу; 2) засоби психічного впливу, тобто такі, що не ставлять такої безпосередньої мети (наприклад, правове виховання);

б) 1) засоби фізичного впливу, безпосередньо спрямовані на обмеження, недопущення, перешкоджання здійсненню таких вчинків, які можуть призвести до порушення прав людини; 2) засоби психічного впливу, тобто такі, що не ставлять такої безпосередньої мети (наприклад, правове виховання);

в) 1) засоби фізичного впливу, безпосередньо спрямовані на обмеження, недопущення, перешкоджання здійсненню таких вчинків, які можуть призвести до порушення прав людини; 2) засоби психологічного впливу;

г) 1) засоби юридичного впливу; 2) засоби фізичного впливу, тобто такі, що не ставлять такої безпосередньої мети (наприклад, правове виховання).

10 Юридичні засоби охорони прав людини — це:

а) засоби, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перепони для їх реалізації, відновлюються порушені права;

б) засоби юридичного впливу та засоби фізичного впливу, тобто такі, що не ставлять такої безпосередньої мети (наприклад, правове виховання);

в) заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує права людини);

г) всі юридичні засоби, що виконують превентивну функцію, спрямовані на запобігання порушенню прав людини.

11 Юридична процедура реалізації прав людини — це:

а) засоби, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перепони для їх реалізації, відновлюються порушені права;

б) встановлена в законі і спрямована на здобуття людиною певних особистісних і соціальних цінностей послідовність і узгодженість дій уповноваженого й зобов'язального суб'єктів, а також обсяг, зміст, форми, способи, методи та строки їх вчинення;

в) всі юридичні засоби, що виконують превентивну функцію, спрямовані на запобігання порушенню прав людини;

г) встановлена законодавством та забезпечена державою міра необхідної поведінки зобов'язаних суб'єктів — громадян.

12 Основні види юридичних процедур реалізації прав:

а) процедури, встановленні законодавством, і процедури, не встановлені ним;

б) процедури, пов'язані із правозастосуванням (наприклад, порядок реалізації права на громадянство, соціальний захист), і процедури, пов'язані з юридичною доктриною;

в) процедури, пов'язані із правозастосуванням (наприклад, порядок реалізації права на громадянство, соціальний захист), і процедури, не пов'язані з ними (наприклад, порядок укладання угод, які не потребують нотаріального посвідчення);

г) 1) засоби юридичного впливу; 2) засоби фізичного впливу, тобто такі, що не ставлять такої безпосередньої мети (наприклад, правове виховання).

13 Юридичний механізм забезпечення прав людини — це:

а) система ефективних юридичних засобів реалізації, охорони й захисту прав людини;

б) процедури, пов'язані із правозастосуванням (наприклад, порядок реалізації права на громадянство, соціальний захист), і процедури, пов'язані з юридичною доктриною;

в) процедури, пов'язані із правозастосуванням (наприклад, порядок реалізації права на громадянство, соціальний захист), і процедури, не пов'язані з ними (наприклад, порядок укладання угод, які не потребують нотаріального посвідчення);

г) 1) засоби юридичного впливу; 2) засоби фізичного впливу, тобто такі, що не ставлять такої безпосередньої мети (наприклад, правове виховання).

14 Юридичний механізм забезпечення прав людини складається з:

а) національне законодавство, юридичні процедури реалізації прав людини, юридичні засоби охорони прав людини, юридичні засоби захисту прав людини;

б) національне законодавство, юридичні засоби охорони прав людини, юридичні засоби захисту прав людини;

в) національне законодавство, юридичні процедури реалізації прав людини;

г) юридичні процедури реалізації прав людини, юридичні засоби охорони прав людини, юридичні засоби захисту прав людини.

15 Основою всього юридичного механізму є:

а) юридичні процедури реалізації прав людини;

б) юридичні засоби захисту прав людини;

в) національне законодавство;

г) юридичні засоби охорони прав людини.

16 Головним критерієм необхідності юридичної процедури для реалізації прав людини є:

а) тип юридичного обов'язку, яким забезпечується це право;

б) національне законодавство;

в) юридичні процедури реалізації прав людини;

г) юридичні засоби захисту прав людини.

17 Гарантована Конституцією України можливість працюючих брати участь у колективному вирішенні трудового конфлікту для захисту своїх економічних та соціальних прав — це:

а) право на працю;

б) право на соціальний захист;

в) право на страйк;

г) право на освіту.

18 Одне з основних суб'єктивних прав людини і громадянина, що означає можливість забезпечення гідного існування людини і громадянина — це:

а) право на соціальний захист;

б) право на працю;

в) право на страйк;

г) право на достатній життєвий рівень.

19 Гарантована державою можливість особи займатися самостійною, ініціативною, на власний ризик діяльністю з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою одержання прибутку — це:

- а) право на соціальний захисти;
- б) право на працю;
- в) право на підприємницьку діяльність;
- г) право на достатній життєвий рівень.

20 Утримання під вартою — це:

а) тимчасове запобіжне затримання особи на строк не більше, ніж 72 години, уповноваженими на те органами з метою запобігти злочинові чи припинити його;

б) тимчасове запобіжне затримання особи на строк не більше, ніж 48 годин, уповноваженими на те органами з метою запобігти злочинові чи припинити його;

в) тимчасове запобіжне затримання особи на строк не більше, ніж 15 годин, уповноваженими на те органами з метою запобігти злочинові чи припинити його;

г) тимчасове запобіжне затримання особи на строк не більше, ніж 24 години, уповноваженими на те органами з метою запобігти злочинові чи припинити його.

Завдання для самостійної роботи

- Накресліть у зошиті схему класифікації прав людини та схему юридичних гарантій прав людини.

- Висловіть Ваше ставлення щодо застосування смертної кари.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ДИСЦИПЛІНИ

Основна література

Загальна теорія держави і права. За ред. В.В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 320 с.

Загальна теорія держави і права. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів/ М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Рогачова та ін.; За заг. Ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. — Харків: Право, 2002. — 432 с.

Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. — К.: Юрисконсульт, 2006. — 355 с.

Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. — Львів: Край, 2007. — 188 с.

Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — Харків: Консум, 2005. — 656 с.

Додаткова література

Авер'янов Вадим Борисович, Цветков Віктор Васильович, Шаповал В. М., Кисіль С. П., Кривенко Л. Т. Державне управління: теорія і практика / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / В.Б. Авер'янов (ред.). — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 431с.

Алексеев С.С. Теория права. — М.: Изд-во БЕК, 1994. — 223 с.

Абдулаев М.И. Теория государства и права. — СПб.: Питер, 2003. — 397 с.

Андрійко Ольга Федорівна. Державний контроль: теорія і практика: Наук. доп. / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Відділ проблем державного управління і адміністративного права / М.С. Лопата (ред.). — К., 1999. — 23с.

Андрус'як Тарас Григорович. Теорія держави і права / Фонд сприяння розвитку укр. правової думки та пропаганди державницьких традицій «Право для України». — Львів, 1997. — 200с.

Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (заг.ред.), В.Д. Бабкін (упоряд.), І.Б. Усенко (відп.ред.) — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002.

Бабкіна Ольга Володимирівна, Волинка Катерина Григорівна. Теорія держави і права у схемах і визначеннях: Навч. посібник / Міжрегіональна академія управління персоналом. — К.: МАУП, 2004. — 144с. — Бібліогр.: с. 135-141.

Великий енциклопедичний юридичний словник/ НАН України; Інститут ім. В.М. Корецького/ Ю.С. Шемшученко (ред.). — К.: Юридична думка, 2007. — 992 с.

Ведерніков Юрій Анатолійович, Грекул Володимир Семенович. Теорія держави і права: Навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / МВС України; Юридична академія — Д., 2002. — 120с.

Завдання до семінарських занять з курсу «Теорія держави і права» / В.В. Долежан (упоряд.). — Луцьк: Вежа, 1999. — 73с.

Загальна теорія держави і права / За редакцією академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В.В. Копейчикова. — К.: Юрінком, 1997. — 320 с.

Дмитрієв А.І., Шепель А.О. Порівняльне правознавство: Навчальний посібник/ Відп. Редактор В.Н. Денисов. — К., 2003. — 184 с. Карпунов В'ячеслав Миколайович. Теорія держави і права: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. — 2.вид. — Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. — 208с. Карпунов В'ячеслав Миколайович, Сікілінда Олександр Іванович. Теорія держави та права: Метод. рек. щодо виконання курсової роботи слухачами від-ня заочного навч. / Луганський ін-т внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України / І.С. Загоруї (відп.ред.). — Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. — 75с.

Зайчук О.В., Заєць А.П., Журавський В.С., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академ. курс: Підручник/ Зайчук О.В. (відп. ред.). — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 685 с.

Карпунов В'ячеслав Миколайович. Теорія держави та права: Навч. посіб. для слухачів 1 курсу ф-ту заоч. та дистанц. навч. / Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. Кафедра теорії та історії держави та права. — Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. — 212с. Кельман Михайло Степанович, Мурашин

Олександр Геннадійович, Хома Наталія Михайлівна. Загальна теорія держави та права: Підручник для студ. вищ. навч. закл. освіти. — Л. : Новий Світ-2000, 2003. — 583с. : іл. Коваленко Анатолій Андрійович. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К., 2002. — 509с. Коваленко Анатолій Андрійович. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К., 2002. — 461с.

Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л., Пастухов В. П., Тихомиров О. Д. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова / В.В. Копейчиков (ред.). — Стер. вид. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — 317с.

Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л., Пастухов В. П., Тихомиров О. Д. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова / В.В. Копейчиков (ред.). — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 317с.

Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л., Пастухов В. П., Тихомиров О. Д. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / Український держ. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова / В.В. Копейчиков (ред.). — К. : Юрінком, 1997. — 317с.

Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л., Пастухов В. П., Тихомиров О. Д. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова / В.В. Копейчиков (ред.). — Вид. стереотип. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 320с.

Колодій Анатолій Миколайович, Копейчиков Володимир Володимирович, Лисенков Сергій Леонідович, Пастухов Володимир Павлович, Сумін Володимир Олександрович. Теорія держави і права: Навч. посібник / Український педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К. : Юрінформ, 1995. — 189с.

Комаров С.А. Общая теория государства и права: Учебник. — 3-е изд., переработанное и дополненное. — М.: Юрайт, 1997. — 416 с.

Кравчук Микола Володимирович. Теорія держави і права: Навч. посібник для підготовки до держ. іспиту / Юридичний ін-т ТАНГ. — Тернопіль : Економічна думка, 1999. — 113с.

Красноокій Олександр Андронович, Ластовський Валерій Васильович. Теорія держави та права: Метод. посіб.: Для студ. денної та заоч. форм навч. спец. 5.060101 «Правознавство» / Черкаська академія менеджменту. Коледж економіки і управління. — Черкаси, 2003.

Лемак Василь Васильович. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / Ужгородський національний ун-т. Юридичний факультет. — Ужгород : ПП «Медіум», 2003. — 251с.

Лисенков С. Л., Колодій А. М., Тихомиров О. Д., Ковальський В. С. Теорія держави і права: Підручник / С.Л. Лисенков (ред.). — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 448с.

Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права: Навч. Посіб. для студ. вищ. навч. закл.- К.: Істина, 2001. — 144 с.

Міжнародна поліцейська енциклопедія: Понятійний апарат. Концептуальні підходи. Теорія та практика: В 10 т. / Національна академія внутрішніх справ України ; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України ; Академія правових наук України ; Академія підготовки керівних кадрів поліції Федеративної Республіки Німеччини ; Академія управління Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації / Юрій Іванович... Римаренко (відп.ред.) — К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003.

Нікітін Антон Володимирович. Теорія держави та права: Навч. посіб. для дистанційного навчання / Відкритий Міжнародний ун-т розвитку людини «Україна». — К. : Університет «Україна», 2004. — 164с.

Новик Микола Кузьмич, Новик Валерій Анатолійович. Теорія держави і права: Практикум / Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. Кафедра всесвітньої історії. — Житомир : Полісся, 2004. — 213с.

Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2001. — 520 с.

Олійник Анатолій Юхимович, Гусарєв Станіслав Дмитрович, Слюсаренко Олена Леонідівна. Теорія держави і права України: Навч. посіб. / Національна академія внутрішніх справ України. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 176с.

Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник для студ. ВНЗ/ Київський національний університет внутрішніх справ. — К.: Істина, 2007. — 336 с.

Самофалов Леонід Прохорович, Оленченко Тетяна Леонідівна. Теорія держави і права: Навч. посіб. у схемах / Державна податкова адміністрація України; Академія держ. податкової служби України. — Ірпінь : Академія ДПС України, 2002. — 74с. : схеми.

Сакун О. Ф., Подберезський М. К. Теорія держави і права: Експериментальний підручник для студ. юрид. фак. пед. навч. закладів / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 1996. — 326с.

Сакун Ольга Федорівна. Теорія держави і права: Підручник для студ. вищ. навч. закладів / Національний ун-т внутрішніх справ. — 2-ге вид. — Х. : Консум, 2005. — 656с.

Скалозуб Олександр Миколайович, Скалозуб Юрій Олександрович. Теорія держави та права: Навч.-метод. посіб. для студ.-заочників I курсу / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя / Є.М. Страшко (відп.ред.). — Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М.Гоголя, 2003. — 58с.

Сидоренко М.Й. Теорія держави і права. Курс лекцій: Навчальний посібник для студ. ВНЗ/ Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”. — К.: Університет “Україна”, 2006. — 197 с.

Скірський І.В. Теорія держави і права: Навчальний посібник. — Вінниця, 2006. — 292 с.

Субботін В.М., Філонов О.В., Князькові Л.М., Годоров І.Я. Теорія держави і права: Навчальний посібник. — К.: Знання, 2005. — 328 с.

Сурілов Олексій Васильович. Теорія держави і права: Учбовий посібник. — О. : Астропринт, 1998. — 223с.

Теория государства и права: Курс лекцій/ Под ред.. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2002. — 776 с.

Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. / Тернопільська академія народного господарства / Микола Володимирович Кравчук (авт.-упоряд.). — К. : Атіка, 2003. — 288с.

Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. / Юридичний ін-т Тернопільської академії народного

господарства / Микола Володимирович Кравчук (авт.-упоряд.). — 3. вид., змінене й доп. — Т. : Карт-бланш, 2002. — 247с.

Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. для підготовки до державного іспиту / Юридичний ін-т ТАНГ. Кафедра теорії держави і права / Богдан Мельничук (ред.), Микола Володимирович Кравчук (авт.-упоряд.). — 2-е вид., зі змінами й доп. — Т., 2001. — 168с.

Теорія держави і права: Навч. посіб. / Людмила Миколаївна Шестопалова (упоряд.). — К. : Прецедент, 2004. — 224с.

Тимченко С.М., Калюжний Р.А., Легша С.М. Теорія держави і права: посібник для підготовки до іспитів. — К.: Видавець Паливода А.В., 2007. — 176 с.

Трофимова Зоя Василівна. Теорія держави і права: Навч. посіб. для студ. та учнів. — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. — 173с.

Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Отв. Ред. Проф. М.Н. Марченко. — Том 1. Теория государства. — М.: Издательство «Зерцало», 1998. — 416 с.

Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 1998. — 472 с.

Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. — Вид. 6-е. — Х.: „Консум”, 2002. — 160 с.

Скакун О.Ф. Терия государства и права (энциклопедический курс): Учебник. — Харьков: Эспада, 2005. — 840 с.

Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. — М.: Юристъ, 1997. — С.275.

Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. — М.: ЮНИТИ — ДАНА, Закон и право, 2000. — 640 с.

Установчі лекції з фундаментальних юридичних дисциплін для слухачів (студентів) першого курсу заочної форми навчання: Юрид. деонтологія. Теорія держави і права. Історія держави і права заруб. країн. Історія держави і права України: Спец. 7.060.101 «Правознавство» / Університет внутрішніх справ. Кафедра теорії та історії держави і права / І.М. Овчаренко (розроб.). — Х., 1998. — 44с.

Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. профессора Стрекозова. — М.: «Дабахов», Ткачев, Димов», 1995. — 384 с.

Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л., Петришин О. В., Олейников С. М. Загальна теорія держави і права: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів освіти / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М.В. Цвік (ред.). — Х. : Право, 2002. — 432с.

Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. — М.: Юрайт — М, 2001. — 432 с.

Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібник. — К., 1996.

Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. — М.: Издательская группа ИНФРА М — НОРМА, 1997. — 570 с.

Теория государства и права: Схемы и комментарии. — 2-е изд. — М.: Юриспруденция, 2001. — 96 с.

Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. — М.: Юристъ, 2003. — 592 с.

Дробницкий О.Г. Понятие морали: историко-критический очерк. — М., 1974.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
МОДУЛЬ 1	5
Тема 1 ПРЕДМЕТ І МЕТОД ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА	5
1 Місце теорії держави та права в системі наук.....	5
2 Предмет теорії держави та права.....	8
3 Методи та принципи теорії держави та права.....	9
4 Функції теорії держави та права.....	12
Контрольні питання.....	14
Контрольні тести до теми «Предмет і метод теорії держави та права»....	15
Тема 2 ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА	19
1 Суспільство, його поняття і структура.....	19
2 Загальна характеристика первіснообщинного (додержавного) суспільства.....	21
3 Причини й передумови виникнення держави	22
4 Особливості виникнення права	24
5 Основні теорії походження держави та права.....	25
Контрольні питання.....	28
Контрольні тести теми «Виникнення держави та права»	28
Тема 3 ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ Й ОСНОВНІ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ	32
1 Поняття і сутність держави.....	32
2 Основні ознаки держави.....	35
Контрольні питання.....	41
Тема 4 ДЕРЖАВА Й ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	41
1 Поняття та види суспільної влади.....	41
2 Поняття і структура політичної системи суспільства.....	44
3 Види політичних систем	46
4 Держава в політичній системі суспільства.....	47
Контрольні питання.....	49
Контрольні тести до теми «Держава й політична система суспільства».	50

МОДУЛЬ 2	54
Тема 5 ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	54
1 Поняття та ознаки функцій держави	54
3 Основні внутрішні функції держави	57
4 Основні зовнішні функції держави	59
5 Форми здійснення функцій держави.....	61
Контрольні питання.....	63
Тема 6 МЕХАНІЗМ ТА АПАРАТ ДЕРЖАВИ.....	63
1 Поняття механізму держави.....	63
2 Поняття, ознаки, форми діяльності державного апарату	65
3 Принципи діяльності апарату держави	65
4 Поняття, ознаки та види державних органів	67
5 Структура апарату держави.	68
Принцип розподілу влади	68
Контрольні питання.....	72
Контрольні тести до теми «Функції держави» і «Механізм та апарат держави»	73
Тема 7 ФОРМА ДЕРЖАВИ.....	77
1 Поняття форми держави.....	77
2 Форма правління	78
3 Форма державного устрою.....	82
4 Форма державно-правового режиму	86
Контрольні питання.....	88
Контрольні тести з теми «Форма держави»	88
Тема 8 ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ.....	92
1 Поняття типології та типу держави.....	92
2 Формацийний підхід до типології держави.....	93
3 Цивілізаційний підхід до типології держав	101
4 Альтернативні підходи до типології держави.....	104
Контрольні питання.....	105

Контрольні тести до теми «Типологія держави»	106
Тема 9 ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО....	109
1 Історія розвитку категорії «правова держава»	109
2 Поняття, принципи й ознаки правової держави	111
3 Співвідношення правової держави.....	114
і громадянського суспільства.....	114
4 Структура громадянського суспільства	116
Контрольні питання	117
Контрольні тести до теми «Правова держава і громадянське суспільство»	118
МОДУЛЬ 3	123
Тема 10 ПОНЯТТЯ Й СУТНІСТЬ ПРАВА	123
1 Проблема розуміння права в юридичній науці	123
2 Поняття та ознаки права.....	129
3 Сутність права.....	133
4 Основні принципи права	135
5 Функції права та його соціальна цінність	138
Контрольні питання	141
Тема 11 ПРАВО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ	142
1 Поняття й елементи нормативного регулювання.....	142
2 Класифікація соціальних норм	144
3 Взаємозв'язок права та моралі	148
Контрольні питання	149
Тема 12 НОРМИ ПРАВА	149
1 Норма права: поняття та ознаки	149
2 Види норм права	151
3 Структура норми права	154
4 Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта ..	158
Контрольні питання	160
Тема 13 СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА	161

1	Поняття системи права, її структурні елементи.....	161
2	Предмет і метод правового регулювання (критерії галузевого поділу)	163
3	Поняття галузі права.....	165
4	Загальна характеристика галузей права.....	166
5	Система законодавства, її співвідношення із системою права	169
	Контрольні питання.....	171
	Тема 14 ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА, ПРАВОТВОРЧІСТЬ	172
1	Розуміння категорій «форма» та «джерело» права.....	172
2	Види форм (джерел) права.....	172
3	Види нормативно-правових актів.....	178
4	Межі дії нормативно-правових актів	183
5	Поняття, принципи та функції правотворчості.....	188
6	Види правотворчості	191
7	Стадії правотворчості.....	193
	Контрольні питання.....	194
	Контрольні тести до теми «Форми (джерела) права, правотворчість» ..	195
	Тема 15 ПРАВОВІДНОСИНИ.....	199
1	Поняття й ознаки правовідносин.....	199
2	Склад правовідносин	200
3	Правосуб'єктність	202
4	Види правовідносин.....	203
5	Поняття та види юридичних фактів	206
	Контрольні питання.....	208
	Контрольні тести до теми «Правовідносини».....	208
	Тема 16 ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ.....	212
1	Поняття та структура правосвідомості	212
2	Види правосвідомості, її функції.....	215
3	Поняття правової культури	217
4	Види та структура правової культури.....	218

5 Правове виховання та правове навчання	222
Питання для самоперевірки	225
Контрольні тести до теми «Правова свідомість та правова культура. Правове виховання»	225
МОДУЛЬ 4	229
Тема 17 ПРАВОВА ПОВЕДІНКА.....	229
1 Поняття правової поведінки	229
2 Поняття й характеристика правомірної поведінки, її види	231
3 Правопорушення, його ознаки та види	234
Питання для самоперевірки	238
Тема 18 ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	239
1 Поняття та ознаки юридичної відповідальності	239
2 Принципи та функції юридичної відповідальності.....	241
3 Види юридичної відповідальності.....	243
4 Підстави юридичної відповідальності	245
та звільнення від неї, стадії юридичної відповідальності	245
Питання для самоперевірки	246
Контрольні тести до тем «Правова поведінка», «Юридична відповідальність»	247
Тема 19 РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА.....	251
1 Поняття реалізації норм права.....	251
2 Форми реалізації норм права	252
3 Поняття й ознаки застосування норм права	255
4 Стадії застосування норм права.....	257
5 Акти застосування права: поняття й види	258
6 Прогалини в законодавстві, шляхи їх усунення та подолання	261
Питання для самоперевірки	263
Тема 20 ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	263
1 Поняття й загальна характеристика тлумачення норм права	263
2 Способи тлумачення норм права.....	265
3 Види тлумачення норм права	267

4 Акти тлумачення норм права.....	271
Питання для самоперевірки	271
Тема 21 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАВОВИЙ ВПЛИВ	272
1 Співвідношення правового впливу	272
та правового регулювання.....	272
2 Ознаки, предмет і межі правового регулювання.....	273
3 Види, методи, типи правового регулювання	275
4 Стадії та механізм правового регулювання	276
Питання для самоперевірки	278
Тема 22 ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК.....	279
1 Поняття законності	279
2 Основні принципи законності.....	281
3 Вимоги законності та її гарантії	282
4 Поняття правопорядку.....	286
5 Функції та принципи правопорядку	289
6 Державна дисципліна	290
Питання для самоперевірки	292
Контрольні тести до теми «Законність та правопорядок»	293
Тема 23 ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ	299
1 Порівняльне дослідження національних правових систем, правова сім'я	299
2 Англосаксонська правова сім'я (сім'я загального права).....	301
3 Романо-германська правова сім'я	303
4 Традиційна та релігійна правові сім'ї	304
Питання для самоперевірки	307
Контрольні тести до теми «Правові системи сучасності»	307
Тема 24 ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	313
1 Поняття правового статусу особи	313
2 Поняття прав людини і громадянина	316
3 Класифікація основних прав та свобод людини і громадянина.....	318

4	Обов'язки людини і громадянина	323
5	Гарантії прав людини і громадянина	324
	Питання для самоперевірки	327
	Контрольні тести до теми «Правовий статус людини і громадянина»	328
	ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ДИСЦИПЛІНИ	334
	Основна література	334
	Додаткова література.....	334

САМІЛЮ Ганна Олегівна

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Формат 60x84/16. Друк ризографічний.

Умов. арк.21,75. Наклад 500 прим.

Зам. № 08-10.

Віддруковано з оригінал-макета автора.

Видавництво «Просвіта»
69095, Запоріжжя, вул. Дзержинського, 114
Тел.: (061) 213-81-60, 289-20-84

Свідоцтво серія ДК № 417 від 12.04.2001 р.